

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**Akademik Vasim Məmmədəliyevin
80 illik yubileyinə həsr olunmuş**

“ŞƏRQŞÜNASLIQ: YENİ İSTİQAMƏTLƏR”

mövzusunda

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

Bakı, 15-16 noyabr 2022-ci il

BAKİ - 2023

Akademik Vasim Məmmədəliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslıq: yeni istiqamətlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 15-16 noyabr 2022-ci il. Bakı: BDU, 2023. – 160 səh.

ISBN: 978-9952-546-40-8

© Bakı Dövlət Universiteti, 2023

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR

Aydan Xəndan Şərqsünaslıq fakültəsinin dekanı, dosent

SƏDR MÜAVİNİ

Nigar İsmayilzadə Şərqsünaslıq fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini, dosent

ÜZVLƏR

Tərlan Məlikov Şərqsünaslıq fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini

Şahin Yusifli Şərqsünaslıq fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrle iş üzrə dekan müavini

Heybət Heybətov Ərəb filologiyası kafedrasının dosenti

Nurlanə Mustafayeva Türk filologiyası kafedrasının dosenti

Könül Eyvazova Ərəb filologiyası kafedrasının baş müəllimi

Eldost İbrahimov İran filologiyası kafedrasının müəllimi

KONFRANSIN PROQRAM KOMİTƏSİ

SƏDR

Vüqar Qaradağlı   Ərəb filologiyası kafedrasının
müdiri, dosent

ÜZVLƏR

Rafael Hüseynov   İran filologiyası kafedrasının
professoru, akademik

Rüfət Rüstəmov   Türk filologiyası kafedrasının
müdiri, professor

Mehdi Kazımov   İran filologiyası kafedrasının
müdiri, professor

Oqtay Cəlilbəyli   Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının müdiri, professor

Aida Qasımova   Ərəb filologiyası kafedrasının
professoru

Çimnaz Mirzəzadə   Ərəb filologiyası kafedrasının
professoru

Jalə Əliyeva   Türk filologiyası kafedrasının
professoru

Nəsrulla Məmmədov   Ərəb filologiyası kafedrasının
professoru

Bənövşə Hacıyeva   Türk filologiyası kafedrasının
dosenti

Kəmalə Əhmədova   Türk filologiyası kafedrasının
dosenti

Təranə Əkbərova   Ərəb filologiyası kafedrasının
dosenti

Təranə Hüseynbalayeva   Ərəb filologiyası kafedrasının
dosenti

TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ ORFOQRAFIYA PROBLEMLƏRİ

Yunusov Arif

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türk ədəbi dilinin söz ehtiyatının müəyyən hissəsini etimoloji baxımdan əcnəbi mənşəli sözlər təşkil edir. Xüsusən, II Dünya müharibəsindən sonra türk dilinə ingilis mənşəli sözlərin əsl axını başlamışdır. ABŞ-ın supergücə çevrilməsi də ingilis alınmalarının türk dilində aktiv mövqə qazanmasına təkan vermişdir. Elmi-texniki inkişaf, texnoloji nailiyyətlər sayəsində insanlar böyük şəhərlərdə yüksəkmərtəbəli binalar ucaltmağa başladılar. İngilislər belə binalara “skyscraper” adı verdilər. Hal-hazırda türk ədəbi dilində əcnəbi mənşəli sözlərin yazılmasında ikili standart mövcuddur.

Ümumiyyətlə, türk dilinin orfoqrafiyasına görə, sözlərin sonu cingiltili “b, c, d, g” samitləri ilə bitməz, yanaşı işlənmiş samitlərin ikisi də kar və ya cingiltili olmalıdır.

Dillər arası münasibət hər zaman mövcud olmuşdur. Bu zaman türk dilinə cennət, cehennem, kader, melek, ferişte, peyğəmbər, sirat, mizan, alim, hums, zekat, fitre, oruç, mizan, mahşer, kıyamət, sure, ayet, tilavət, sahur, imsak, abdest, seccade, cami, meşid, teşbih, kimi sözlər də daxil oldu.

“Qisasi- ənbıya” mətnində “cənnət” mənası ifadə edən “uçmaq” sözünün iki yüz dörd dəfə təkrarlandığının şahidi oluruq. Qeyd olunan əsərdə müxtəlif dillərdə eyni mənanı ifadə edən sözlərin paralel şəkildə işləndiyini görürük.

Şakk-ı kamerde etti şəhadət o demde mah

Şems ü kamer risaletine güvah.

Türk ədibləri əruz vəzninin tələblərinə uyaraq öz əsərlərini əruz vəznində yazdıqlarından, əruz şeir sisteminə rahatlıqla uyğunlaşan ərəb və fars sözlərinə üstünlük verdiklərindən tədricən türk mənşəli sözlərin bir hissəsi bədii ədəbiyyatda işlənməmiş və yavaş-yavaş unudulmuşdur.

Fars mənşəli sözlərdən bəzisi “sar”, digəri isə “ser” şəklində yazılmaqdadır: sarhoş, serhat.

“Su” sözü həm “سو”, həm də “صو”, “dağ” sözü həm “داغ”, həm də “طاغ”, “göz” sözü həm “گوز”, həm də “كوز” şəklində yazılmışdır. Bu nümunələrin sayını artırmaq da olar. Katiblər ərəb və fars sözlərini orijinala uyğun şəkildə yazsalar da, türk mənşəli sözlərin yazılışında standart qayda olmadığından ixtiyari şəkildə davranmışlar.

Ke və ka səsləri üçün diakritik işarələrdən də istifadə olunur. Məsələn:

Hayırlı işte çok kâr vardır. Kışın çok kar yağdı.

Türk ədəbi dilinin ilk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə nəşr olunmuşdur. Bir qrup dilçi “Türk Dil Kurumu” söz birləşməsinin “TDK” sonuna əlavə ediləcək şəkilçinin həmin qısaltmadakı sonuncu hərfin incə “ke”yə uyğunlaşdırılmasının doğru olduğunu iddia edir: “TDK’nin önerisi”. Qalın variantı iddia edənlər də vardır: “TDK’nın önerisi”.

Türk dilində iki fərqli samitlə başlayan sözlərin yazılışında da iikili standart müşahidə olunur: star- sitar, plan- pılan, tren- tiren, grizu-girizu, spor- sipor, tramvay- tıramvay, brend- birend vs. Ümumiyyətlə, türk dilində orfoqrafiya ilə orfoepiya bir-birindən hələ də fərqləndirilməmişdir. Türk dilində bəzi sözlərin yanlış yazılışı hələ də davam edir: polikliniklər (bu sözdəki “poli” kəlməsi öz-özlüyündə cəmlilik mənası ifadə etdiyini nəzərə alsaq, həmin sözə təkrar cəmlilik bildirən “lər” qrammatik şəkilçisi artırmağa gərək yoxdur. “Tüccarlar” (“tüccar” sözü özü cəm şəklindədir, “tacir” sözünün cəm formasıdır. “Elbise” sözü “libas” sözünün cəmidir. Maraqlıdır ki, türk dilində bu sözün tək şəkli işlənmir.), “evraklar” (“evrak” vərəq sözünün cəm şəkli olduğu üçün o sözə təkrar “lar” şəkilçisi artırmanın mənası yoxdur.), “eyyamlar” (“eyyam” sözü “yevm/ yeum” sözünün cəmi olduğu üçün onu “eyyamlar” şəklində yazmaq və söyləmək məntiqsizlikdir.). Bu nümunələrin sayını artırmaq olar.

TÜRK DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ – “DOLAYI NİTQ” AKTİNİN REPREZENTANTIV VAHİDİ KİMİ

Rüstəmovə Cəmilə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türk dilində mürəkkəb cümlə probleminin təhlili kommunikativ sintaksis və linqvopraqmatik aspektlərdən araşdırma sayəsində, fərqli spektrlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Məsələn, imperativliyin qradasiya fərqi nəzər salaq:

1) X...yapınız; 2) X ... yapa bilirmisiniz? ; 3) Rica ediyorum, X yapın; 4) Rica etsem, X yapa bilirmisiniz. Nümunələrə diqqət edək: *'Rica etsem savunma yapabilir misiniz?'* [1]; *'Şu resmi transparan(şeffaf) yapabilir misiniz rica etsem?'* [2].

Belə olan halda, performativ açıq şəkildə təzahür etmir, bununla belə, illokasiya funksiyası dolayısı ilə həyata keçirilir. İllokutiv akt dolayısı nitq aktı statusunda illokasiyanın köməyi ilə həyata keçirilir. [3; 98-101]. Yəni, intensiya ifadə tapır, lakin onun reallaşması dolayısı şəkli alır. Konkret olaraq, nəzərdən keçirdiyimiz problem çərçivəsində, mürəkkəb cümlə formatında təzahür tapır.

Xatırladaq ki, A.V.Bondarko dilçiliyə “imperativlik situasiyası”, “kateqorial imperativlik” (yəni, qəti imperativlik), “qeyri-kateqorial imperativlik” (yəni, qeyri qəti imperativlik və ya dolayısı imperativlik) anlayışlarını gətirmişdir. [4; 8]. Bu mənada yuxarıda təqdim olunmuş nümunələrdəki “sadə intensiyanın mürəkkəbləşməsi” (yəni, imperativ intensiyanın “yumşaldılmış” təqdimatda – mürəkkəb cümlə formatında ünvanlandırılması) heç şübhəsiz ki, qeyri-kateqorial imperativlik, başqa sözlə dolayısı imperativlik təzahürüdür. Əgər kateqorial imperativlikdə məlumat söyləmin “üz qatındadırsa”, mürəkkəb cümlə formatında təqdim olunan informasiyada imperativlik intensiyası “gizli məqsəd” statusunda, yəni illokutiv məqsədin, guya arxa informasiya fonuna “atılması” ilə ifadə tapır. Məlumdur ki, *“söyləmin aktuallaşmasında adresant (danışan) mühüm rol oynayır. Söyləm vasitəsilə o, öz fikrini, məqsədini bildirir. Situasiyadan asılı olaraq adresant “gizli və ya açıq” olur. Əgər adresant adresantı tamamilə başa düşürsə, o bilir ki, adresant hansı illokutiv məqsədə can atır. Gizli məqsəd dolayısı fikirlərlə, işarələrlə, rəmzlərlə və s. ifadə oluna bilər”*. [5; 142]. Məhz, müasir sintaksisin, kommunikativ sintaksisin də məramı, məqsədi linqvopraqmatik araşdırmaların təqdim etdiyi tədqiqat metodları və üsullarından yararlanmaqla, intensiya – verbal reallaşma həlqəsindəki proseslərin gerçəkləşməsində baş verən intellektual, psixoemossional şərtləndirmə mexanizmlərini müəyyənləşdirməkdir. Yəni, niyə bu və ya digər diskursiv ortam sadə lokusiyanı mümkün etdiyi halda, digər

diskursiv ortam mütləq şəkildə dolay nitq aktı ilə gerçəkləşən mürəkkəb cümlə sintaksisi formatındakı verballaşmanı sanksiyalaşdırır. Bu mənada müasir sintaksisin məqsəd və vəzifələrini sözügdəən prizmada, yəni açılan yeni tədqiqat-araşdırma üfiqləri prizmasında dəyərləndirmiş M.İsmayılovanın fikri ilə tazılaşmamaq olmaz. Dilçi dialoqlarda dolay nitq aktlarından da istifadə olunduğunu” və bu zaman kommunikativ niyyətin aşkar şəkildə ifadə tapmadığını [6; 12] önə sürür.

СИМВОЛИКА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В ГАЗЕЛЯХ АЛИ РЕЗА ГАЗВЕ

Babazadə Nigar

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəşliq fakültəsi

Цветообозначения выделяются как особая лексико-семантическая группа во всех языках. Уникальность системы цветообозначений состоит в том, что они представляют собой устойчивые ориентиры для этнического менталитета. Поэтому цветообозначения во всех языках подвергаются метафоризации. Устойчивость метафорических значений цветообозначений делает их своеобразными символами, ассоциирующими в пространстве менталитета с набором стандартных ситуаций. Так, ахроматические знаки *белый* и *черный* приобретают во всех языках символическое осмысление, поддающееся однозначной бинарной оценке «хороший»/«плохой». Ср. в азербайджанском языке *ağ günə sıxtaq, qara gün* и т.д.

Газель, будучи традиционным жанром восточной поэзии, характеризуется устойчивой системой выразительных средств. Среди них, конечно же, выделяется и система цветообозначений. В газелях А.Р.Газве встречаются такие цветообозначения, как *черный, зеленый, красный, желтый, дымчатый*. Содержание цветообозначений раскрывается в конфигурациях с другими словами, которые дополняют их значение. Например, *зеленые воспоминания, зеленый тупик, зеленый камыш, зеленый стан, зеленый халат, желтый дворец, красная сторона (лица), красный цветок, красное золото, ковер дымчатого цвета, черные губы, черное опьянение, черные тучи*.

Конфигурации со цветообозначениями, встречающиеся в газелях А.Р.Газве, делятся на две части по критерию узуальность/окказиональность. Если конфигурация *черные тучи* носит стандартный и узуальный характер, то такие сочетания, как *зеленые воспоминания, зеленый тупик, желтый дворец* и некоторые другие предполагают интерпретацию в контексте поэзии Али Реза Газве.

QUL NƏSİMİNİN TƏSƏVVÜF ŞEİRLƏRİNDƏ BƏDİİ SÖZ SƏNƏTİ

Ramazan Sirac oğlu
Karabük Universiteti, Türkiyə

Anadolu ərazisində İmadəddin Nəsiminin təsiri altında əsərlər yaratmış ədiblərdən biri Qul Nəsimidir. “İki yüz altmış dörd yıldan sonra / Bu nazmile bunu ettim ben izhar” beytinə əsasən, şairin XVII əsrdə yaşadığını düşünmək olar. Zira, Qul Nəsimi qeyd olunan beytində İmadəddin Nəsiminin vəfat tarixindən sonra keçən 264 ili nəzərdə tutmuşdur. İmadəddin Nəsimiyə böyük heyranlıq duyan, onu mürşidi olaraq görən şair özünü Qul Nəsimi adlandırmışdır. Şeirləri poetik baxımdan İmadəddin Nəsimidən zəifdir. Qul Nəsimi zaman-zaman İmadəddin Nəsiminin şeirlərinə nəzirələr də yazmışdır. Bəzən İmadəddin Nəsimi ilə Qul Nəsiminin şeirləri səhvən qarışdırılmışdır. Nəsimişünaslar bu məsələdə çox ciddi olmalıdırlar. Fürsətdən istifadə edib mətbuatda Nəsiminin daha bir yeni əlyazmasının aşkarlanması haqqında subyektiv fikrimizi bildirmək istəyirik. Maraqlıdır ki, Nəsiminin farsça “Divan”ında “ديوان فارسی حضرت سلطان العارفين و - برهان المحققين و مالک طه و يس، ابوالفضل امير سيد نسيمي - قَدَسَ اللهُ سِرُّهُ الْعَزِيزِ yazıldığı halda, Azərbaycan türkcəsindəki divanında bu epitetlər bir qədər qısaldılmışdır: Divani- həzrət Seyyid Nəsimi qəddəsə sərrihu'l əziz”. Qul Nəsimiyə aid bir şeirin ilk dörd misrasını nəzərdən keçirək:

Ey sifati- bəhr- i zatın kövsəri-zat-i Xuda/ Mə'dəni- fəzl-i vücudun ya Rəsuli-Kibriya.

Surətin “Taha” vü “Yasin”, zülfi-ənbəri- şanınız/Fərtəqib tət-i-s- səmavat duxani” “qul kəfa”.

Örnək parçanın ikinci beytinin ilk misrasında yanlışlıq var. Hurufi-muqəttənin طها və ياسين şəklində yazılması düzgün deyil: طه və يس şəklində yazılmalıdır. Misranın yanlış orfoqrafiyası həm də şeirin təfiləsinin pozulmasına səbəb olub. Əruz şeirində “əlif”, sait kimi oxunan “vav” və “yə” hərfləri qapalı heca yaradır, uzun və qısa saitlərin düzümü isə şeir arxitekonikasını yaradan önəmli amildir.

“Fərtəqib tət-i-s- səmavat duxani” “qul kəfa” (Duxan surəsinin 10-cu ayəsinə aid olan bu ifadə, təhrif olunub, əslində , السَّمَاءِ بِدُخَانٍ - “səmau bi duxanin” şəklində olmalıdır) – Göylərdən seyrək duman gələcəyini gözlə” , “söylə: yetər” (“ qul kəfa” sözü də yanlış yazılmışdır, İsra surəsinin 96-cı ayəsindən götürülmüş həmin ifadə “əlif bi surəti-yə”-ilə yəni, “a”- kimi oxunan “yə” ilə yazılmalıdır: “كَفَى”) Nümunə gətirdiyimiz mətndə “sidr'ül müntəha” ifadəsi də yanlış yazılmışdır. Nəcm surəsinin 14-cü ayəsinə aid olan həmin ifadənin düzgün yazılış şəkli “ سِدْرَةُ الْمُنتَهَى

- sidrət'ul muntəha"dır. İnanca görə, "sidrət'ul muntəha" göyün yeddinci qatında bitən ağacdır, "Mələkut" aləmindən "Cəbərut" aləminə keçid məqamında yerləşir.

"Kuntu kənz"in mənisisi səndən açıldı aləmə

Ey sifətin elm şəhri, vey dəlilin rəhnüma...

Sonuncu beytinin ilk misrasındakı "kuntu kənz" ifadəsi də yanlış yazılmışdır. İslam aləmində məşhur olan həmin ifadə əslində " كُنْتَ كَنْزًا مَخْفِيًا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أَعْرِفَ فَخَلَقْتُ خَلْقًا - Kuntu kənzən məxfiyyən fəəhbəbtu ən urifə fəxələqtu'l xəlqən- Mən bir gizli xəzinə idim, bilinmək istədim və məxluqu yaratdım" şəklindədir və çox yaygın olan hədisi-şərifdən alıntıdır . Nəsimi kimi dahi söz sərrafının kiçik bir parçada bu qədər yanlışlığa yol verməsi əsla və əsla mümkün deyil.

AIDA İMANQULİYEVANIN ELMİ FƏALİYYƏTİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ

Mütəllimova Çinarə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Uzun illər şərqşünaslıq sahəsində sanballı araşdırmalar aparan, yüksək ziyalılığı, özünəməxsus tədqiqatçılıq məharəti, bir də qələminin qüdrəti ilə elmin ən uca mərtəbələrini fəth edən Aida İmanquliyeva görkəmli alim, müəllim, tərcüməçi, ictimai xadim kimi şərqşünaslıq tarixində əbədi izini qoymuşdur. Onun elmi əsərlərində xalqın maariflənməsi, milli yaddaşın qorunması, tərəqqiyə doğru irəliləməsi kimi vacib niyyətlər daima özünü qabarıq göstərmişdir. Elmi tədqiqatlarını əsl alim təəssübkeşliyi ilə aparan, ərəb filologiyası sahəsində özünəməxsus məktəb yaradan Aida İmanquliyeva ərəb ədəbiyyatının bir sıra korifeylərinin yaradıcılığını təməmilə yeni rakursdan araşdıraraq onları Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinə tanıtmışdır. Bununla da Aida xanım ərəb və Azərbaycan ədəbiyyatları arasında sağlam körpü yaratmağa, ədəbi xəzinəmizi daha da zənginləşdirməyə nail olmuşdur.

Azərbaycanda ərəb ədəbiyyatı üzrə ilk qadın elmlər doktoru, professor Aida xanım İmanquliyeva Azərbaycan şərqşünaslığını dəfələrlə yaxın və uzaq xarici ölkələrdə təmsil etmişdir. O, Ümumittifaq Şərqşünaslar Cəmiyyətinin Rəyasət Heyətinin, şərq ədəbiyyatının tədqiqi üzrə Ümumittifaq Koordinasiya Şurasının üzvü olmuşdur. Tanınmış alim elmi fəaliyyətlə yanaşı, Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində ərəbşünas kadrların hazırlanması işinə də böyük töhfə vermiş, mühazirələri ilə tələbələrinin yaddaşlarına köçüb, əbədiyaşarlıq qazanmışdır. Elmi tələbkərlilik, böyük ziyalılıq və qayğıkeşlik onun portretinin ayrılmaz cizgiləri idi. Aida İmanquliyeva ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsində yeni bir səhifə açmışdır. Onun fundamental tədqiqatları Azərbaycan və dünya şərqşünaslığını zənginləşdirib. Aida xanımın əsərləri Azərbaycanın mənəvi sərvətidir və bu sərvəti də o, bizlərə əbədi miras qoyub.

Tanınmış alimin elmi araşdırmaları arasında Abbasilər dövründə zühdiyyə janrı və bu janrdə yazıb-yaradan şairlərin şeirlərinin təhlili önəmli rol oynayır. Sovet şərqşünasları Əbu Nüvas yaradıcılığında xəməriyyə janrının üstünlük təşkil etdiyini, zühdiyyə janrında isə bir şeir yazdığını qeyd etsələr də, Aida İmanquliyeva şairin zühdiyyə şeirlərini toplamış, onların mənalarını təhrif etmədən tərcümə etmişdir. Bununla yanaşı, ərəbşünas alim Əbul -Ətahiyyə yaradıcılığında zühdiyyə janrının önəmli rol oynadığını təhlilləri ilə sübuta yetirmişdir. O, bir çox tədqiqatçıların şairin həyatı ilə bağlı yazdıqları bəzi yanlış məlumatları araşdırmış, onları dəlillərlə təhrif etmişdir. Aida xanım hər iki şairin yaradıcılığında ölümün

sadə və mürəkkəb fəlsəfəsini açmış, onların daxili hissələrinin mübhəm pıçıltılarını eşidib, şeirlərinin tərcümələrini etmişdir. O, göstərirdi ki, ömrün nə vaxt, hansı dayanacaqda susması təsadüfi deyil, mütləqdir. Ən kamil və müdrik insanlar belə ölümün labüdlüyünə tabedirlər.

Aida xanım istər Əbul-Ətahiyyə, istərsə də Əbu Nüvasın zühdiyyə şeirlərini təhlil və tərcümə edərkən insanın faniyini, ölümə məhkumluğunu, qundaq ilə tabut arasındakı məsafənin sirrini, bu dünyaya gəlişinin və buradan axirətə köç etməsinin hikmətini oxuculara aşılamaq istəyirdi. O, yazırdı: “Əbul-Ətahiyyə bəzi şeirlərində ölümün adını çəkməsə də, bu yoxluğa aparan həqiqətin fəlsəfəsini açıb göstərir. Əbu Nüvas isə zühdiyyələrində “insan və tale subyektlərinə özünəməxsus tərzdə yanaşır. Əbu Nüvas şeirlərinin cövhərinə vardığıca, mühüm poetik mərhələlər qarşıya çıxır: sevinc, kədər, ağrı, vüsal, həstət, inam və pessimizm. Bunlar bir-birini rədd edən və tamamlayan motivlərdir. Zamanın sığalıyla qara saçın ağarması, insanı yaradan Tanrının sonradan onu yanına çağırması istər Əbul-Ətahiyyə, istərsə də Əbu Nüvas şeirlərində özünəməxsus şəkildə ifadə olunmuşdur. Hər iki şair əcəl atını minib məhcul aləmə gedən insanın keçirdiyi hissələri poetik sehrin gücü ilə təsvir etmişdilər”.

Əfsuslar olsun ki, istər Əbu Nüvas, istərsə də Əbul-Ətahiyyə şeirlərində ölümün labüdlüyünü ən incə cizgilərlə açıb göstərən Aida İmanquliyeva ömrün əlli üçüncü pilləçarxında həyata əlvida demiş, bu mövzu ilə bağlı araşdırmalarını nəşr etdirə bilməmişdir. Bir payız günündə dünyaya göz açan Azərbaycanın ilk ərəbşünas qadın alimi bir payız günündə də həyata əlvida demiş, ömrünün yarpaq tökümü ilə hamını sarsıltmışdır. Kim bilir, bəlkə də zərif çiyinlərində gözəl ana, vəfalı ömür-gün yoldaşı, tanınmış alim kimi ağır çətinlikləri yorulmadan daşıyan Aida xanım ölümün acı nəfəsini hiss etdiyi üçün ömrünün sonlarında məhz bu mövzuya müraciət etmişdir.

Bu gün multikulturalizm dövlət siyasətinin ən önəmli istiqamətlərindən biridir. Lakin illər əvvəl Aida İmanquliyeva öz araşdırma və tərcümələri ilə dinlər, xalqlar arasındakı sülh, dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsində əməli işi ilə mühüm və önəmli addımlar atmışdır. O, bu araşdırmaları ilə Şərqlə Qərbdə arasında ədəbi körpü salmağa nail olunmuşdur.

ƏRƏB DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

Rzayeva Fidan

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünashlıq fakültəsi

Bir çox başqa dillərdən fərqli olaraq, ərəb dilində alınma sözlərin miqdarı çox deyil.

Qədim dövrlərdə də ərəb dilində alınma sözlərin mövcud olması təsdiq edilmişdir.

Alınma sözlər ərəb dilinə müxtəlif yollarla sirayət etmişdir. Burada bilavasitə tərcümə, kalka, transliterasiya və sairə vasitələri qeyd etmək olar.

Alınma sözlər qədim dövrdə ərəb dilinə, əsasən, yunan, fars, arami və s. dillərindən keçmişdir.

Yunan dilindən alınma sözlər fəlsəfə, din və dövlətçiliyə, fars dilindən keçən sözlər ticarətə, hərbi rütbələrə, hind dilərindən alınanlar yeyinti məhsulları ilə bağlı olmuşdur. (Məs. [ruz]-düyü, [sukkar] şəkər və s.)

Türk dilindən alınan sözlər hərbi siyasi - inzibati sahəyə, həmçinin peşə adlarına və s. aiddir. (Məs. [bikbaşi] – polkovnik, [baş mühəndis] – baş mühəndis, [kundraçı] – çəkməçi və s.)

Yunan dilindən keçən sözlər. (Məs. [känün]-qanun, fars dilindən [bəxt] – bəxt, qədim şərq dinlərindən keçən ay adları [təmmüz] iyun; [həzīrān] – iyul və s.)

Müasir dövrdə alınma sözlərin ərəb dilində xeyli sayda artdığını təsbit etmək olar. Bunlar, əsasən, Avropa dilləri ilə bağlıdır və əksərən, yeni texnologiyalar, sənayenin inkişafı ilə əlaqədar texniki terminlər və bəzi başqa sahələrə aid olur.

Qeyd edəcəyimiz bəzi sözlərin xarici dillərdən kalka yolu ilə keçməsinə bu misallarda görmək olar [taqqadumun] – proqres (latıncadan), [tə'mimun] – ['ummətun] – "millət" sözündən düzələrək ingilis dilindəki "nationalization" - "milliləşdirmə" sözünün kalkasıdır. ['ənəniyyətun] fransız dilindən kalka edilmişdir (latınca "eqo"- "mən" deməkdir); ['iş'aun] – şualanma (latın dilində "radio" – şualanma sözü ilə əlaqədardır).

Müxtəlif dillərdən keçən affikslər də qeyd oluna bilər: türk dilindən [-çi], fars dilindən [-dar].

Alınma sözlərdən bəziləri ərəb qrammatikasına uyğun şəkildə cəmlənir. Məs. [bənkun - bunükun]; [tilfzun - tilfizətun] və s.

Bəzilərdən hətta fellər də düzəlir. (Məs. [təlfənə] – telefon etmək, [bəlşəfə] – bolşevikləşmək və s.)

MODERN TÜRK ŞEİRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Həsənova Gülüstan
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türk şeirinin müasir vəziyyətini təhlil və qiymətləndirmək üçün onun təşəkkül etdiyi ictimai-siyasi şəraitə və ədəbi mühitə, eləcə də sonrakı mərhələlərdə inkişaf istiqamətlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, tarixi proses müxtəlif mərhələlərdən ibarət olduğu kimi, bir-birindən fərqlənən, lakin bir-birinin davamı və inkişafı kimi özünü göstərən ədəbiyyat da həyatın bədii əksi və ifadə vasitəsi olaraq, həmin mərhələlərin əsas xüsusiyyətlərilə səciyyələnir.

Türkiyənin 1800-cü illərdən başlayaraq Qərb ölkələri, xüsusilə Fransa ilə siyasi, ədəbi, mədəni əlaqələrində bir yaxınlıq hiss edilməyə başladı. O zamandan etibarən, Qərbə yönələn Türkiyədə siyasi islahatlarla yanaşı ictimai fikir və düşüncədə də yeniləşmələr meydana gəlməyə başlamış və XX əsrdə də davam etmişdir. Son iki yüz il ərzində ictimai-siyasi tərəkürdəki dəyişikliklər, ədəbi sahədə də öz təsirini göstərmiş və bəzi gənc şair və ədəbiyyatçılar əsrlərlə davam edən Klassik türk divan ədəbiyyatına Avropa ədəbiyyatının bəzi fikir, ideya və formalarını daxil etməklə onu dəyişdirmə ehtiyacı duymuşlar. Osmanlı dövlətinin Avropa siyasətinə uyması və dövlət quruluşunda bəzi dəyişikliklər etməsi də ədəbi proseslərə təkan verirdi. XIX əsrin 30-cu illərində «Təqvim vəkayi» adlı ilk rəsmi qəzet nəşr edilir. Ancaq ölkədə baş verən əsl yeniliklər 1839-cu ildə «Tənzimat» fərmanının qəbul edilməsindən sonra özünü göstərdi. «Tənzimat» Osmanlı dövlətinin Avropa dövlətlərinin təzyiqi altında həyata keçirməyə məcbur olduğu siyasi, ictimai və mədəni bir deklarasiya idi və bu yalnız Türkiyə üçün deyil, Yaxın və Orta Şərq ölkələri üçün də böyük və əsaslı dəyişikliklərin başlanğıcı oldu. Bütün Osmanlı İmperiyası daxilində siyasi, ictimai sahədə olduğu kimi elm və maarif sahələrində də bir çox yeniliklər tətbiq olunmağa başladı. İstanbulda Məktəbi tibbiyə, Əncüməni daniş, Darülmüallimat, Darülfünun kimi bir çox elm ocaqlarının açılması ölkədə yeni düşüncəli gənclərin yetişməsinə şərait yaratdı. Mətbuatın yaranması da bu gənclərin ictimai və ədəbi fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb oldu. Avropa zehniyyətli türk şair və yazıçıların cəmiyyət daxilində gedən proseslərə müdaxilə etməsi və onu öz əsərlərində əks etdirməsi üçün yeni ədəbi mühitin yaranması vacib idi. Bu gənclərin əsərləri ilə Türkiyədə yeni ədəbi ab-hava tədricən yaranmağa başladı. Tənzimatın ilk illərində türk poeziyasına Qərb ədəbiyyatının təsiri duyulmağa başladı. Bu təsir əsasən metod baxımından, şəkil və forma cəhətdən özünü göstərsə də ruh və məzmun cəhətdən isə divan ədəbiyyatı ənənələri hələ də şeirdə davam etməkdə idi. Yeni ədəbiyyatın aşırı dərəcədə

Avropa tərəfdarları olduğu kimi, milli köklərə bağlı, milli təəssüblü şairləri də öz yaradıcılıqlarını bu dövrdə davam etdirdilər.

Qərbə yönələn türk ədəbiyyatının zaman və məqsəd baxımından bir-birinin ardınca meydana gələn bu dövrlərə bölmək mümkündür: 1860-cı ildən «Tərcümani əhval» qəzetinin nəşri ilə başlayan «Tənzimat ədəbiyyatı» mərhələsi 1896-cı ildə «Sərvəti-fünun» jurnalının nəşr olunması ilə sona çatmışdır. 1896-1901-ci illər türk ədəbiyyatının aparıcı qüvvəsi və Qərb ədəbiyyatına daha yaxın olduğu üçün bir çox yeniliklərin yaradıcısı olan «Sərvəti fünun» ədəbiyyatının fəaliyyət dövrüdür.

1908-1912-ci illər «Fəcri-ati» və 1912-30-cu illərin əvvəlləri «Milli ədəbiyyat» dövrü olan bu zaman dilimində ədəbiyyat ictimai-siyasi dəyişikliklərin təsirilə inkişaf edərək daha çox milli köklərə əsaslanmışdır.

30-cu illərin ortalarından etibarən başlayan mərhələni isə isə «Yeni ədəbiyyat» dövrü adlandırmaq mümkündür. Bu dövrdə türk ədəbi prosesində müxtəlif estetik cərəyanlar meydana gəlmişdir ki, bunlar həm modern Qərb, həm də ənənəvi Şərq poetikası və düşüncələrindən istifadə edərək, dünya ədəbiyyatına inteqrasiyaya çalışmışlar.

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ AD QRUPLU FRAZEOLÖGİYANIN YARANMA YOLLARI

Əkbərova Təranə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ərəb ədəbi dilinin ad qruplu frazeologiyası dilin lüğət fondunun zənginləşməsində fəal iştirak edən dil vahidlərini özündə ehtiva edərək xüsusi məqamı ilə səciyyəlidir. Zəngin söz ehtiyatına malik ərəb dilində geniş şəkildə təmsil olunan bu dil vahidləri yaranma üsulları və metodları baxımından rəngarəng quruluşa malikdir. Tezis çərçivəsində biz onların qısa təsvirini verməyə çalışacağıq. Təbii ki, ilk növbədə izafət şəkilli ad qruplu frazeoloji birləşmələr ön plana keçir. Dilimizlə müqayisədə II və III növ söz birləşmələrinə uyğun gələn bu kateqoriyaya daxil olan birləşmələrə, habelə izafət şəkilli sifətləri və ذو، ذات، ذوات və sözlərinin hesabına yaranan vahidləri də aid edirik. İzafət şəkilli sifətlər ərəb ədəbi dilində formal izafət kimi dəyərləndirilir. Məs., أم القرى - Məkkə; ذوات الحيثية - köklü insanlar; مخلوع القلب - qorxaq; أبو الاخضر - reyhan; ابن الايام - fəlakət; بنت طبق - tısbəgə; عقیلة البحر - inci və s.

Frazeologizmlərin digər yaranma üsullarından biri kimi uzlaşan təyini söz birləşməsi şəklində təzahür edən frazeoloji vahidləri vurğulamaq lazımdır. Bu cür vahidlər dilimizdəki I növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gələrək, isim və sifətdən ibarət birləşmə tipini əks etdirir. Bu zaman birləşmənin quruluşuna nəzər salsaq, uzlaşmanın qrammatik qaydalara uyğun olaraq getdiyini görəcəyik, yəni cins, hal, kəmiyyət, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik üzərinə uzlaşmanın şahidi olacağıq. Məs., قهتي نيفرته - qəti nifrət; الموت الاحمر - qətl; ليلة مريضة - ulduzsuz gecə və s.

Kopulyativ frazeoloji vahidlər eyni qrammatik zümərəyə aid olaraq sintaktik vəhdət təşkil edən cüt sözlərdən ibarət birləşmələr kimi dəyərləndirilir. V.D.Uşakov onları iki yerə bölərək antonim və sinonimlərdən ibarət vəhdətlər kimi nəzərdən keçirir. Məs., لا يغادر صغيرة ولا كبيرة - *O, nə kiçiyi, nə böyüyü buraxmır, yəni, heç kimə rəhm etmir.* Burada nə kiçik, nə də böyük “heç kəs” mənasını verir.

Ön qoşmalı ismi frazeologiya da diqqəti cəlb edən struktur tiplərindən biridir. Bəzi tədqiqatçılar bu frazeologizmləri-ön qoşma+isim və ön qoşma +izafət birləşməsi çərçivəsində araşdırır. Araşdırmalar ön qoşmalı atributiv və kopulyativ frazeoloji birləşmələrin də olduğunu təsbit edir. Məs., بين يدي - səhər tezdən; من كل أوب و صوب - talenin qarşısında; من كل أوب و صوب - hər tərəfdən və s.

Frazeoloji tərkibi istilahlara gəlincə isə, frazeologiyanın elmi istilahlardan və müxtəlif terminlərin yaranmasındakı rolu inkaredilməzdir. Belə ki, frazeologiya terminləşə bilər, terminlər də öz növbəsində frazeologiyalaşa bilər. Bu da hər şey-

dən öncə tərkibi terminin idiomatikləşmə və məcazlaşma səviyyəsi ilə əlaqəlidir. Məs., نجم البحر - meduza; عصفور الجنة - qaranquş və s.

Digər bir ad qruplu frazeologiya növü olaraq predikativ ismi frazeologiyayı qeyd etmək lazımdır. Haqqında danışılan bu struktur tipinə xüsusilə Qurani-Kərimdə çox geniş rast gəlinir. Məs., “فی قلوبهم مرض”- Onların qəlblərində şəkk-şübhə vardır. Burada *xəstəlik* sözü ilkin mənasını itirərək yeni bir məna kəsb etmişdir.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HƏRBI LEKSİKANIN NOMİNASİYA PRİNSİPLƏRİ VƏ VASİTƏLƏRİ

Əbdürrəhimova Mehriban
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Nominasiya-dilin adlandırma funksiyasıdır, ad vermə xüsusiyyətidir. Azərbaycan dilinin leksikologiyasında ən müxtəlif adlandırma üsullarından istifadə edilir: sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlə, ad-sözbirləşməsi, ad-cümlə ilə adlandırma və s. Bütün sahələrdə olduğu kimi, hərbi sahədə də müxtəlif adlandırma üsullarından istifadə ediiir.Bütün bunlar isə adın (hərbi sözlərin) fərqləndirmə funksiyasından daha artıq sosioloji, estetik, üslubi funksiyasının aktuallaşmasından irəli gəlir. Hərbi sahəyə aid nominativ vahidlər müxtəlif hərbi əşyaları, ləvazimatları, silahları, qoşun növlərini və s. ifadə edir və aşağıdakı nominasiya vasitələri ilə ifadə olunur:

Nominasiyanın leksik vasitələri. Hər hansı hərbi anlayış leksik vahidlərlə ifadə olunur. Məs.: türk dilində «emir», Azərbaycan dilində «əmr», Türk dilində «kuvvet», Azərbaycan dilində «güc strukturu» və s.

Nominasiyanın morfoloji vasitələri. Bu vasitə ilə terminin düzəltmə forması yaranır. Məs.: emrile, emirname, bölük, bölmə, karargah, burğu, burma, addımlamaq, nişançı.

Nominasiyanın sintaktik vasitələri. «Emir» (əmr) nominasiyasının sintaktik vasitələri kimi iki komponentli və çox komponentli söz birləşmələri çıxış edir. Məsələn, feili söz birləşmələri: emir almaq, emir vermək, emri altında bulunmaq, emri geri almaq, emri icra (ifa) etmək, emrinde bulunmaq, emri təkrarlamak, emri yapmak , əmr vermək, əmrə əməl etmək, əmri pozmaq, əmrə riayət etmək. Çox komponentli struktur: komutanın emriyle yerinə getirmək, hükmü her zaman için muteber emir, ileri doğru kaydırmak, irəli tərəfə addımlamaq, əmrə müntəzir olmaq, əsgərlikdən imtina etmək. Bu tip nominasiyalar I, II və III növ təyini söz birləşmələri şəklində olur:

I növ təyini söz birləşməsi şəklində olanlar: *gizli emir, günlük emir, hususi emir, özel emir, gizli əmr, gündəlik əmr, xüsusi əmr, özəl əmr.*

II növ təyini söz birləşməsi şəklində olanlar: *harb emri, hareket emiri, hazırlık emri, ordu emiri, ordugah emiri, komandir əmri, ordu əmri, dağılışma əmri.*

III növ təyini söz birləşməsi şəklində: *komutanın emiriyle, intizamın mesuliyeti , rotanın əmri, intizamın məsuliyyəti.*

Digər birləşmələr: emiri altında, ağızdan rapor verme, durum raporu, iki kademli roket, kanatsız roket, kanatlı roket (T). Nominasiyanın başqa sintaktik

vasitələri də mövcuddur: 1) mürəkkəb terminlər (monoenerjetik, monokromatik, radiyoaktiv, elektromanyetik, radyometre, raporvermə), 2) qoşa terminlər, 3) səs təqlidi sözlər. Cümlə biçimində olanlar: Əmr cümləsi şəklində: emri təkrarlayın! (komanda), mermini saklayın! Ortamenzilli roketdən istifadə etmək gerek!

Azərbaycan dilinin hərbi leksikası XX yüzilin 90-cı illərindən etibarən milli əsaslar üzərində inkişaf edərək zənginləşmişdir. Ölkəmizdə müstəqil ordu quruculuğu ilə əlaqədar görülən işlərin sürəti hərbi leksikanın da inkişafına təkan vermişdir. Hazırda Azərbaycan dilində hərbi leksikanın yaranaraq inkişaf etməsi həm bu sferada leksik-terminoloji vahidlərlə əlaqədar qarşıya çıxan mürəkkəb vəziyyəti aradan qaldırır, həm də bu sferaya aid leksik-terminoloji vahidlər sisteminin, tam halda dilin lüğət tərkibinin zənginlik qazanmasına imkan verir.

Bu dinamika hərbi leksikanın çağdaş zamanda bir sıra zəngin semantik qruplarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bunlar da hərbi nominasiyalardır. Bu leksikanın özünəməxsus semantik qrupları və nominasiya sistemi və prinsipləri vardır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Hərbi idarə və təşkilat adları: *Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri, Hərbi Dəniz Donanması ; Talim Merkezi, Müttəfiq Taktik Hava Kuvvetləri.*

Qoşun növləri və hərbi hissə adları: *erkan (ştab, idarə), karagâh, bölük erkanı, takım erkanı , ştab, qərargah, ordu ştabı.*

Hərbi texnika, silah və sursat adları: *esliha (silah), ağızdan dolma esliha, birlikdə taşınabilir esliha (şəxsi silah), harb eslihası, refakat eslihası, tədavül eslihası.*

Hərbi geyim və döyüşçü ləvazimatlarının adları: *elbise (kiyafət), askeri elbise, dalğış elibisesi, paraşüt (paraşütcü) elbisesi, talim elbisesi , xidməti geyim, paraşütcü geyimi.*

Hərbi rütbə adları: *erbaş (kiçik komandir), gözetleme erbaşı, kədemli erbaş, sıhhiye erbaşı bombardımançı, topçu, erat (yefreytor), nişancı.*

Hərbi əşyaların saxlandığı yerlərin adı: *ambar (kladovşik), bölük ambarı, engebe,(depo), anbar, hissə anbarı, ərzaq anbarı.*

Hərbi tibbi sahə ilə bağlı: *hastabakıcı , sanitarka, hərbi həkim, hərbi doktor.*

Hərbi ərzaq sahəsi ilə bağlı: *erzak, demirbaş erzak, günlük erzak, yedek erzak , ərzaq, hərbi ərzaqı.*

Hərbi komanda və əmrlər. *Bir işin görülməsi üçün verilən hökm, göstəriş: emir, emir almaq, emre vermək, emri etmək, , əmr, əmri yerinə yetirmək.*

Hərbi sənaye işləri ilə bağlı: *endüstri, askeri endüstri, atom endüstrisi, savaq endüstrisi, tank endüstrisi , sənaye, hərbi sənaye.*

Hərbi silahların hazırlandığı məkanların adları: *fabrika, zavod, hərbi zavod, hərbi sənaye zavodu.*

Hərbi təlim: *eğitim, hazırlıq, təlim, tərbiyə, askeri təlim, atış eğitimi, bədən eğitimi, yaya eğitimi, təlim, hərbi təlim, siyasi təlim, xüsusi bilik.*

İctimai asayişlə, təhlükəsizliklə, bağlı: *emniyyət, himayə, bombaemniyyətli, hava emniyyəti, iç emniyyət, əmniyyə, əmniyyə başı, əmniyyə.*

Radiolokasiya terminləri: *eko-signal, radyo signal, raydyo aktivlik.*

Hərbi-dənizçilik terminləri: *Herbi-Dəniz Donanması, dəniz savaşı, dəniz döyüşləri.*

Aviasiya terminləri: *eleron, elevator, aviasiya atəşi, aviasiya təlimi.*

Artilleriya terminləri: *uzun atəş, atış, atəş açmaq, atəş altında tutmaq, atəşi dağıtmək, düşmən atəşini susturmək, atəşə maruz kalmək, açık atəş.*

Leksik-semantik cəhətdən hərbi leksikani aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq olar:

Hərbi hərəkətin tətbiq olunduğu yer adları: *koğuş (qazarma), barrikada, zastava, qala, düşərgə, atəşxətti.*

Hərbi hərəkət vasitələrinin adları: *təcavüz, döyüş, hücum, blokada, şurm, desant, müdafiə, atəş, bombalamaq, mişen, turnir.*

Hərbi və ordu hissə və bölmələrin adları: *armada, ordu, batereya, divizion (diviziya), legion, vzvod (rota, eskadron və ya batereya bölməsi).*

Ordu bölmələrini yaradan vasitələrin adları: *kalonna, flanq.*

Döyüşə hazırlığı müəyyən edən elementlərin adları: *təcavüzkarlıq (aqressivlik), mobilizasiya (səfərbərlik).*

Döyüşdə iştirak edən şəxsin adı, vəzifəsi: *topcu, döyüşçü, bombardir, veteran, kapitan, komendant, marşal, partizan, pilot, snayperçi.*

Döyüş növü və ixtisasının adı: *artilleriya (topçu briqadası), pexota (piyada qoşun)*

Silah növləri, elementləri və onların saxlandığı yerin adları: *tüfək, arsenal, bomba, karabin, mina, snaryad.*

Hərbi incəsənət anlayışlarının adları: *manevr, starategiya, taktika.*

Hərbi qələbədən sonrakı nəticə və prosesin adları: *fışək, qələbə.*

Beləliklə, həm türk, həm də Azərbaycan dilində hərbi terminlərin bir çoxu bu dillərin öz bazası əsasında semantik qanunauyğunluğa əsaslanmaqla formalaşdırılmışdır.

KLASSİK FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRİN YARANMA ZƏRURƏTİ

Məmmədova Ziyafət, Yəhyayev Adil
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Lüğətlər hər bir xalqın mədəni inkişafı və tələbatı əsasında yaranaraq onun elm və mədəniyyətinin göstəricisi hesab olunur. İranın da inkişafı və təşəkkülü prosesində dilçilik xəzinəsini zənginləşdirən külli miqdarda müxtlif quruluşlu lüğətlər yaranmışdır. Linqvistik lüğətlər içərisində əsas yerdə duran ən önəmli və işlək, fikrimizcə ən çox müraciət olunan izahlı lüğətlərdir. Çünki bu lüğətlər sözün ilk və ən əhəmiyyətli mənasını açaraq şərh edir, həmçinin çox hallarda digər linqvistik lüğətlərin də vəzifəsini öz üzərinə götürərək leksik vahidlərin xarici görünüşlərini, orfoqrafik, etimoloji, frazeoloji və başqa xüsusiyyətlərini də təsvir və izah edirlər. Təsadüfi deyil ki, fars leksikoqrafiyası tarixi də orta əsrlərdə yaranmış bu izahlı lüğətlərin meydana gəlməsi ilə təşəkkül tapmışdır. Bu əsərlər həm söz tərkibi, həm də leksikoqrafik xüsusiyyətləri cəhətdən çox qiymətlidir. Çünki həmin dövrün elm və mədəniyyətinə, o cümlədən dil xüsusiyyətlərinə, insanların məişətinə, yaşayış tərzinə və s. sahələrə aid məlumatları bu lüğətlərdən əldə etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi orta əsr farsdilli mənbələrin əksər hissəsi mənzum şəkildə yazılmış mətnlər olmuşdur. Bu mətnləri oxuyub anlamaq hamı üçün asan olmadığından ilk öncə köməkçi vəsaitlər kimi tərtib olunmuş qeyd kitabşçaları nəhayətdə izahlı lüğətlərin yaranmasına zərurət yaratmışdır. Çünki bir tərəfdən çətin səpgidə (üslubda) yazılmış bu nəzm əsərləri şeir dilinin (poeziyanın) əlvanlığını, məcaziliyini özündə əks etdirmək məqsədilə, fars dilinin leksik tərkibini ərəb dilindən alınma sözlərlə zənginləşdirməklə heyrətamiz çoxmənalılıq yaratmışdır. Digər tərəfdən isə İranın müxtəlif əyalət, şəhər və kəndlərində yaranmış bu poetik nümunələrin əksəriyyətində yerli dialekt və məhəlli sözlərin çox işlənməsi hamı üçün tam şəkildə anlaşılıq olmamışdı.

Orta əsrlərdə yaranmış leksikoqrafik əsərlər haqda məlumat verən mənbələrdə qeyd olunduğu kimi ilk farsdilli lüğət IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş "Resale-ye əbu Həfs Soğdi" lüğətidir. Bu lüğətin əlyazma və ya çap nüsxəsi mövcud deyil. Lüğət haqda məlumatı yalnız sonrakı əsrlərdə yazılmış "Fərhəng-e Soruri", "Fərhəng-e Cəhangiri", "Fərhəng-e Rəşidi", "Məcmə-ol fors" kimi lüğətlərinin söz maddələrində təsadüf olunur. Odur ki, yalnız iki əlyazma nüsxəsi (biri İranın Sepəhsalar mədrəsəsinin kitabxanasında, digəri isə Əli Əkbər Dehxoda "Lüğətnamə"sinin kitabxanasında) mövcud olan məşhur Azərbaycan şairi və filoloqu Qətran Təbrizinin "Təfəsis fi-loğət-ol fors" adlı əsəri fars

leksikoqrafiyası tarixində ilk izahlı lüğət kimi tanınır. Bu əsərin yazılma zərurəti və səbəbi haqda məlumat, onun bütün tədqiqatçılarının əsərlərində rast gəldiyimiz məşhur İran alimi və səyyahı Naser Xosrovun “Səfərnəmə” əsərindəki aşağıdakı qeyddən aydın olur: “Təbrizdə Qətran adlı bir şair gördüm, gözəl şeir deyirdi, amma fars dilini yaxşı bilmirdi, mənim yanıma gəldi, Məncik və Dəqiqinin divanlarını gətirdi və mənə oxudu, bilmədiyi sözlərin mənasını ona dedim, onların izahını yazdı ...”

Qətranın fars dilini yaxşı bilməməsi qeydini məşhur “Fərhəng-e Nezam” əsərinin müəllifi belə aydınlaşdırır ki, o dövrdə Xorasan dili ədəbi dil olduğundan, Qətran isə Təbrizdə yaşadığına görə və Azərbaycanlı olduğundan bəzi ədəbi və xalq danışq dilində olan sözlərin mənasını bilmirdi. Odur ki, bu böyük Azərbaycan şairii ona tanış olmayan söz və tərkibləri toplamaqla lüğət yazmaq qərarına gəlir. Cəmi 300 sözdən ibarət olan bu izahlı lüğət Azərbaycan dilində olmayan Xorasan və Turan sözlərindən ibarət qeydlərdən ibarətdir. Farsdilli əsərlərin yazılma zərurəti sonrakı müəlliflərin də əsərlərində özünü bariz şəkildə göstərir. Əsasən şeir dilinə həsr olunmuş bu izahlı lüğətlərin yazılma səbəbləri fars dilində mövcud olan mənzum əsərlərdə çətin anlaşılan və ya dialekt, məhəlli və s. termin və ifadələrin çoxluğu olmuşdur. Müxtəlif məkanlarda yaşayan müəlliflər anlama bilmədikləri leksik vahidlərin düzgün mənalarını araşdırıb toplamaqla lüğət tərtib etmişlər. Təsadüfi deyil ki, bu lüğətlər həm də maarifləndirici xarakterdə olmuşdur. Çünki bu əsərləri tərtib edən leksikoqrafların əksəriyyəti dövrün savadlı və şairlik istedadı olan şəxslər olmuşdur. Yeri gəldikcə izahı və şərh verilən dil vahidlərinin mənasını bir daha dəqiqiləşdirərkən öz şeir beytlərindən də nümunələr vermişlər.

NAMIQ KAMALIN MƏQALƏLƏRİ HAQQINDA

Aydan Xəndan

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi, vətən şairi adı ilə tanınan Namiq Kamal 48 illik qısa ömrü ərzində bir çox yeniliklərə imza atmışdır. Şair, dramaturq, siyasi xadim, publisist olaraq fəaliyyət göstərən Namiq Kamal istər nəsr, istərsə də nəzm əsərlərində cəmiyyətin inkişafını düşünmüş və əhəmiyyətli fikirlər irəli sürmüşdür. TənziMAT dövrü türk ədəbiyyatının qərb mədəniyyətinin təsiri altına düşdüyü bir dövrdür. Məhz bu dövrdə maarifçi yazıçılar ədəbiyyata yeni janrlar, yeni mövzular qazandırdılar. İlk romanlar, pyeslər, poemalar məhz bu dövrdə qələmə alındı. Teatrın yaranması ilə bu sahədə də fəaliyyət sürdürüldü. Namiq Kamal dram əsərləri yaradaraq, zamanın aktual mövzularını işıqlandıрмаğa başladı. Beləcə, vətən, hüriyyət, qadın haqları, ailə problemləri kimi məsələlər əsərlərin əsas mövzusuna çevrildi. Namiq Kamal ədəbi yaradıcılığı ilə yanaşı, bir publisist kimi də olduqca geniş fəaliyyət göstərirdi. O, mətbuatın cəmiyyətin maariflənməsində, inkişafında oynadığı əhəmiyyətli rolunu dərk edirdi. Bununla bağlı o, yazırdı: “Vətən bu gün qəzetlərdən gördüyü faydanı, əsgərlikdən başqa heç bir şeydən görmədi”.

Bir mətbu orqanın əsas vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu məqalələrindən birində izah edərək, Namiq Kamal deyirdi ki, bir qəzet hüriyyəti, ədaləti tərənnüm etməlidir. Ədib bu fikirlərini genişlədərək mətbuatın cəhalətlə, təəssüblə mübarizədə oynadığı rolundan, inqilablari dəstəkləmək, xalqın istək və arzularına tərçüman olmaq kimi vəzifələrindən bəhs edirdi. Onun zəmanənin tələblərindən qaynaqlanan vacib məsələlərə işıq tutan məqalələri yaşadığı dövrün labüd problemlərini üzə çıxarırdı. Belə məqalələr arasında dil problemi məsələsinə toxunduğu məqalələri illər sonra dilin sadələşdirilməsi kimi prosesin başlanmasının zəminini təşkil edirdi.

“Lisan-i Osmaninin edebiyatı hakkında bazı mulahazatı şamildir” adlı məqaləsində Namiq Kamal yeni ədəbiyyatın yarandığı bir dövrdə yaranan ədəbiyyatın dilinin necə olacağı haqqında fikirlərini irəli sürür. Ədəbiyyatın cəmiyyət üçün və ya sənət üçün yaradılması haqqında mübahisələrdə Namiq Kamal mövqeyinin cəmiyyətin yanında olduğunu nümayiş etdirərkən yazır: “İstitrat kabilinden şurasını beyan edelim ki, bir fenne dair olmamak şartıyla havas için kitap yazmak kadar dünyada abes bir şey yoktur”. Bu fikrindən belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, ədib sənətin cəmiyyət üçün yardılmasından yanadır. Məqalələrinin bir çoxunda məhz xalqın anlayacağı dildə xalqa xitab edilməsinin

önəmini bildirən Namiq Kamal öz əsərlərinin üslubuna da diqqətlə yanaşırdı. Yazıçının, xüsusilə də, dram əsərlərinin dili sadədir. O dövr üçün bu ,sözsüz ki, bir uğurlu başlanğıc idi. Rəsmi dilin qəlizliyi fonunda ədəbiyyatın xalqa yaxın dildə yaradılması xalqın savadının, dünyagörüşünün artmasında mühüm rol oynayırdı. Yazıçının “Vatan”, “Şark meselesi”, “Maarif”, “Mədeniyət”, “Aile”, “Hürriyyət-i Efkər” kimi məqalələri elə adlarından da göründüyü kimi o dövrə qədər işlənilməyən, gözdə edilən olduqca vacib məsələlərə işıq tutmuşdur.

ƏRƏB ƏDƏBİ DLİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Mirzəyeva Səbinə

Bakı Dövlət Universiteti, Şarqşünaslıq fakültəsi

Ərəb dilinin əsas hökmlərinin təsbiti bu dilin öyrənilməsində böyük xidmətləri olmuş orta əsr qrammatiklərini adı ilə bağlıdır. Bu dilçilərin əsərlərinin təsir gücü o qədər böyük olmuşdur ki, hətta müasir ərəb dilçilərinin əksəriyyəti dilin bir çox nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində sələflərinin söylədiklərinə xüsusi bir əlavə etmədən, onların işlətdikləri islahatları bu və ya digər şəkildə təkrarlamaqla kifayətlənmişlər. Buna görədir ki, müasir ərəb dilinin bu günün özündə də müasir dilçilik prinsiplərinə cavab verən ümumi qəbul olunmuş qrammatik konsepsiyasının mövcudluğundan danışı bilmirik.

Ənənəvi ərəb dilçiliyinin təsiri, əlbəttə, özünü bir sıra müasir Avropa dilçilərinin əsərlərində də büruzə verməmiş deyil. Bununla belə, məhz bu əsərlərdə ərəb dilinin qrammatikası ümumi dilçilik tələblərinə uyğun şəkildə öyrənilmiş və öyrənilməkdədir. Bu işdə Azərbaycan ərəbşünaslıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrinin əməyinin olması isə bizi qürurlandıran xüsusi bir hal kimi qeydə layıqdır.

Əslində bu gün hər hansı dünya dilinin qrammatikasının tam, kamil surətdə mövcudluğunu söyləmək də düzgün deyil. Belə ki, hər bir dil, xüsusən də, böyük tarixi keçmişi olan dünya dilləri ilk növbədə həmin dilin daşıyıcıları olan alimlər tərəfindən daim öyrənilərək daha da təkmilləşməkdədir.

Köməkçi nitq hissələri leksik və qrammatik mənaları yalnız nitq şəraitində aydınlaşdırılan və dəqiqləşdirilən nitq hissələridir. Ərəb dilində bu köməkçi nitq hissələrinə bağlayıcı, ədat və ön qoşma daxildir. Məlum olduğu kimi, ərəb dilində ön qoşmalardan çox geniş istifadə olunur. Dildə əsasən feil ilə isim, yaxud xəbər ilə tamamlıq arasında vasitəçi funksiyanı icra edən bu ön qoşmalar, həmçinin sadəcə isim və ya isim kimi çıxış edən sözlərlə birgə işlənərək morfoloji və sintaktik cəhətdən müxtəlif mahiyyətli tərkiblərin yaranmasını da təmin edir. Azərbaycan dilində əslə ön qoşmalar olmadığından ərəb dilindəki bu tərkiblər əsasən dilimizdəki ismi sifətlə və ismi sifət tərkibi ilə ifadə olunan təyinlərə uyğun gəlirlər.

Hər bir dildə olduğu kimi ərəb dilində də müəyyən bir fikri bütün mənə çalarlığı və dəqiqliyi ilə ifadə etmək üçün köməkçi nitq hissələri böyük əhəmiyyətə malikdir.

MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİNİN “MƏSNƏVİYE - MƏNƏVİ” ƏSƏRİNDƏ PERSEPTİV LEKSİKA. (FUNKSİONAL-SEMANTİK ASPEKT)

Əlibəyli Şəfəq

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

İnsan onu əhatə edən aləmi beş duyğu hissi ilə qavrayır: görmə, eşitmə, dad, qoxu, toxunma. Bu duyğular bizə gözəllikləri görməyə, musiqi sədalarını dinləməyə, dadlardan həzz almağa, ətirlərdən xümarlanmağa, təbiətə valeh olmağa imkan yaradır. Onları ifadə edən **perseptiv leksikadır**. “Məsnəviye-Mənəvi” əsərinin poetik mətninin təşkilində həmin leksik təbəqə özünəməxsus yer tutur. Beş duyğunun harmoniyasını Mövlana belə nəzmə çəkir:

پنج حس با یکدیگر پیوسته اند   زان که این هر پنج ز اصلی رسته اند
قوت یک ، قوت باقی شود   مابقی را هر یکی ساقی شود

Beş duyğu bir- biriylə, əhdi- peyman bağlamış,
Çünki həmin «beş duyğu», bir əsildən çağlamış.

Güc- qüvvət birləşərək, ömrünü baqi edər.

Uzun ömür olmağın, özlərin saqi edər! (2, 230)

Görmə. “Məsnəvi”də görmə hissini ifadə edən perseptiv leksikada dominantlıq təşkil edən bunlardır: rəng, nur, zülmət, səhər, gecə, bahar, xəzan.

جز غم و شادی درو بس میوه هاست / باغ سبزه عشق کو بی منتهاست
بی بهار و بی خزان سبز و ترست / عاشقی زین هر دو حالت برترست

(Yaşıl eşq bağı sonsuzdur, / Qəm və şadlıqdan başqa orada çox meyvələr var, Aşiqlik bu iki haldan daha üstündür, / Baharsız və xəzansız yaşıl və tərəvətlidir).

Eşitmə. “Məsnəvi”də eşitmə ilə bağlı perseptiv leksika işlənmə tezliyi, semantik çalarları, məcazlığı ilə diqqəti cəlb edir: بانگ səs, صدا səda, فغان fəğan.

سوی ما آییذ خلق شور بخت / بانگ می آمد ز سوی هر درخت

(Hər ağacdan bizə səs gəlirdi, / “Bizə tərəf gəlin, ey bəxtsizlər,

Dad. “Məsnəvi”də dad duyğusu ilə bağlı olan perseptiv leksika bunlardır: شیرین şirin, تلخ acı, ترش turş, شور şor, سرکه sirkə, روغن yağ, سرکنگبین sirkəncəbin. **“Allaha çatacaq yollar çoxdur, mən bunlardan məhəbbəti seçdim”, deyən Mövlana** beytdə dad duyğusu bildirən **“şirin”** və **“acı”** perseptiv leksikanın yaratdığı təzadla mənanı daha da gücləndirir:

از محبت مسها زرین شود / از محبت تلخها شیرین شود

(Məhəbbətdən acılar şirin olar, / Məhəbbətdən mislər parlaq olar).

Toxunma. “Məsnəvi”də toxunma duyğusu ilə bağlı əsas leksemləri belə

sıralamaq olar: سرد soyuq, گرم isti, خشک quru, حریر ipək, atlas atlas və s. Növbəti beytdə perseptiv leksemlərin rəvan nizamını izləyək: [gərm-gərmi], [sərd-sərd]. در جهان هر چیز چیزی جذب کرد گرم گرمی را کشید و سرد سرد

(Cahanda hər şey, bir şeyi çəkər, / İsti istini çəkər, soyuq soyuğu).

Qoxu. “Məsnəvi”də geniş işlənmə diapazonuna malik olan perseptiv leksika “qoxu” ifadə edən leksemlərdir: عطر[ətr], بو [buy], رایحه [rayehe]. Qoxu ifadə edən [buy] komponentli ifadələr içində ən önəmli yeri “Eşq sonu olmayan bir səltənətdir” deyən şairin “məhəbbət qoxusu” ifadəsi tutur:

هر چه گوید مرد عاشق بوی عشق از دهانش میجهد در کوی عشق

(Aşiq adam hər nə desə, eşq ətri, / Gələr ağızından eşq məhəlləsində).

Mövlana deyir: «Qurandan Xodanın ətri gəlir, hədislərdən Mustafanın bizim kəlamımızdan da öz ətrimiz gəlir» (3, 150). Biz də mövlana sözünün ətrini duyur, gözəlliyini görür, ahəngini eşidir, onun sənət dünyasına toxunur və bu məqamdan həzz alırıq.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ “BAŞ” KOMPONENTLİ BİR PSİXSOMATİK FRAZEOLGİZM HAQQINDA

Rüstəmovə Nərgiz
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müasir türk və Azərbaycan dillərinin ortaq genetik bağlılığa malik olması bu dillərin frazeoloji sistemlərindəki sematik kodlaşmalarda labüd şəkildə protomental xarakterli eyniyyət və paralelliklərin mövcudluğunu qaçınılmaz etmişdir. Belə ki, eyni etnomentallıq bünövrəsindən şaxələnən Azərbaycan və Türkiyə milli kimliyinin “ana yaddaşı” minniliklər boyu ortaq keçmişə, ortaq adət-ənənəyə, ortaq yaşam biçiminə söykənən qırılmaz bağları formalaşdırmışdır. Və bu bağlar əsrlər ötməsinə rəğmən, özünün dirəncli ekzistensiyasını (mövcudluğunu) müxtəlif semantik kodlar, frazeoloji metaforikləşmələr vasitəsilə ifadə etməkdə davam etməkdədir. Həmin ortaq semantik kodlaşmalar sırasında bu və ya digər psixosomatik reaksiyaların ifadəsini səciyyələndirən və somatik komponentə malik olan frazeoloji vahidlərin ortaq tərkibi və ortaq məna anlamı xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Belə ki, psixosomatik frazeologizmlər qədər hər hansı bir toplumun öz ağrı-acılarını necə yaşadığını, öz bunalım və emosional gərginliklərini hansı bəlağətli təsvirlər xarakterizə etdiyini, bir sözlə, yaşananları semantik kod işarələri ilə necə dilə gətərə bildiyini əyani şəkildə göstərən ikinci qrup frazeologizm inventarına təsadüf etmək mümkün deyil. Bununla da, “ürəyin yerindən çıxmasını”, “qanın qaralmasını”, “başının dönməsini” ortaq məcazlamlarla ifadə edən toplumun qırılmaz gen-qan bağlarına malik olması bir daha əyani şəkildə sübut edilmiş olur.

Bu qrup frazeoloji vahidlər sırasında özünün maraqlı və eyni zamanda semantik funksional çevikliyi (yəni, çoxmənalılığı) ilə seçilən bir ifadə xüsusilə diqqətimizi cəlb etmişdir. Söhbər **başı dönmək** ifadəsindək gedir. Məlumdur ki, müasir türk dilində bu ifadə “1. **Bir şey qarşısında şaşırmaq.** (“Yeni arabasının güzelliği qarşısında başı dönmüştü.”); 2. **Sıkıntı meydana getiren bir durum qarşısında bunalmaq.** 3. **Dengesini yitirmek, gözleri kararmak; çevresi kararıyor, dönüyor, kayıyor duygusu içinde sarsılmak.** (“Çabuk durdur arabayı, başım dönmeye başladı.”; “Açlıktan başım dönüyordu.” (“Konuşmayı bırakın! Başım dönüyor artık.”) anlamlarını ifadə edir. [1].

Həmin ifadənin kauzariv forması da yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir. **Başını döndürmək** 1. **Mutluluktan yarı sarhoş duruma getirmək.** (“Taşındıkları yeni ev onun başını döndürdü.”); 2. **Kendine hayran bırakmaq.** [2]. Bu psixosomatik frazeologizmin işlənmə mövqelərinə diqqət edək:

Yüzümü güldürdün, **başımı döndürdün**

Acımı dindirdin, yolumdan çevirdin [3];

Gerçəkləştirilən tüm darbe planlarını püskürten və hər seçimdə sandıktan güclənərək çıxan Erdoğan Hükümeti, dış güclər və Türkiyə içərisindəki yerli piyonlarının **başını iyice döndürdü**. [4].

Nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, kauzativ formada məzaci anlam öz planına çıxmışdır. Yəni burada sevgi “sərxoşluğu”, “uğur sərxoşluğu” kimi psixoemossional durumların səciyyələndirməsinə üstünlük verilir. Birinci məna spektrində müsbət konnotasiya izlənilədiyi halda, ikinci məna spektrində artıq neqativ-qiyətləndirici semantik yükün qabarıq mahiyyət kəsb etdiyi şübhəsizdir. Məsələn: Para senin **başını döndürdü** o yüzden böyle burnun havalarda. [5].

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dili üçün məcazlaşmamış psixosomatik şərtlənməli variant işlək sayılır: **başı hərlənmək // başı fırlanmaq // başı axmaq** frazeologizmləri “ özünü pis hiss etmək, halı pisləşmək, başı gicəllənmək, bir anlığa heç nə görə bilməmək” [6] anlamını ifadə edir və müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, gözləri qaralmaq ifadəsi ilə sinonim anlama kəsb edir.

FORMATIVE INFLUENCES IN MODERN HEBREW LITERATURE

Abdullayeva Gulnarə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəşliq fakültəsi

The first formative influences on 20th-century Hebrew literature belong to the late 19th century. The middle classes of eastern European Jewry that read Hebrew books turned to Jewish nationalism, and Zionist activity, coupled with the movement for speaking Hebrew, widened the circle of Hebrew readers. Hebrew daily papers began to appear in 1886. Writers borrowed extensively from medieval translators and European languages, and the Hebrew language assumed a new character. A key figure in the transition to modern writing was Shalom Jacob Abramowitsch, who wrote under the pseudonym of Mendele Mokher Sefarim; after his first novel he became convinced that biblical Hebrew was unsuitable for modern subjects and turned to Yiddish. From 1886 onward he returned to writing mainly in Hebrew and by using Hebrew and Aramaic phrases from the Talmud was able to capture the homeliness he prized in Yiddish. His stories depicted life as it really was, and his style and support of traditional values attracted a wide readership. The popularity of his stories of ghetto life ensured that they would remain the most read and written genre of Hebrew literature until the mid-20th century. A group of writers adopted “grandfather Mendele” as their model. One of these, Asher Ginzberg (Aḥad Ha’am), wrote, from 1889 onward, articles evolving a secular philosophy of Jewish nationalism. His periodical ha-Shiloah attained editorial standards previously unknown in Hebrew. From 1921, he devoted his last years to the editing of his correspondence, a valuable documentary of the period.

Hayyim Nahman Bialik, an important poet, essayist, editor, and anthologist of medieval literature, was, for a time, literary editor of ha-Shiloah and was much influenced by Aḥad Ha’am. His poetry expressed the inner struggles of a generation concerned about its attitude to Jewish tradition. Saul Tchernichowsky, on the other hand, was untroubled by tradition, and his poetry dealt with love, beauty, and the three places where he had lived: Crimea, Germany, and Palestine. Isaac Leib Peretz, who wrote both in Hebrew and in Yiddish, introduced the Ḥasidic, or pietistic devotional, element into literature. The emotionalism and simple joy of life of that milieu thereafter strongly influenced writers, and the language absorbed many Ḥasidic terms. A literary historian, Ruben Brainin, discerned the presence of a “new trend” in literature and foresaw a

concentration on human problems. Bialik had already pointed to a conflict between Judaism and the natural instincts of Jews. This psychological interest dominated the work of a group of short-story writers and, in particular, that of the writer and critic David Frischmann, who, more than anyone else, imposed European standards on Hebrew literature. European literary tendencies thus became absorbed into Hebrew. Uprooted by the pogroms of 1881 and the two Russian revolutions of 1905 and 1917, Jews had emigrated to western Europe and America, and Hebrew literary activity in eastern Europe was disrupted. The Soviet Union eventually banned Hebrew culture, and it also decayed in other eastern European countries and in Germany as the position of Jews deteriorated.

YUSUF ZEYDANIN “AZAZEL” ƏSƏRİNİN DİNİ-FƏLSƏFİ İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ələkbərova Xumar
*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu*

Ərəb müsəlman, xristian əlyazmaları üzrə ixtisaslaşmış tarixçi alim, islam fəlsəfəsi doktoru, İskəndəriyyə Kitabxanasının Əlyazmalar Mərkəzinin direktoru Yusuf Zeydan (1958) 2008-ci ildə işıq üzü görən, qısa zaman kəsiyində dünyanın 15-dən çox dilinə tərcümə olunaraq, dəfələrlə tirajlanan “Azazel” romanı ilə yazıçı şöhrəti qazanmışdır. Əsər istər xristian, istər müsəlman din xadimləri tərəfindən çox tənqidlərə tuş gəlsə də, Beynəlxalq Ərəb Buker Mükafatına layiq görülüb.

Əsərdə hadisələr V əsrdə cərəyan edir. “Azazel” qədim inanclara görə, səhraların şeytanı - günahkar mələyin adıdır [124]. Yazıçı macəra dolu süjet boyu şeytanın insandan kənarında, ayrılıqda mövcud olmadığını diqqətə çatdırır və əsərin sonunda Azazelin öz dilindən belə ifadə olunur ki, o, insandan ayrı deyil. İnsanın daxilində qəlbinin qaranlıq tərəfləri olaraq - insani zəifliklər, ehtiras, qorxu, xəyanət kimi hisslərdə təcəssüm olunur və bu şəkildə insanı bəzən əxlaqına, vicdanına uyğun olmayan, adına yaraşmayan hərəkətlərə sövq edir. “Mən sənəm, sən inləyəm, sən dəyəm” deyə Azazel özünü tərif edir.

Süjet xətti Hələb yaxınlığında tapılmış əlyazmalarla başlayır. Əlyazmanı yazan əsərin qəhrəmanı rahibdir, başına gələn hadisələri qələmə alıb. O həm də təbib, şairdir, Platon, Pifaqor, Homer, Eshil, Sofoklun yaradıcılığına bələddir. Radikal xristianlar onun xristian atasını geyimindən büt-pərəst zənn edib vəhşicəsinə qətlə yetirirlər. Bundan sonra rahib doğma yerlərini tərk edib, həqiqət axtarışı və tibb sənətinin dərinliklərinə yiyələnmək üçün İskəndəriyyəyə yola düşür. Yol boyu maraqlı sərgüzəştlərlə qarşılaşır, yeni insanlarla görüşür.

Tanış olduğu insanlar arasında qəlbinə fəth etmiş filosof, astronom, riyaziyyatçı Qipatiya adlı xanım olur. Qipatiyanın da radikal xristianlar tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilməsindən sonra onun adını özünə götürür və Qüdsə, oradan isə Hələbə yola düşür. Rahib Qipa Hələb yaxınlığında monastr kitabxanasında məskunlaşıb buradakı zəngin ədəbiyyatı mütaliə edir, tibbi biliklərini təkmilləşdirir. Büt-pərəst Oktavia, xristian Martaya qarşı hissləri ilə bacarmadığı, ətrafında baş verən hadisələri – vəhşilikləri, zülmü, xəyanəti dərk edə bilmədiyi anlarda özü ilə baş-başa qalan qəhrəmanın gözünə Azazel görünür və onunla söhbətlər edir. Azazel Qipanı günaha, harama, yanlışlara, haqsızlığa təhrik edir, eləcə də ağılından keçən və etdiyi günahları əlyazma şəklində (əsərin

əvvəlində qeyd edilən həmin tapılan qeydləri) yazmağa həvəsləndirir. Qipa onun sözünə uymaq istəmir, bunu etməmək üçün Allahdan iradə, bir işarət, vəh gözləyir. Lakin sonunda şeytana yenilir və qeydləri aparır. Əsərin sonunda Qipa əlyazmalarını taxta qutuya qoyub monastrın divarları ətrafında basdırır və mal-mülk, torpaq, hakimiyyət, dünya nemətləri, öz maraqları naminə çalışan, qətl edən, amma buna dini don geyindirənlərin oyunlarında iştirak etməmək üçün, hər şeydən azad olmaq istəyilə kəmsənin bilmədiyi yerlərə baş alıb gedir.

Qipa əlyazmasının sonunda yazır: “Çox tərəddüdlərdən sonra belə qənaətə gəldim ki, allahlar müxtəlifliyinə, fərqli adlandırılmalarına baxmayaraq, məbədlərdə deyil, inananların qəlbində yaşayır”.

Qeyd olunmalıdır ki, bu romanın rus-gürcü əsilli yazıçı Boris Akuninin (1957) 1998-ci ildə işıq üzü görmüş eyni adlı əsəri ilə nə süjet, nə ideya-məzmun bağlılığı vardır, lakin hər iki əsərdə şeytan xislətli insanların hiylə və məkrilərindən bəhs olunmuşdur.

QƏTRAN TƏBRİZİNİN “DİVAN”INDA İŞLƏNMİŞ RƏNG ADLARININ QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Gövhər xanım Nağıyeva
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünaslıq fakültəsi

Rənglər insanların inanc və təsəvvürlərini, onların daxili xüsusiyyətlərini əks etdirən unsürlərdir. Bəşər həyatında rəngdən istifadənin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Xüsusilə ədəbiyyatda rənglərdən geniş şəkildə istifadə olumuşdur. Şair rəngin köməyi ilə qəzəb, qorxu, sevgi, eşq və s. kimi hiss-həyəcanlarını ifadə edir. Bu məqalədə Qətran Təbrizinin istifadə etdiyi rənglər haqqında araşdırma aparmışıq.

Hətta XI əsrdə fars dilində işlənən rəng adları haqqında məlumat almaq üçün Qətran Təbrizinin “Divanı” gözəl mənbə sayıla bilər. Divanda işlənmə tezliyi baxımından qırmızı, sarı, qara, yaşıl rəngləri üstünlük təşkil edir. Məlum olduğu kimi hər rəngin özünün müəyyən məna çalarları vardır. Araşdırma nəticəsinə üzə çıxan maraqlı məqam budur ki, şair rənglərdən hansısa məna çaları yaratmağa çalışmamış, hər bir əşyanı öz rəngində ifadə etməyə çalışmışdır.

“Divan”da işlənən rəngləri quruluş baxımından sadə, düzəltmə və mürəkkəb olaraq üç hissəyə bölmüşük.

Quruluşca sadə rənglər:

(, سبز 16 göy), (, كبود 39 qara), (, سياه 15 ağ), (, سپيد 82 sarı), (, زرد 82 qırmızı), (, سرخ), (, تيره 2 bənövşəyi), (, بنفش 1 qara), (, اسود 5 qırmızı), (, احمر 3 sarı), (, اصفر 32 yaşıl), (, ادکن 5 qırmızı), (, حمرا 5 yaşıl), (, خضرا 5 yaşıl), (, اخضر 1 xaki), (, اغبر 56 qara), (, qaraya çalan 3 qara), (, ديجور 3 qara)

اشگ، رخ، روی، می، باد، یاقوت، نارदानه، نقطه، سیب، گل، بزر، گوهر، رطل، شاخ، رزان، گلنار، لاله، پرند، گوگرد، لب – سرخ

Qırmızı - göz yaşı, üz, mey, badə, yaqut, nar dənəsi, nöqtə, alma, gül, toxum, gövhər, qədəh, budaq, meynəlik, nar gülü, lalə, ipək, kükürd, dodaq

Quruluşca düzəltmə rənglər:

Quruluşca düzəltmə rənglər “ین”, “ینه” və “ی” şəkilçisinin isimlərə artırılması yolu ilə düzəlmişdir.

(, بلورين 4 qırmızı), (, ياقوتين 37 gümüşü), (, سيمين 43 qızılı), (, زرين 44 qara), (, مشكين), (, آبی 8 qırmızı), (, گلناری 2 qızılı), (, زرينه 32 rəngli), (, رنگين 5 qara), (, عنبرين 1 parlaq), (, ارغوانی 8 qırmızı), (, مرجانی 5 göy), (, نیلی 1 göy), (, لاجوردی 1 xaki), (, خاکی 18 mavi), (, معصفری 3 zəfəran rəngi), (, زعفرانی 2 yaşıl), (, مینایی 2 qırmızı), (, بənövşəyə çalan qırmızı), (, بسدين 3 tünd qırmızı), (, آتشی 4 qırmızı), (, شنگرفی 3 sarı), (, زيری 4 sarı)

کمان، دماغ، زلف، زلفین، آهوی، نافه، گرد، سنبل، کمند، ماه، هوا، مشگ، می، خال - مشگین
Qara - kaman, beyin, zülf, iki zülf, ahu, göbək, toz, sünbül, kəmənd, ay, hava,
müşk, mey, xal

هست ز آنرو زلف مشگین تو دلها را چمن

[2] زانکه گه چون جیم و گه چون میم و گه چون نون بود

Ona görə sənin qara zülfün ürəklərə çəməndir

Çünki gah cim, gah mim, gah da nun kimi olur.

Quruluşca mürəkkəb rənglər:

Quruluşca mürəkkəb rənglər fars dilindən tərcüməsi rəng mənasını verən
“گون”, “فام”, “آگین”, “زنگ” sözlərinin müxtəlif daşlar, güllər və digər əşyalara
artırılması yolu ilə düzəlmişdir.

(, پیروزه 2 qızılı), (, زرگون 7 qırmızı), (, آذرگون 17 göy), (, نیلگون 18 qırmızı) گلگون
(, 4 tünd qırmızı), (, میگون 1 qırmızı), (, یاقوت گون 2 qızılı), (, دینارگون 5 firuzəyi) گون
(, 5 sarı), (, زردگون 4 qırmızı), (, لاله گون 2 yaşıl), (, زنگارگون 5 qırmızı) sarı ya qırmızı (بیجاده گون
(, 3 qara), (, قیرگون 10 gümüşi), (, سیمگون 2 firuzəyi), (, فیروزه گون 2 ağ) کافور گون
(, سبزوگون 1 ipək rəngi), (, دیبا گون 1 büt rəngi), (, فرخارگون 1 parlaq), (, آینه گون 5 qara) گون
(, 1 tünd qırmızı), (, می فام 3 qırmızı), (, گل فام 2 qara), (, سیاه فام 1 qızılı), (, مشکین فام 1
(, 1 sarı ya qırmızı), (, بیجاده فام 2 qara), (, 2 qara), (, یاقوت فام 1 qara), (, مشکین فام 1
(, 1 qırmızı), (, گوهر آگین 1 gümüşi), (, سیم آگین 1 qara), (, مشک آگین 2 qızılı), (, زراگین 2
(, 1 əqiq rəngi), (, عقیق آگین 1 qırmızı), (, خون آگین 1 göy), (, لاجورد آگین 1 qırmızı) گهر آگین
(, 3 gümüşi), (, سیم رنگ 3 qırmızı), (, آذر رنگ 1 qara), (, قیر آگین 1 qara), (, عنبر آگین 1
(, 2 آبرنگ qara), (, 3 qara), (, 8 qara), (, 6 sarı), (, بیجاده رنگ 1 qara) مشگ رنگ
(, 4 ارغوان qırmızı), (, لاله رنگ 2 qırmızı), (, گلرنگ 1 tünd qırmızı), (, می رنگ 1 mavi)
(, 1 زرد qızılı), (, طاوس رنگ 1 yaşıl), (, مینا رنگ 3 qırmızı), (, باده رنگ 1 qırmızı) رنگ
(, 2 qaraya çalan göy), (, نیلگون ادکن (tünd yaşıl), سیاه اخضر (qırmızıya çalan sarı) یاقوتی)
(, 1 ağ), (, برف گون 1 qırmızı), (, شنگرف گون 1 qırmızı) شنگرف رنگ

رخ، می، لب، شکر، نیبذ، باده، چهره، زمین - گلگون

Qırmızı - üz, mey, dodaq, şəkər, badə, çöhrə, yer

بهنگام گل رنگین میان گلستان بنشین

[2] ببین گلهای میگون را بخور می های گلگون را

Rəngli gül zamanı gülüstanın ortasında otur

Qırmızı gülləri gör, tünd qırmızı meyləri iç.

Qətran Təbrizi böyük ustalıqla çoxlu rəng çalarlarından istifadə edərək
şeyrlərinə xüsusi gözəllik bəxş etmişdir.

ƏRƏB DİLÇİLİYİ DÜNƏN VƏ BU GÜN

Mustafayeva Xəyalə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Dilçilik də inkişaf tarixi eramızdan əvvələ dayanan çox az sayda elmlərdəndir desək, yanılmırıq. Eramızdan əvvəl üçüncü minilliyin sonlarında bəşəriyyətə Şumer sivilizasiyası bəxş edən şumerlərin ilk lüğəti tərtib etmələri ilə dilçiliyin tarixinin başladığını qeyd etmək olar. İlk dəfə dilin qrammatik quruluşunu tərtib etməklə dilçiliyin elm olaraq əsasının qoyulması isə qədim hindlilərin adı ilə bağlıdır. Dilçilik elminin inkişaf tarixində ən qədim məktəb onlara məxsusdur və tarixi eramızdan 1500 il əvvələ gedib çıxır. Burada, irəlidə yenə qayıdacağımız bir məqamı qeyd etmək yerinə düşər ki, hind dilinin qrammatikasının yaradılması və bu istiqamətdə məktəbin bünövrələnməsi zamanın, şəraitin tələbi idi. Belə ki, həmin dövəndə ədəbi dili kənar təsirlərdən qorumaq ümdə məsələ idi. Və bu məqsədlə yaradılan dilçilik məktəbi yalnız hind dilinin qorunması və inkişafı üçün deyil, eyni zamanda dünya dilçilik elminin sonrakı inkişafı üçün də mühüm tövələr verir. Belə ki, ilk dəfə səslər ayırd edilir, yəni fonetikanın əsasının qoyulduğunu deyə bilərik. Həmçinin səslər ayrı-ayrılıqda olmaqla yanaşı, sözlərin tərkibində qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir, səslərin fiziologiyası doğru və dolğun izah edilir. Sözlərin nitq hissələrinə bölünməsi də onların xidməti kimi tarixə keçmişdir.

Bundan sonra dilçilik tarixində növbəti önəmli mərhələ kimi yunan dilçiliyi qərarlaşmışdır. Bura iki əsas məktəb daxil olmuşdur - yunan dilçilik məktəbi və İskəndəriyyə məktəbi. Bu məktəblərin əsas fərqləri yalnız yerləşdikləri məkanla bağlı deyildi. Əsas fərq onların dilçilik məsələlərində fikir ayrılıqları idi. Demokrit, Platon, Aristotel kimi dahiləri olan yunan məktəbi əsasən dilin nəzəri məsələləri, onun əmələ gəlməsi, mahiyyəti ilə maraqlanırdılar. İskəndəriyyə məktəbi nümayəndələri isə daha çox praktik məsələ və problematikaya maraq göstərirdilər. Hallar, zamana görə təsirlənmə kimi qrammatik məsələlərin həlli məhz yunan dilçilik məktəbinin önəmli xidmətləri sırasında yer alır, onlar 8 nitq hissəsi ayırd edirdilər.

Bundan başqa, nitq hissələri, hallar, bağlayıcılar və bir çox məsələlərdə ərəb dilçiləri ən mükəmməl kanonları müəyyən etməyə müvəffəq olmuşlar. Eləcə də lüğət yaradıcılığı ərəblərin sayəsində özünün ən miqyaslı, çoxşəkili, mükəmməl formalarına yiyələnməklə inkişaf prosesinin intibahına çatmışdır.

XX əsrin ikinci yarısından ərəb dilçiliyində yeni elmi-nəzəri, təhlil metodlarının, fərqli, müqayisəli və tarixi yanaşma prinsiplərinin tətbiqinə başlanılmışdır. Müasir ərəb dilçiliyində bir sıra tendensiyaların müşahidə

olunduğunu qeyd etmək olar. Bunlardan biri ənənəvi nəzəri prinsipləri üstün tutan ərəb dilçilərinin Avropa ərəbşünaslığının ayrı-ayrı, xüsusən morfologiya məsələlərində fikirlərinə tənqidi və qısqanc yanaşmalarıdır.

Bu gün Misir, Suriya, İraq, Livan, İordaniya, Küveyt, Tunis, Mərakeş, Əlcəzair ali təhsil müəssisələri çoxəsrlik ərəb dilçiliyinin müasir inkişaf tarixinin yazılmasında aparıcı rol oynayır, qiymətli axtarışları, tədqiqatları ilə xələflərinin missiyasını uğurla davam etdirir.

ƏRƏB DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ƏXLAQİ PRİNSİPLƏRİ

Məmmədəli Babəşli
*AMEA akademik Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, Şərq-Qərb şöbəsi*

Şübhəsiz, duyğu və düşüncəsini, arzu və istəklərini dilə gətirməklə bəyan etmək sosial varlıq olan insanı digər canlılardan fərqləndirən ən bariz özəllikdir. Yer üzündə xəlifə olaraq yaradılmış ilk insana məhz Allah tərəfindən varlıqların adları öyrədilmiş və danışmaq qabiliyyəti verilmişdir. Bununla da insanın özünü ifadə etməsi və ünsiyyət qura bilməsi mümkün olmuşdur. Nitq qabiliyyəti bütün dillərə hakim olan və ancaq dilədiyi kimsələrə hikmət verən Allahın bəndələrinə lütf etdiyi fəzilətlərdən biridir. Bəşər tarixi qədər qədim olan bu qabiliyyət zaman içində insanlarla birlikdə dəyişərək inkişaf etmiş, cilalanmış və təkmilləşmişdir.

Danışmaq insanlar arasındakı münasibətləri, sevgini və anlaşılmağı təmin edən ilahi bir lütfdür. Zira bəşər övladı duyğu və düşüncələrini məhz danışaraq ifadə edir. Ancaq mələklərdən də üstün varlıq olduğunu ortaya çıxarmış bu lütfün haqqını insan sadəcə danışmaq deyil, eyni zamanda Allahın xoş danışmaq xüsusunda əmrinə uymaqla verməlidir. Çünki insanları incitmədən xoş danışmaq, həmçinin zərif və mənalı danışqla bərabər, yaxşı işləri əmr etmək, pis işlərdən çəkəndirmək bir vaxtlar bəndələrin Allaha söz verdikləri davranış tərzidi. Cənabi-Haqq Ali-İmran surəsinin 159-cu ayəsində ilahi kəlamə tərcüman olmaq üçün yer üzünə göndərdiyi İslam Peyğəmbərinin(ə.) həlim xasiyyətli olmasına və ətrafındakı insanlarla şəfqətlə davranması örnəyinə diqqət çəkmişdir.

Cahiliyyət dövrü ərəb ədəbiyyatında yüksək məziyyət sayılan dinləyicilərə təsir edəcək söz söyləmək qabiliyyəti, sözün fəsahtəli və açıq-aydın olması tələbi daha sonra da böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Cahizin “sözlə mənanın gözəllikdə bir-biri ilə yarışması, yəni mənadən əvvəl sözün qulağa, sözdən əvvəl də mənanın zəhnə sürətlə çatması” kimi səciyyələndirdiyi bəlağət elmi təşəkkül etmişdir. Quran sahib olduğu misilsiz ədəbi üstünlük və məna zənginliyi baxımından bənzərinin meydana gətirilə bilməyəcəyi xüsusunda küfrə meydan oxumuşdur. Hədəslərdə də mənanın ən gözəl və açıq-aydın ifadələrlə çatdırılması ilə yanaşı, istifadə edildiyi yerə, zamana və hədəf kütləyə uyğun olması prinsipi əsas alınmışdır.

Xoş söz söyləmək, doğru danışmaq məqbul olmaqla yanaşı, sözün necə söylənməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Ərəb dilində söz leksemının qarşılığı olaraq işlədilən *كَلِمَةً* “yaralamaq, kədərləndirmək” mənalərini verən *كَلِم* feili ilə eyni kökdən gəlir. Dili yüksək səviyyədə bilmək kifayət etmir və qəbul olunmuş etik normalara riayət etmək də vacibdir. Həm də hər kəlmə qəlbə iz buraxdığına görə

gözəl üslubda bəyan edilməsi lazımdır. Bu səbəbdən, insanı insan edən dil, yanlış üslubun doğru sözün cəlladı olduğu gerçəyi əsla unudulmamalıdır.

Digər tərəfdən, söz sənətinin ən möhtəşəm örnəyi olan Qurani-Kərimə görə ərəb nitq mədəniyyətində xoş danışmaq sadəcə insanların nəfsini oxşayacaq şeyləri söyləmək deyildir. Hətta dinləyənin xoşuna gəlməsə belə söz hər zaman doğrunu və həqiqəti ifadə edərək insanlara xəbərdarlıq məqsədini daşmalıdır. Quran gözəl sözü xoş meyvəsi olan bir ağaca bənzədərkən digər tərəfdən də israrla sözün doğru (4:9), gözəl (2:83), yumşaq və ruhlara sirayət edəcək şəkildə təsirli olması (17:28) zərurəti üzərində durmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, ərəb nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil edən İslam dinində danışq etikası bilavasitə “möminin sükutu təfəkkür, baxışı ibrət və danışığı da hikmət olmalıdır” prinsipi çərçivəsində xüsusi dəyər qazanmışdır. Zaman, məkan məfhumlarını aşaraq bütün bəşəriyyətə ünvanlanmış İslam dininin mesajlarını çatdırmaq öhdəliyini daşıyanlar üçün mühüm bir təbliğ vasitəsinə çevrilmişdir. Nəticədə varılacaq yeri axirət olan bu dünya səfərində möminin ən böyük azuqəsinin doğruluq və istiqaməti qorumalı olduğu prinsipi əsas alınmışdır. Sözlərin vicdanlara təsiri, onların doğruluğundan və doğru deyilməsindən asılı olduğu xatırlanmışdır.

Dilindən müsəlmanların zərər görmədiyi kimsələr ən fəzilətli insanlar olaraq səciyyələndirilmişdir. İnsanları əyləndirmək məqsədilə mənasız, həqiqətdən uzaq sözlər danışmaq qadağan edilmişdir. Allaha və axirət gününə inanan kimsələrin ya xeyir söyləməsi, ya da susması tövsiyə olunmuşdur. Hətta iki çənəsi arasındakı dili ilə iffət və namusunu qoruma əhdinə sadıq qalanlara cənnət vəd olunmuşdur.

XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB DİLÇİLİYİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİ

Məmmədov İntiqam
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

XIII əsrin birinci rübündən başlayan dağıdıcı Monqol hücumları bütün Orta Şərq regionu ilə birlikdə Azərbaycana da öz təsirini göstərir. Bu hücumlar nəticəsində XIII əsrin ortalarına qədər İslam coğrafiyasının hər bir bölgəsində olduğu kimi Azərbaycanda da siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni həyatda durğunluq yaşanır. XIII əsrin ikinci yarısında isə vəziyyət təməmilə dəyişir. Bu dövrdə qurulan Elxanilər dövləti, daha sonra onun ardınca yaranan yeni müstəqil dövlətlərin həyata keçirdiyi sülh siyasəti bölgəyə əmin-amanlıq gətirir. Nəticədə həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, elm sahəsində də mövcud olan durğunluq aradan qalxmağa başlayır. Təbii ki, yeni yaranan dövlətlər müsəlman Şərqiyyənin iqtisadi, siyasi, ictimai və mədəni mirası ilə yanaşı elmi mirasına da sahib olur. Məlumdur ki, Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyliklər zamanında yetişmiş elm xadimləri Monqol hücumlarından sonra qurulan bu dövlətlərin kölgəsi altında öz elmi fəaliyyətlərini davam etdirərək bir çox alimin yetişməsinə səbəb olur.

XIII – XIV əsirlərdə Azərbaycanda da bir çox elm sahəsində alimlər fəaliyyət göstərmiş, onlar tərəfindən tələbələr yetişdirilmiş, qiymətli əsərlər yazılmışdır. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan alimlər hədis, təfsir, fiqh kimi İslam elmlərdə çox yüksək elmi səviyyələrə çatmaqla yanaşı, tibb, astronomiya, kimya və fizika kimi dünyəvi elmlərdə də dövrün tanınmış alimləri sırasına daxil olmuşlar.

Nəzər saldıığımız dövrdə Azərbaycanda istər siyasi, istərsə də mədəni və elmi sahədə əlaqə vasitəsi Qurani-Kərim dili - ərəb dili olduğu üçün azərbaycanlı alimlər ərəb dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə aid bir çox tədqiqatlar apararaq, əsərlər yazaraq İslam mədəniyyətinə və elm tarixinə öz töhfələrini vermişlər. Bunların arasında günümüzə qədər ərəb dilçiliyi sahəsində elmi mirası istifadə edilən və zamanında Azərbaycanın alimi və şeyxi kimi tanınan, özü kimi əslən Azərbaycanlı olan böyük alim İbnul-Hacib adı ilə məşhur olan Cəmaləddin Əbu Amr Osman bin Ömər in “əl-Kafiyə” adlı əsərinin müxtəsəri olaraq bilinən “Lubəbul-əlbab fi ilmil-irab” və yenə İbnul-Hacibin “Muqəddimə” adlı əsərinə yazdığı “Şərhu Muqəddimətu İbnu-l-Hacib” və “Taliq ələ muxtəsəri İbnül-Hacib” adlı kitabları ilə məşhur olan təfsirçi və filolog Abdullah ibn Ömər əl-Bəydavi (ö. 1286), ərəb grammatika alimi kimi tanınan İsfərayinin “Lubəbul-bab fi ilmil irab” adlı əsərinə şərh olaraq yazılan “Kəşfül-İrab” adlı kitabın müəllifi Cəmaləddin Məhəmməd bin Muhəmməd ət-Təbrizi (ö. 1371) kimi böyük şəxsiyyətlərlə bərabər həyatı və elmi

fəaliyyəti daha dərindən tədqiq edilməsi zəruri olan Qazi Şihabəddin Muhəmməd bin Əhməd əl-Xoyi (ö. 1294), Allamə Tacəddin Əbul-Cavab Musa bin Musa əl-Mərağai (ö. 1294), Mahmud bin Muhəmməd əl-Arrani (ö. 1333), Fəxrəddin Hinduşah bin Səncər ən-Naxçivani (ö. 1330), Şeyx Səfiyuddin Mahmud bin Muhəmməd əl-Urməvi (ö. 1323), Şeyx Səfiyuddin Abdilmumin bin Abdurrahim eş-Şirvani (ö. XIV əsr), Fələkəddin Əbu-l-Məali Abdullah bin Əli ət-Təbrizi (ö. XIV əsr), Kəfiyuddin Əbu Muhəmməd Abdullah bin Abdurrahman ət-Təbrizi (ö. XIV əsr), Qazi Zeynəddin Əli bin Ruzbəhan əl-Xunəçi (ö. 1307), Əbul-Həsən Əli bin Abdullah əl-Ərdəbili (ö. 1345) kimi böyük alimlər vardır. Bu alimlərin bəzilərinin həyatına nəzər saldıığımız zaman onların ərəb dilçiliyi ilə bərabər müxtlif elm sahələrinə aid əsərlər yazdıqlarının və yaşamış olduqları dövlətlərin idarəetmə və siyasi həyatında böyük rol oynadıqlarının şahidi oluruq.

ƏBU BƏKR BİN ABDULLAH BİN AYBƏK ƏL-DƏVADARININ YAZI ÜSLUBU

Musayeva Kəmalə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

XIV əsr Misir Məmlük tarixçisi Əbu Bəkr bin Abdullah bin Aybək əl-Dəvadari (h. 685-məlum deyil) Qahirədə yaşayıb yaratmışdır. Babası "Sarxadın (Suriyanın cənubunda Salxad şəhəri) sahibi" İbn Aybək (hicri 645-ci ildə vəfat edib) və atası Abdullah ibn Aybək (hicri 713-cü ildə vəfat edib) və onun özü hicri 7-ci əsrin əvvəllərindən 8-ci əsrin əvvəllərinədək olan zaman kəsiyində Əyyubilərin və Məmlüklərin görkəmli şəxsiyyətləri, sultanları və saray əyanları ilə təmas qurmuş, bir çox hadisələrin canlı şahidi olmuşlar. Böyük tarixi əhəmiyyəti olan həmin dövr Əyyubilərin daxili münaqişələri, dövlətin süqutu və Məmlük dövlətinin yaranmasının şahidi olmuşdur.

İbn Aybək əl-Dəvadarinin ata və ana tərəfi türk nəslindən idilər. Bəzi mənbələr ailəsinin Səlcuqlar nəslindən olduğunu qeyd edir. Gunhild Graf qeyd edir ki, babası İzzəddin əbu əl-Mənsur Aybək al-Muazzami qıpçaq türkü olub. Ata nənəsi isə, hicri 6-cı əsrin birinci yarısında Çinin şimalından köçmüş xitai adlı türk qəbilələrindəndir.

İbn Aybək əl-Dəvadarinin dövrümüzədək yalnız iki əsəri - "Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar (İncilərin xəzinəsi və seçilmişlərin toplusu)" və "Duraru-t-ticən və ğuraru tavarix-uz-zəmən (Tacın inciləri və zaman tarixlərinin önəmliləri)" gəlib çatmışdır. Birinci əsər xilafətin yarandığı gündən onun dövrünədək ümumi tarixi əhatə edir. Əl-Dəvadari "Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar" əsərinin material və məlumatlarını hicri 709-cu ildə toplamağa başlamış, onun toplanmasına və yazılmasına 27 ilini sərf etmişdir. O, bu kitabı hökmdar əl-Nasir Məhəmməd bin Qalavun III üçün yazmışdır. Kitab 9 nəhəng hissədən ibarətdir, hər hissə bir dövlət və ya müəyyən dövr barədədir. O hər hissəyə iki hissəli ad qoymuşdur, onlardan biri 9 planetdən birinin adı, ikincisi isə, hissənin mövzusu ilə əlaqədar idi, ikinci hissəsi "durratun" və ya "durar" ("Mirvari və ya mirvarilər") sözü ilə başlayan yarımbaşlıqdır. Bu kitab bir tərəfdən İbn Aybək əl-Dəvadarinin hər iki əsrin bir çox fakt və hadisələrinə aqah olduğu və digər tərəfdən onun əl-Məqrizi, İbn Tağri və İbn İyas kimi böyük tarixçilərdən əvvəlki dövrdə yaşadığı üçün Əyyubilər və Məmlüklər dövrü barədə yazılmış ən mühüm əsər hesab olunur.

İkinci mühüm əsəri olan "Duraru-t-ticən və ğuraru tavarix-iz-zəmən" hökmdarlar, vəzirlər, alimlər, ədiblər, şairlər və həkimlərin tərcümeyi-halları əlavə olunmuş bir cildəndən ibarət qısa tarixi məlumatlardan ibarətdir. Əsərin miladi 1309-

cu ildə Qahirədə yazıldığı bildirilir. Əsərin iki əlyazması məlumdur ki, onlardan biri İstanbul, digəri İsgəndəriyyə kitabxanasında saxlanılır. Müəllif kitabda 6-cı əsrdə Sasani hökmdarı Anuşirəvanın vəziri Bozurq Mehriyə məxsus, türk dilindən fars dilinə tərcümə olunmuş bir kitab barədə ilk dəfə söhbət açıb. Aybək əd-Dəvadariyə görə, “Uluxan Ata Bitikçi”ni ilk dəfə qələmə alan şəxs bəlli deyildir. İçindəki məlumatlardan, sözlərdən və xüsusi isimlərdən belə başa düşmək olar ki, o, ilk kamil mətn sayılan “Orxon Yenisey” yazılarından daha əvvəllərə, min illər öncəsinə aiddir. Bu kitab VIII əsrdə Harun əl-Rəşidin hakimiyyəti dövründə fars dilindən ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Əbu Bəkr həmin kitabın türklərin ən qədim kitabı olduğunu demiş və onu şərh vermədən tərcümə etdiyini söyləmişdir: “Bu kitab moğollar, qıpçaqlar və qədim türklərdə çox dəyərli və müqəddəs bir kitabdır”. O, bu əlyazmadan istifadə edərək, türk dastanları, Oğuz xan və sonralar “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına daxil olmuş Təpəgöz barədə məlumatlar vermişdir. “Oğuznamə” adı ilə də tanınan bu əsər günümüzədək gəlib çatmamışdır. O, həmin əsər və oğuzlar barədə Rəşidəddin Fəzlullah əl-Həmədanidən əvvəl məlumat vermişdir. Hər iki tarixçiyə görə, Dədə Qorqud Peyğəmbərin dövründə yaşamış və türklər tərəfindən ona elçi qismində göndərilmişdir.

Müəllifin öz sözlərinə görə, dünya tarixini əhatə edən bu iki əsərdən başqa, digər əsərlər də qələmə almışdır. Söhbət 7 ədəbiyyat antologiyasından, Qahirənin topoqrafiyasından, öz şeyxi Abu əl-Səadətın həyatının təsviri və hagioqrafik yaxud parenetik əsərindən gedir: “Əyan-ul-əmsəl və əmsəl-ul-əyan”, “Hadaiq-ul-əhdaq və daqaiq-ul hazaq”, “Adət-us-sədət, sədət-ul-adət fi mənəqib-iş-şeyx əbi-s-sədət”, “ər-Raudət-uz-zəhira fi xutat-il-Qahira au-l-luqat-ul-bəhira fi xutat-ul-Qahira”. Əsərlərində İbn Tağrinin də etdiyi kimi, o, Nilin vəziyyəti ilə bağlı yazmış, lakin İbn Tağridən fərqli olaraq, hər ilin hadisələrini “Mübarək Nil bu ildə” kimi sabit başlıqla vermişdir. O bilirdi ki, Nil çayının səviyyəsi və daşqınlar Misir tarixinin və xalqlarının yaşayış vəziyyətinin öyrənilməsində açar rolunu oynayır. Buna görə də bəziləri ona “Nil tarixçisi” ləqəbini vermişlər.

İbn Aybək əl-Dəvadari elmə və biliyə aludə olmuş, bir çox alim və sufilərə, mədrəsələrə müraciət etmiş, nadir kitablar toplamış, onların nüsxələrini köçürmüşdür. Əsərləri ona dəlalət edir ki, o, ədəbiyyat, tarix və dünyadakı xəbərlərlə maraqlanmış, şerdən zövq almışdır. Əsərində “Qahirə yazılarında mükəmməl tapıntı” adlanan min kitabı qeyd etmişdir. Bu onun bilik dairəsinin genişliyindən xəbər verir, çünki xətt, yazı mövzusunda ancaq güclü alim söhbət açə bilirdi. Əl-Dəvadari əlyazmaları itmiş bir çox mənbələr barədə söhbət açmışdır. əl-Simyətinin “Şam xəbərləri” kimi əsərlər məhz onun qeydləri ilə tarixə düşmüşdür. Əl-Dəvadari həmin dövrün fakt və hadisələri barədə başqa mənbələrdə mövcud olmayan məlumat və faktlardan yazmış, özü, atası və babası

yaşadıkları dövrün bir çox hadisələrində şəxsən iştirak etmələri sayəsində, başqalarının bilmədiklərini şərh etmişdir. Onun söhbət açdığı bəzi mənbələr yoxa çıxmış və digər tarixçilərin əlinə keçməmişdir. əl-Dəvadari qeyd edir ki, o vaxtaşırı hər hansı bir hadisəni və ya xəbəri dəqiqləşdirmək üçün öz qaralamalarını təkrar yoxlayırdı və buradan aydın olur ki, onun sistemli elmi yanaşması olmuşdur. O, məlumatları qısa şəkildə, təfsilatına varmadan verməyə meyli idi. Lakin bəzi vaxtlarda uzunçuluğa yol verir, mövzunun içinə mövzu salır, şərlər və ədəbi sütunlar əlavə edirdi. O, bunu dərk edir və özünə haqq qazandıraraq deyirdi ki, bunu oxucunu canlandırmaq, onu eyni üslub tərzilə yormamaq, bezdirməmək üçün etmişdir.

Əl-Dəvadarinin bir çox üslub zəifliklərinə və dil xətalalarına baxmayaraq, əsərləri yazdığı dövrün ən mühüm mənbələridir. O yaşadığı əsrin ruhuna uyğun yazmış, həmin dövrdə misirlilərin danışıqda istifadə etdikləri sözləri işlətməmiş, bununla da bilməyərəkdən yaşadığı dövrün dili barədə də məlumat vermişdir. Əsərdə Misir ləhcəsinə xas د-ذ، ت-ث، و-ء və s. kimi hərflərin dəyişikliklərinə və xətalara rast gəlinir. Yaşadığı dövrə, gördüyü tarixi hadisələrə aid hissədəki yazı üslubu, özündən əvvəlki dövrlərə aid topladığı məlumatları yazdığı üslubdan fərqlənir. Özünün yaşadığı dövrə, əsasən Məmlüklər dövrünə aid hissədə məharətli bir tarixçi kimi, daha geniş təfsilata varır, mülahizələrini qeyd edir, özünün gördüyü faktları qısa şəkildə, sadə dildə verməyə çalışır.

QURANI-KƏRİMİN XVIII –XX ƏSRLƏRDƏ RUS DİLİNƏ EDİLMİŞ TƏRCÜMƏLƏRİ

Hüseynova Aynur
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Qurani-Kərimin rus dilinə edilmiş ilk tərcümələri I Pyotorun hakimiyyəti dövrünə aiddir. I Pyoturun göstərişi ilə çap olunmuş tərcümə (1716) fransız diplomatı və şərqşünası Andre dyu Rienin tərcüməsindən edilmişdir. Həmin illərdə eyni mətindən yerinə yetirilmiş və yalnız əlyazması şəklində qalmış digər bir tərcümə də mövcuddur. Rus tədqiqatçıları uzun müddət bu iki tərcümənin müəlliflərini təyin edə bilmirdilər. Və, nəhayət, çap əsərinin anonim, əlyazmasının isə **P.V.Postnikova** aid olduğu nəticəsinə gəldilər.

Quranın tarixində Rusiya ilə bağlı yeni dönmə II Yekaterinanın dövrünə təsadüf edir. Onun göstərişi ilə 1787-ci ildə Rusiyada ilk dəfə Qurani-Kərimin ərəb dilində tam mətni nəşr olunmuşdur. Bu məqsədlə o dövrün ən yaxşı xəttatı sayılan molla Osman İsmayılın xəttini əsasında xüsusi şrift hazırlanmışdır.

Bu illərə aid tərcümələr Quranın avropa dillərinə edilmiş tərcümələri əsasında yerinə yetirilmişdir. Dramaturq **M.İ.Veryovkinin** yuxarıda qeyd etdiyimiz fransız tərcüməsindən (1790) etdiyi tərcümə fransız mətnində olan səhvləri təkrar etməsinə baxmayaraq, dilinin sadəliyi və yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Şair-tərcüməçi **A.V.Kolmakovun** ingilis tərcüməsindən (1792-ci il) etdiyi tərcümə isə ilk dəfə olaraq rus oxucusunu Jorc Seylin məşhur italyan ərəbşünası Lyudoviko Maraççinin araşdırmaları əsasında yazılmış şərhləri ilə tanış etmişdi.

Qurani-Kərimin tərcümələri haqqında danışanda rus şərqşünaslığının banisi və Kazan şərqşünaslıq məktəbinin əsasını qoymuş **Mirzə Məhəmməd Kazım-bəyin** müəllifi olduğu və 1859-cu ildə dərc olunmuş “Miftəxu kunuzi-l-Quran” - “Quranın tam konkordansı” adlı əsəri xüsusilə qeyd olunmalıdır.

K. Nikolayevin 1864-cü ildə çıxmış tərcüməsi fransız səfiri və tərcüməçisi Alber de Birberşteyn –Kazimirskinin Quranın fransız dilinə tərcüməsindən yerinə yetirilmişdir. Tərcümə əvvəlkiyərdən çox az seçilirdi, amma dəfələrlə nəşr olunması sayəsində rus cəmiyyətinin İslam dini ilə tanışlığına vəsilə olmuşdur.

Quranın birbaşa ərəb dilindən yerinə yetirilmiş ilk tərcüməsinin müəllifi **D.N.Boquslavskidir** (1871). Tərcümənin əsas xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, müəllif ilk dəfə olaraq ingilis və fransız tərcümələrində olan şərhərdən imtina edərək, mətni izah etmək üçün şəxsi şərhələrini vermişdir. Lakin yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bu tərcümə geniş yayılmadı.

Qurani-Kərimin ən yaxşı elmi tərcümələrindən biri **Q.S.Sablukovun** tərcüməsi 1878-ci ildə çıxmışdır və dəfələrlə nəşr olunmuşdur. İlk dəfə olaraq tərcümə ilə bərabər Quranın ərəb mətni də nəşr olunmuşdur. Quranşünasların fikirlərinə görə bu tərcümə ifadəli və gözəl üslubu ilə seçilir. Bəzi yerlərdə mənə qarışıqlığı, müəllifin arxaik sözlərdən və rus və slavyan frazeologiyasından istifadə etməsi tərcümənin nöqsanları kimi göstərilir.

Akademik **Kraçkovski İ.Y.** 1920-21-ci ildən başlayaraq səkkiz il ərzində Quranın tərcüməsi üzərində işləmişdir. Onun tərcüməsi ölümündən sonra 1963-cü ildə çap olmuşdur. Kraçkovskinin tərcüməsi ərəbşünas-alimlər və quranşünaslar üçün nəzərdə tutulmuşdur və buradakı əsas məqsəd – VII əsrin ədəbi abidəsi olan Quranın mətnini tam dəqiqliyi ilə çatdırmaq idi. Bu səbəbdən bir çox məqamlarda dini təlimə uyğun gəlməyən tərcümə iradlarla qarşılır. Lakin rus elmi cəmiyyəti bu tərcüməni filoloji dəqiqliyinə görə yüksək qiymətləndirir.

Quranın ilk elmi poetik tərcüməsi **Şumovski T.A.** yerinə yetirmişdi (1995). Müsəlman cəmiyyətində tərcümə rəğbətlə qarşılandı və islam ruhaniləri tərəfindən təqdirə layiq görüldü. Tərcümənin əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, tərcüməçi mətnin poetik ritmini qorumağa çalışmışdır və orijinala sadıq qalmışdır. Bəzi alimlər isə, əksinə, tərcümənin poetik formada yerinə yetirilməsini müəllifə irad tuturlar.

Quranın rus dilində mövcud olan ikinci poetik tərcüməsinin (1991) müəllifi **V.M.Poroxovadır**. Tərcüməçi müsəlman olaraq Quranın mənası öz dini təcrübəsinə əsaslanaraq çatdırmağa cəhd etmişdir. Tərcümə tanınmış islam ruhaniləri ilə əməkdaşlıqda yerinə yetirilsə də və bir çox ilahiyatçı alim tərəfindən müsbət rəy olsa da, tərcüməçinin ərəb dilini kifayət qədər bilməməsinə, qafiyələrin zəif olmasına və Quranın mətninə aid şərhlərində səhvlərinin olmasına dair çoxlu iradlar bildirilmişdir.

Quranın uğurlu tərcümələrindən biri hesab olunan tərcümə şərqşünas, elmlər doktoru **M-N.Osmanova** aiddir (1995). Müəllif Quranın mətninin mənasını dəqiq çatdırmaqla yanaşı oxucuya mümkün qədər aydın tərcümə üslubunu seçmişdir. Tərcüməçi şərh hissəsində təfsirlərdən geniş istifadə etmişdir və əsas mətnə orada olmayan, lakin nəzərdə tutulan söz və ifadələri əlavə etmişdir. Tərcümənin dili oxunaqlı və aydın olsa da, bəzi araşdırmaçılar müəllifin Quranın ecazını və sehrini qoruyub saxlaya bilmədiyini deyir.

QURANI-KƏRİMDƏ CƏNUBİ ƏRƏBİSTAN LƏHCƏSİNDƏN ALINMIŞ SÖZLƏR

Ağaverdiyev Mais
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Qurani-Kərim bütün ərəblər üçün müştərək ədəbi dil hesab edilən Qüreyş ləhcəsində nazil olduğu üçün bu müqəddəs kitabda işlədilmiş digər ərəb ləhcələrindəki sözlər də alınma sözlər kimi qəbul edilir. Belə ləhcələrdən biri də Cənubi Ərəbistan ləhcəsi olmuşdur. Quranda Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən alınmış aşağıdakı sözlərdən istifadə edilmişdir:

”إِرْمَ؛ أَوْثَانَ؛ تَبَعٌ؛ سَبَأٌ؛ شِرْكٌ؛ صُحُفٌ؛ صُورَةٌ؛ مِصْرَ.“

Bunlardan ”إِرْمَ“, ”سَبَأٌ“, və ”مِصْرَ“ sözləri haqqında ”Quranda işlədilmiş qeyri-ərəb mənşəli toponimlər“ adlı tezisimizdə, ”تَبَعٌ“ sözü haqqında isə ”Quranda işlədilmiş antroponim və toponim olmayan qeyri-ərəb mənşəli digər xüsusi isimlər“ adlı məqələmizdə ətraflı məlumat verdiyimizə görə burada həmin sözlərə toxunmayacaq, yalnız Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən alınmış ümumi isimləri araşdıracağıq.

1) شِرْكٌ[şirk] (Allaha şərik qoşma) sözü. ”شِرْكٌ“ sözü Quranda 4 dəfə işlədilsə də, bu kökdən düzəlmiş ”شَرِيكٌ“, ”مُشْرِكٌ“, ”شُرَكَاءُ“ kimi isim və sifətlərə, eləcə də həmin kökdən olan müxtəlif zaman və şəxslərdəki feillərə (”تُشْرِكُونَ“, ”تُشْرِكُونُ“, ”أَشْرَكْتُمْ“, ”أَشْرَكْتُمْ“ və s.) dəfələrlə rast gəlirik. Bəzi ayələrdə adicə ”şərik“ mənasını bildirsə də, əksər ayələrdə ”Allaha qoşulan şərik“ mənasında nəzərdə tutulmuş bu söz əsasən Quranın daha əvvəl nazil olmuş surələrində işlədilmişdir. ”شِرْكٌ“ feili ”ayaqqabının ipinin qırılması“, ”شِرَاكٌ“ sözü ”ayaqqabı ipi, ayaqqabı bağı“, ”أَشْرَكَ“ feili isə ”ayaqqabının ipini bağlamaq“ mənasını bildirir. Lakin ”أَشْرَكَ“ feili teoloji mənada işlədildikdə ”Allaha şərik qoşmaq“ mənasında nəzərdə tutulur. Quranda da dəfələrlə nəzərdə tutulmuş məhz bu mənə Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən keçmədir. Müllərin tədqiq etdiyi bir kitabədə də bu sözə rast gəlinmişdir. Bu sözün bilavasitə Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən götürüldüyü qəbul edilsə də, onun Sami dillərindən hansısa birinin vasitəsilə ərəb leksikonuna daxil olması da istisna edilmir.

2) صُحُفٌ[şuħuf] (səhifələr, kitablar) sözü. ”Əl-Bəyyinə“ surəsinin 2-ci ayəsi istisna olmaqla Quranın ilk surələrində işlədilmiş bu söz ”səməvi səhifələr və kitablar“ mənasında işlədilmişdir. Qrim Cənubi Ərəbistan ərəzəsindən tapılmış kitabələrdə bu sözə rast gəldiyini bildirir. ”صُحُفٌ“ və ya onun təkisi olan ”صَحِيفَةٌ“ (eləcə də ”صَحَائِفٌ“) sözünün İslamdan qabaqkı ərəb poeziyasında da işlədilməsi onun Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən alınması ehtimalını daha da gücləndirir.

Məsələn, Əntərənin aşağıdakı beytində “صَحِيفَة” sözünün “yazılmış bir səhifə” mənasında işlədildiyini görürük:

كوحى صحائف من عهد كسرى فاهداها لا عجم طمطمى

Firuzabadi də “Əğani” əsərində belə bir beyt nəql etmişdir:

كتاب في الصحيفة من لقيط الى من بالجزيرة من اباد

Nöldeke qədim ərəb ədəbiyyatında “صَحِيفَة” sözünün “yazı, yazılmış” mənasında işlədilməsi fikri ilə razılaşmır. Suyuti isə “əl-İtqan” əsərində (səh. 120) eyni kökdən olan “مُصْنَف” sözünün həbəş dilindən alındığını bildirmişdir.

“صُف” sözü Quranda 8 dəfə təkrar edilmişdir.

3) صُورَة [şürət] (surət, görkəm, biçim) sözü. Bu söz Quranda bir dəfə təkdə (“əl-İnfitar” surəsinin 8-ci ayəsində), iki dəfə isə cəmdə (“سُور” formasında) (“Ğafır” surəsinin 64-cü və “ət-Təğabun” surəsinin 3-cü ayəsində) işlədilmişdir. Eləcə də dörd dəfə ondan düzəlmiş “صُور” feilindən (“Ğafır” surəsinin 64-cü və “ət-Təğabun” surəsinin 3-cü ayəsində üçüncü şəxs tək müzəkkər, “əl-Əraf” surəsinin 11-ci ayəsində birinci şəxs cəm, “Ali-İmran” surəsinin 6-cı ayəsində isə həmin feilin indiki-gələcək zaman məlum növ, üçüncü şəxs tək müzəkkər - “يُصُور” formasından) istifadə edilmişdir. Bir çox leksikoqraflar onun alınma söz olduğunu qeyd etmişlər. (Bax: Lisənul-ərəb, c. 6, səh. 143-144) Frankl bu sözün siryani dilindən götürülüb “surət, forma, görkəm” mənasını bildirdiyini qeyd etmişdir. O, həmin sözün arami dilində də təxminən eyni mənada işlədildiyini bildirmişdir. Rossinin yazdığına görə Cənubi Ərəbistanda tapılmış kitabələrdə də bu sözə “surət, forma, görkəm” mənasında təsadüf edilməsi onun məhz Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən ərəb dilinə keçdiyi ehtimalının daha inandırıcı olduğunu göstərir. “صُورَة” sözünün İslamdan əvvəlki qədim ərəb şeirində işlədilməsi də bu ehtimalı təsdiqləyir.

4) أَوْثَان [əuθən] (bütlər) sözü. Frankl haqlı olaraq bu sözün həbəş dilində “büt” mənasını verən eyni sözlə uyğun gəldiyini bildirərək onun Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən ərəb dilinə keçdiyini bildirmişdir. Rossini də Cənubi Ərəbistanda tapılmış kitabələrdə bu sözün olduğunu göstərir. Marqlit isə “أَوْثَان” sözünün ibri dilindən alındığını qeyd etmişdir.

“وُثْن” kəlməsinin cəmi olan bu söz Quranda üç dəfə (“əl-Həcc” surəsinin 30, “əl-Ənkəbut” surəsinin 17 və 25-ci ayələrində) işlədilmişdir.

ORTA ƏSRLƏRDƏ İBRİ LÜĞƏTLƏRİNİN TƏRTİBİNDƏ BAŞLICA MEYARLAR

Qasımova Gülər

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Orta əsrlərdə hebraizmin xüsusi bir qolunu leksikoqrafiya təşkil edirdi. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən yəhudi dilçi alimləri həm də lüğətçilik məsələlərinə toxunurdular. X əsrdə Saadi Qaon "Ha Eqron" ("Söz xəzinəsi") əsərində leksikoqrafiya və qrammatika arasında fərq qoymağa çalışmışdır. Sonradan ondan ilhamlanan İbn Cannaxın "Kitab əl-usul" ("Sefer ha-şoraşim" – "Köklər kitabı") əsəri əlifba sırası ilə Müqəddəs Kitaba daxil olan bütün söz köklərini ehtiva edirdi.

Orta əsrlərdə lüğət müəllifləri tərtibat zamanı müəyyən meyarlara əsaslanırdılar. Qeyd etməliyik ki, lüğətdə sözlərin əlifba sırası ilə düzülməsi meyarı yəhudi lüğətçiliyində dərhal formalaşmamışdır. Məsələn, S.Qaon bu prinsipə əməl etmirdi. "Ha-eqron" əsərinin birinci hissəsində əlifba sırası yalnız sözün ilk iki hərfinə aiddir, "sin" hərfi ilə başlayan sözlər "samex" hərfi ilə olan sözlərin tərkibində, "yud" hərfi ilə başlayan sözlər "vav" hərfi ilə başlayan sözlərin sırasında verilir. Əsərin ikinci hissəsində sözlər son hərflərin əlifba sırası ilə düzülmüşdür ki, bu da, orta əsr yəhudi leksikoqrafiyasında yeganə belə düzülüşlü nümunədir. Müəllifin məqsədi piyut müəllifi olan paytanlara kömək idi: birinci hissə akrostixlərin (hər misranın baş hərflərini yuxarıdan aşağıya oxuduqda söz və ya ifadə əmələ gətirən şeir) yazılmasında, ikinci hissə isə qafiyə axtarışında çox əlverişli idi. Lakin ibn Xəyyucun "Sefer ha-şoraşim" əsərində əlifba prinsipi tam ardıcılıqla həyata keçirilir: lüğət hərflərin sayına görə 22 bölməyə bölünür (ibri əlifbası 22 samitdən ibarətdir), hər bölmənin içərisində sözlər əlifba sırası ilə verilir. Sonralar görkəmli karaim alimi Əbu-l-Fərəc Harun ibn əl-Fərəc (XI əsr) tərəfindən kök hərflərin (üç və dörd hərfləli köklər) anaqramı əsasında lüğət yaratmaq cəhdləri oldu. Lakin üstünlük təşkil edən prinsip lüğətin başlanğıc hərflərin əlifba sırası ilə qurulması prinsipi olaraq qaldı. Ondan təsirlənən David ben Avraam Alfasi X əsrin ortalarında ərəb dilində "Kitəb cəmi'əl-Əlfəz" adlı ibri və arami dillərinin ilk izahlı lüğətini, elə həmin əsrin sonlarında Menahem İbn Saruk isə ibri dilində "Maxberet" ("Dəftər") adlı ibri-arami dillərinin ilk izahlı lüğətini işləyib hazırlayarkən məhz bu prinsipə əsas götürdülər.

XI əsrdə ərəbcə fəaliyyət göstərən yəhudi leksikoqraflarının fəaliyyəti daha da genişlənir. İbn Cannaxın rəqibi hesab olunan Şmuel ha-Nagid də ərəb dilində "Kitab əl-istiqla" ("Məmnunluq kitabı") adlanan lüğətində Bibliya ibrisinə daxil olan sözlərin izahını verirdi. Üç hissədən ibarət lüğət giriş hissəsinin müfəssəl strukturu

ilə seçilir. Birinci hissədə kökün bütün müxtəlif mənaları sistemli şəkildə verilir, ardınca misallar təqdim olunur, ikincidə hissədə təfsir ədəbiyyatından izahlar göstərilir, üçüncü hissə isə müxtəlif köklərdən alınan qrammatik formaların ətraflı siyahısını ehtiva edir. Təəssüf olsun ki, əsərin müəyyən fraqmentləri istisna olmaqla kitab dövrümüzə qədər tam formada gəlib çatmamışdır.

Artıq zaman keçdikcə xüsusi növ yəhudi lüğətləri meydana çıxır. XII əsrin ortalarında Moşe ben Yitshaq Xəyyucun feillərinin leksikonuna əsaslanaraq sözlərin morfoloji kateqoriyalara görə qruplaşdırıldığı lüğət tərtib edir: əvvəlcə feillər təsrif növlərinə görə (hər növ daxilində əlifba sırası ilə), daha sonra eyni şəkildə təşkil edilən isimlər. XII əsrin əvvəllərində Natan ben Yehielin Qüds və Babil Talmudlarının, eləcə də Midraş lüğətini əhatə edən “He-arux” (“Düzülüş”) lüğəti dövrün müfəssəl lüğətlərindən biri hesab olunur. Lüğətin tərtibində başlıca meyar müxtəlif bablara aid olan feil köklərin eyni kök daxilində verilməsi idi.

XIII əsrdə sinonimlərin ilk lüğətləri tərtib edilmişdir. Avraam ben Yitshaq Bedersi ibri sinonimlərinin ilk lüğətini tərtib edərkən bura daxil olan 360 sözün əlifba sırası ilə verilməsini əsas götürürdü. Urbinolu Şlomo ben Avraamın “Ohel mono-ed” (“Çadır”) lüğətində də ibri dilində sinonimlərin sırası təqdim edilirdi. Bu dövrün lüğətlərinin əksəriyyəti əvvəlki mənbələrə qismən uyğunlaşdırılırdı və sırf praktiki məqsədlər daşıyırdı.

ŞAHİD BEYTLƏRDƏ وَسْطُ KÖKÜNÜN İŞLƏDİLMƏSİ

Heybətov Heybət

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

“Vasaṭa” kökündə isə yer, yaxud məkan zərfi ilə əlaqədar çox maraqlı məsələlərə rast gəlirik. İbn Manzūr İbn Barrīyə istinadən yazır ki, “wasata” sözü, yəni sin hərfi hərəkəli – fəthəli oxunduqda, bu söz zərf yox, bir şeyin iki tərəfi arasındakı yerin adı – ismidir (اسم لما بين طرفي الشيء وهو منه). “Wa huva minhu” ifadəsindən başa düşülür ki, yer mənalı ad qruplu olan “wasata” sözü həmin tərəflərin tərkib hissəsindən ibarətdir. Məs, وَسْطُ الْحَبْلِ وَجَلَسْتُ وَسْطَ الدَّارِ – ipin ortasından tutdum, evin ortasında oturdum. Məşhur ərəb misalı da buna nümunə kimi göstərilə bilər: يَزْنَعِي وَسْطًا وَيَرِيضُ حَجْرَةً – ortada yeyib qıraqda gəzir (hərfən: ortada otlayıb, qıraqda uzanır). “Wasaṭa” (sin hərfinin sükunu ilə) sözü isə isim yox, “bayna” mənasını ifadə edən yer zərfindən ibarətdir. Məs, جَلَسْتُ وَسْطَ الْقَوْمِ أَي بَيْنَهُمْ – qövmün ortasında, yəni arasında oturdum. Evin ortası evin tərkib hissəsidir, qövmün arasında əyləşmək isə, həmin dəstəyə mənsub olmaq, onun tərkib hissəsi olmaq demək deyil. Deməli, “wasata” ismi “wasta” zərfindən fərqli olaraq izafət əlaqəsinə girdiyi sözün təkibi sayılır. “Wasta” kökünün zərf kimi işləndiyi aşağıdakı poeziya nümunəsinə nəzər salaq:

أَكْدَبُ مِنْ فَاخْتَةٍ   تَقُولُ وَسْطَ الْكَرْبِ
وَالطَّلُعُ لَمْ يَنْدُ لَهَا   هَذَا أَوَانُ الرُّطْبِ

Mənası: O, qəm-qüssə içərisində, xurma ağacının tozcuq danələri göyərməmiş “bu nəğmə vaxtıdır” deyən qumrudan (göyərçin növlərindən biri) daha yalançıdır.

Beytin kimə aid olduğu göstərilir. Beyt ərəb zərbül-məsəllərindən birinə çevrilmişdir. Heç də təsadüfi deyil ki, bu beytə Jārullah al-Zamakhşarīnin ərəb zərbül-məsəllərinə həsr etdiyi əsərində də rast gəlirik. Bu beyt ərəblər arasında xalq misalına çevrilmişdir. Çünki (fākhita-Qumru, quş) ağac üzərində oturub nəğmə vaxtı olduğunu söyləyir. Halbuki, ağac hələ tam göyərməmişdir və belə ağac üzərində quş oturub nəğmə oxumur. Misal yalan danışanlara aid edilir.

İbn Manzūr yazır ki, bəzən “wasata” sözü də “wasta” kimi zərf hesab edilərək təsirlik hal əlamətini qəbul edir. Məs, جَلَسْتُ وَسْطَ الدَّارِ – evin ortasında oturdum. Lakin unutmamaq olmaz ki, burada “wasata” sözü sırf zərf olduğu üçün deyil (أَنْ نَصَبَ) (الْوَسْطُ عَلَى الظَّرْفِ إِنَّمَا جَاءَ عَلَى جِهَةِ الْإِتْسَاعِ وَالْخُرُوجِ عَنِ الْأَصْلِ) əksinə cümlədə “fi” ön qoşması qeyd edilmədiyi üçün təsirlik haldadır. Çünki, əslində وَسْطَ الدَّارِ جَلَسْتُ deyilməli idi və burada “wasata” “bayna” mənasını ifadə etmir. “Wasta” zərfinə də ön qoşma daxil olduqda zərflikdən çıxaraq “wasata” sözü ilə eyniyyət təşkil edir (مَتَى دَخَلَ عَلَى وَسْطِ حَرْفِ الْوَعَاءِ خَرَجَ عَنِ الظَّرْفِيَّةِ وَرَجَعُوا فِيهِ إِلَى وَسْطٍ وَيَكُونُ بِمَعْنَى وَسْطٍ).

YAPON DİLİNDƏ FELİN ŞƏRT FORMASI

Mirqədirova Şəbnəm

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünaslıq fakültəsi

Bildiyimiz kimi, istər qrammatik baxımdan, istərsə də lüğət tərkibinin zənginliyi baxımından dünya dillərinin, eləcə də yapon dilinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri çoxdur. Bu mövzuda isə feilin kateqoriyalarından biri hesab edilən feilin şəkilləri kateqoriyasına nəzər salacağıq. Bildiyimiz kimi, feilin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən formalarına feilin təsriflənən formaları deyilir. Feilin təsriflənən formalarına feilin şəkilləri daxildir. Feilin şəkilləri danışan (haqqında danışılan) şəxsin görülən işə, hərəkətə münasibətini bildirir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feilin 6 forması (şekli) vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Əmr 2.Xəbər 3.Arzu 4.Vacib 5. Lazım 6 Şərt

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yapon dilində feilin 4 forması (şekli) vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Əmr şəkli - 命令形 (meireikei)
2. Arzu şəkli - 意向形 (ikoukei)
3. Qadağa şəkli - 禁止形 (kinshikei)
4. Şərt şəkli - 条件形 (coukenkei)

Təbii ki, formaların hər biri özünəməxsus cəhətlərə və spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Göründüyü kimi, həm say baxımından, həm də şəkil baxımından bu iki dildə fərqliliklər vardır. Yapon dilinin Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqlilikləri böyük olan əsas şəkillərdən biri feilin şərt şəkli hesab edilir. Yapon dilində şərt budaq cümlələrini bildirən ifadələr coukenhyougen (条件表現 - coukenhyougen) adlanır. Yapon dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq 4 əsas şərt bildirən ifadələr var. Əlbəttə, bunlar hamısı eyni mənanı vermir. Bunların oxşar cəhətləri olmaqla bərabər, fərqli cəhətləri də vardır. Hər birinin özünəməxsus işlənmə yeri və mənalı vardır. Bunları ayırmaq bəzən çox çətin olur və bir çox suallar yaradır. Yapon dilində şərt bildirən ifadələr heç də həmişə Azərbaycan dili feillərinin şərt şəkli və şərt budaq cümləsi kimi tərcümə olunmur. Məsələn, bəzən zaman budaq cümləsi və s. kimi olunur. Burada Azərbaycan dili qrammatikasına nəzər salaq. Azərbaycan dilində feilin şərt şəkli feilin kökünə şərt şəkilçisi olan “sa” və ya “sə” və mənsubiyyət şəkilçisi əlavə etməklə düzəlir.

Məs: gəlmək

gəl+sə+m	gəl+sə+k
gəl+sə+n	gə+sə+niz
gəl+sə	gəl+sə+(lər)

Yapon dilində isə əsas şərt bildirən ifadələr: 「と」 (to)、 「ば」 (ba)、 「たら」 (tara)、 「なら」 (nara). Bunların hamısının xüsusi düzəlmə qaydaları

olub, hər birinin özünəməxsus işlənmə yerləri vardır. Sadalanan bu formalardan tamamilə şərti ifadə edən, Azərbaycan dili ilə müqayisə ediləcək forma 「ば」 (ba) forması hesab edilir. Bu nitq quruluşu budaq cümlədə göstərilən hərəkət yaxud vəziyyətlə, baş cümlədə göstərilmiş hərəkət və ya vəziyyət arasındakı şərti əlaqəni ifadə edir. Əgər budaq cümlədə və baş cümlədə mübtəda eyni bir şəxsdirsə, bu zaman iradi fellərdən (意思動詞 - ishidoshi) istifadə edilmir. Yapon dilində 「ば」 (ba) hissəciyi ilə düzəli şərt forması aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

動詞 (doushi) Feil

I グループ	降る (yağmaq)	— <u>降れば</u>
Furu	fureba	
II グループ	食べる (yemək)	— <u>食べれば</u>
taberu	tabereba	
III グループ	する (etmək)	— <u>すれば</u>
suru	sureba	
	来る (gəlmək)	— <u>来れば</u>

kuru kureba

形容詞 (keiyoushi) sifət

い形容詞

高い (baha, hündür) —高ければ
takai takakereba

な形容詞

静かな (sakit) —静かなら (ば)
shizukana shizukanara

名詞 (meishi) isim: 学生 (tələbə) —学生なら (ば)
gakusei gakuseinara

Bu nitq forması 「ば」 (ba) əsasən aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Müəyyən hadisənin baş verməsi üçün hansı şərtlərin vacib olmasını bilmək istədiyimiz hallarda:

ボタンを押せば、窓が開きます。

Botan-o oseba, mado-ga akimasu.

Düyməni bassan, pəncərə açılacaq.

2. Nəql edilən məsələ barədə III şəxsin fikrini öyrənmək üçün:

ほかに意見がなければ、これで終わりにしましょう。

Hokani iken-ga nakereba, kore-de ovarimashou.

Başqa fikriniz yoxdursa, ele burada sona çatdıraq.

ƏRƏB YAZISININ YARANMASI İLƏ BAĞLI RƏVAYƏTLƏR HAQQINDA

Eyvazova Könül

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Ərəb yazısının yaranması ilə bağlı dilçilik, tarix, ədəbiyyat və s. kitablarda alimlərin, mütəxəssislərin bir çox fikirləri vardır. Bir qrup alimlər Qurani-Kərimdə yazı ilə bağlı ayələrə istinad edərək ərəb yazısının “ilahi vergi” kimi Allah-Təala tərəfindən nazil olması, ikinci qrup alimlər ərəb yazısının öz mənşəyini digər qədim dillərdən götürərək meydana gəlməsi, üçüncü qrup alimlər isə ərəb yazısının yaranmasını müxtəlif rəvayətlərə bağlayırlar.

Gəldiyimiz nəticəyə əsasən, ərəb yazısının yaranması ilə bağlı rəvayətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Ərəb yazısının yaranmasını peyğəmbərlərə aid edən rəvayətlər.

Burada ilk olaraq ərəb yazısının bəşər-insan əlinin məhsulu olmaması, vəhy yolu ilə peyğəmbərlərə öyrədilməsidir. Burada yazının peyğəmbərlər- Adəm, Hud, İdris, Şueyb, İsmayıl və onun ağıluna aid olmasını iddia edən rəvayətlər mövcuddur.

Ərəb yazısının bir qrup insanlar tərəfindən yaradılması haqqında olan rəvayətlər. Bu barədə bir neçə rəvayət mövcuddur.

Belə rəvayətlərdən birində ərəb yazısının *Əbcəd, Həvvaz, Hutti, Kəlamən, Səfas* və *Qərəşət* adlı bir qrup adamlar tərəfindən yaradılması haqqında olan rəvayətdir. Belə ki, onlar əvvəlcə öz adlarına uyğun olaraq ərəb hərflərinin əsasını qoymuş, daha sonra sözlərdə onların adlarında olmayan hərflərin mövcudluğunu gördükdə yeni hərflər ض، غ، ذ، ظ، خ، ث yaratmış, onları “ravadif” adlandıraraq əvvəlki hərflərin sırasına daxil etmişlər.

Digər geniş yayılan rəvayət ərəb yazısının Hirədə Tayy qəbiləsindən Bauləndən 3 nəfər - Muramr bin Murra, Əsləm bin Sidra və Amir bin Cədəranın Baqqa adlı yerdə görüşmələri, siryani əlifbasının əsasında ərəb əlifasını yaratmaqları haqqındadır.

Qeyd edək ki, ərəb yazısının mənşəyi mövzusunda toxunan ən qədim tarixçilərindən hesab olunan İbn Quteybə bu işin təkcə Muramir ibn Murrə tərəfindən yerinə yetirildiyini iddia edir.

Ərəb yazısının yaranmasını ayrı-ayrı şəxslərin adı ilə bağlayan rəvayətlər.

Əl-Qalqaşandi İbn Hişamın “Əl-siratu əl-nəbaviyyə” əsərinə istinadən bildirir ki, ərəb yazısı ilə yazan ilk şəxs Himyər bin Səba olmuşdur ki, ona da bu yazı yuxuda öyrədilmişdir. Bundan əvvəl onlar musnədlə yazmışlar. Belə adlandırmanın səbəbi isə onların bu yazını Huda (ə.s.) aid etmələri ilə bağlı idi.

Görkəmli tarixçi əl-Bəlazurinin təsvir etdiyi bir rəvayətdə deyilir ki, Bişr bin Abd əl-Məlik əl-Kindi Hirəyə gedir. Orada əhalidən ərəb yazısını öyrənir. Sonra bəzi işləri ilə əlaqədar Məkkəyə gedir. Orada Sufyan bin Umeyyə bin Abduşəms və Əbu Qeys bin Abdumənaf bin Zəhra onun yazı yazdığını görürlər və xahiş edirlər ki, onlara da yazmağı öyrətsin. Onlara əlifbanı öyrədir, yazı göstərir yazırlar. Sonra Bişr və Əbu Qeyslə birgə Ğeylən bin Səlmə əs-Saqfi ilə ticarət məqsədi ilə Taifə gedirlər. Ğeylən bin Səlmə əs-Saqfi onlardan yazını öyrənir, Taif camaatından bəziləri də onlardan yazını öyrənirlər. Sonra Bişr Diyər Mudara gedir, orada ondan bir nəfər yazmağı öyrənir, daha sonra Şama səfər edir oranın camaatından da bəziləri ondan yazmağı öyrənirlər.

İlk yazıya başlayan şəxsin Harb bin Əmiyyə Abd Şəms olması ilə də bağlı rəvayətlər vardır. Onun da yazını səyahətlər zamanı bir neçə şəxsdən öyrənməsi söylənilir.

Ərəb yazısının yaranması ilə bağlı bu rəvayətlər, demək olar ki, ərəb alimlərinin, eləcə də digər şərqşünasların əsərlərində işıqlandırılmış və münasibət bildirilmişdir.

YAPON DİLİNDƏ FEİL ŞƏKİLLƏRİNİN STRUKTUR-QRAMMATİK KATEQORİYALARININ ARAŞDIRILMASI

Əhmədova Nailə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Azərbaycan dili və yapon dilinin qrammatik cəhətdən oxşar cəhətləri və bəzi hallarda oxşar strukturu vardır. Azərbaycan dilində feilin növləri məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, şəxssiz növ və qarşılıqlı növ olmaqla, yapon dilində feilin bir neçə növü də mövcuddur: icbar növ, bacarıq növ可能計形 (kanoukei), məchul növ受身形 (ukemikei) və icbar növ使役形 (siekikei).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yapon dilində feilin növləri Azərbaycan dilindən daha azdır, lakin yapon dilində feilin bəzi şəkilləri vardır ki, onlar Azərbaycan dilində ayrı bir şəkil olaraq qeyd olunmur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli, xəbər şəkli, lazım şəkli, vacib şəkli, arzu şəkli və şərt şəkilləridir.

Yapon dilində isə, feilin ehtimal şəkli Azərbaycan dilində ehtimal və güman, təxmin bildirən ifadələrin verdiyi "görəsən", "yəgin ki", "çox güman ki" sözləri ilə yanaşı feildə də dəyişiklik ifadə edir.

Bu məqalədə yapon dilində feilin şəkilləri və Azərbaycan dilində feilin şəkilləri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq.

Yapon dilində feilin əsas 3 qrupu vardır və feillər bu qruplar üzrə bölünür.

Bu qruplar aşağıdakı formada godan, içidan və üçüncü, kökündə dəyişən feil qruplarıdır:

I	買う かう Kau Almaq	吸う すう Suu Çəkmək	書く かく Kaku yazmaq	聞く きく Kiku Eşidmək	行く いく İku Getmək	飲む のむ Nomu İçmək
II	食べる たべる Taberu Yemək	起きる おきる Okiru oyanmaq	降りる おりる Oriru Düşmək	信じる しんじる Şinciru İnanmaq	着る きる Kiru	寝る ねる Neru Yatmaq
III	来る くる kuru Gəlmək	する する Suru Etmək				

Feilin ehtimal şəkli

Azərbaycan dilində ehtimal bildirmək üçün əsasən feilə “bilmək” feili ilə konstruksiya işlənir.

Yapon dilində isə, feilin kökünə dəyişmə edərək, -reru affiksi əlavə edilərək yeni feil düzəldilir.

Bu feillər üç qrup üzrə, yuxarıdakı qrafikda göstəriləyi kimi, həmin godan, içidan və kökündə dəyişən する-suru, くる-kuru feillər üzrə bölünür.

～れる feilin ehtimal formasıdır. Bu feil şəkilçisi 食べられる (yeyə bilər), 飲める (içə bilər) və 泳げる (üzə bilər) kimi fellə təsvir edilən hərəkəti etmək qabiliyyətini və ya mümkünlüyünü ifadə edir. Gördüyünüz kimi, potensial forma "can" sözünə bənzəyir, lakin o, ingilis dilində olduğu kimi ayrıca bir söz deyil, yapon feilində qurulub.

～れる

Başlamaq üçün gəlin ～れる felinə necə əlavə olunduğunu araşdıraraq. Felin konjuqasiya qrupundan asılı olaraq, ～れる əslində fərqli bir forma ala bilər. Əslində, bu formanın strukturu hazırda yapon dilində dəyişikliklərə məruz qalır, ona görə də bunu yoxlamağı unutmayın.

Birinci qrup feillər:

Qodan felləri üçün kana(yapon əlifbası) qrafikindəki う sütunundan bitən saiti ona uyğun え sütun kana ilə əvəz edib və る əlavə edilir. Beləliklə, orijinal sonluq ～う olarsa, yeni sonluq ～える olacaq. Əgər む olarsa, yeni potensial dəyişiklik ～める olacaq və s.

Gəlin 買う (almaq) felini onun potensial formasına birləşdirməyə çalışaq. 買う (kau) 買える (kaeru) olur. (alabilmək)

買い (ます) + え + る = 買える

Gəlin başqa bir misala nəzər salaq. Bəs 読む (oxumaq) Siz 読む (yomu) sözünü 読める (yomeru) ilə birləşdirmək istərdiniz.

読み (ます) + え + る = 読める

Ehtimal formanın ichidan (ikinci qrup) feilərinə qoşulma qaydası.

İkinci qrup feillərində feilin kökündə heçbir dəyişiklik edilmir və feil kökünə られる (rareru) affiksi əlavə edilərək yeni feil düzəldilir.

Daha ənənəvi, standart forma ～られる-dir. Sadəcə olaraq ～る sonunu ～られる ilə əvəz edirik.

Məsələn, 食べる (yemək üçün) ehtimal formasında 食べられる olur ki, bu da ətrafımızdakı əşyaların yeməli olub-olmadığını bildirir.

食べる + られる = 食べられる

Bununla belə, bu ～られる sonluğu əslində passiv forma, məchul növ ilə struktur baxımından tamamilə eynidir. Bu səbəbdən yapon dili dəyişdi və sonluğun ら hissəsini buraxmaq adı hala çevrildi. Bu gün bir çox cavanlar 食べられる (taberareru) əvəzinə 食べれる (tabereru) deyirlər. Bu fenomen ら抜き言葉 adlanır, hərfi mənada “sözləri çıxarmaq” deməkdir. ら抜き-nin istifadəsi mübahisəli olsa da, tendensiya daha çox yeni standarta çevrilir.する (etmək) tamamilə fərqli görünüşlü felə çevrilir—できる.Bildiyimiz kimi, yapon dilində fellər 3 qrupa bölünür. I qrup, II qrup və III qrup fellər. Bu bölünməyə əsasən feilin ehtimal növünün düzəlmə qaydası fərqlilik təşkil edir.

1-ci qrup feillərdə ehtimal növünün əmələ gəlməsinə nümunələr:

む (mu) => め (me) 読む yomu - oxumaq => 読 (yomeru) - oxuyabilmək

2) 2-ci qrup felləri üçün sonunda olan る işarəsini atıb, onu られる ilə əvəz edilir.

Feilin əmr şəkli

Azərbaycan dilində feil əmr şəkli şəxs şəkilçiləri artırılmaqla düzəldilir.(oxuyum,oxu,oxuyaq vs) 1,2,3 şəxslərdə -im, (aq-yaq), itı(yın),sın, sın(lar) şəkillərini alırsa, onu qeyd etmək vacibdir ki, yapon dilində cəm və tək şəkilçiləri mövcud deyil və ancaq kontekstdən asılı olaraq şəxsi anlayabılır.

Yapon dilində isə əmr şəkli feilin 3 qrupu üzrə bölünür və 1-ci qrup feillərdə feilin kökündəki sonu -U ilə bitən heca, -E ilə bitən hecaya dəyişir və aşağıdakı kimidir:

1-ci qrup よむyomu-(U) よめ—yome—oxu(E), う—え— いく (iku-U—get)-いけ(ike-E)

2-ci qrup feillərdə isə -ru hecasındakı U saiti O saitinə dəyişir. —る—ろ

Bu qrammatika bir istisna da mövcuddur, o da “vermək” feili - くれます, baxmayaraq ki ikinci qrup feilidir və Kurero- olmalıdır, -Kure,くれşəklində dəyişir.

İSLAM KALLIQRAFİYASINDA BƏSMƏLƏ

Nemətzadə Səbinə
AMEA, Şərqsünəslıq İnstıtutu

Nemətzadə Səbirə
Bakı Dövlət Unıversıteti, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi

Bəsmələ “Bismillahir-rahmanir-rahim” kəlamının qısaltılmış şəklidir, dilimizə “Rəhman və rəhim olan Allahın adı ilə” şəklində tərcümə olunur. Demək olar ki, hər bir xəttat-kallıqraf bəsmələnin gözəl yazmağı ibadət halına gətirmişdir.

Benefşe Yusuf Çoşkun “Besmeleye Gönül veren hattatlar” yazısında qeyd erir: Allah “Bəsmələ”ni Lövhi-Məhfuzə, Adəmin alınına, Cəbrayılın qanadına, Musanın əsasına, Süleyman və İsanın dilinə nəqş eyləmişdir. Hz. Məhəmmədin “Kim bəsmələni gözəlləşdirərək yazarsa, Allah onu əfv edər, bağışlayar” sözünü düstur eyləyərək yola çıxan xəttatlar 1400 ildir ki, bu eşq və həyəcanla minlərcə bir-birindən gözəl Bəsmələyi-Şərif yazmış, xəyal sərhədlərini aşaraq orjinal əsərlər ortaya qoymuşlar.

“Gülzari-Səvab” adlı xətt sənətinə dair əsərdə Bəsmələnin necə yazılması gərəkliliyini rəvayət edən hədislər olduğu göstərilir: Hz. Məhəmməd Bəsmələnin gözəl yazılması üsulunu bəyan üçün Müaviyəyə belə buyurdu: “Hoqqaya liqa qoy, qələmi iricə kəs, Bəsmələnin (bə)sini dik et, (sin)in diblərini yaxşıca göstər, (mim)in gözünü kor etmə, Ləfzi-Cəlalı gözəl yaz, rəhim kəliməsini də gözəl yaz”.

Peyğəmbər (s.a.s.) əfəndimizin Bəsmələ ilə bağlı “Kainatın bir dili varsa, o da Bəsmələdir” hədisi-şərifini xəttatları eyniylə çox qüvvətli bir işıqın kəpənəkləri özünə çəkməsi kimi Bəsmələyə doğru çəkir. Bu cazibəyə bağlanan xəttatlar aylarını, illərini verərək, bədəl ödəyərək, güclərini sərf edərək fəvqəladə Bəsmələ kompozisiyalarına imza atmışlar. Bəzi dərviş xəttatların müəzzəm əsərlərində Allaha qarşı ədəblərindən imzalarının yerinə “lə ədri” (bilinməyir) təxəllüsü qoymuşlar, bu cazibəyə təslim olub, özlərini gizlətməmişlər. Beləliklə, xəttatlar ixtisasları nisbətində mötəbər sayılmışlar.

Bəsmələ yazısında bir başqa cazibənin olduğunu söyləyənlər vurğulayırlar ki, “İstər ifadə etdiyi məna, istərsə də istifadəki zəngin estetikə və cəzəbetmə Bəsmələ yazısında olduğu qədər heç bir yazıda yoxdur. Bəsmələ yazarkən xəttat yaşadığı duyğuların fərqli olduğunu bütün qəlbi ilə hiss edir. Bu duyğu heç bir duyğuya bənzəməz. Xəttat Sami Əfəndinin bunula bağlı çox gözəl fikirləri vardır: “Xəttat kimin adını yazdığından qafil olmazsa, ən gözəl yazılmağa layiq olan Yaradanın adını yazdığını dərk edərsə, kürəyini Ona dayayarsa, qələmə güc verən əlin O

olduğunu təfəkkür edərsə, hadisənin fəvqəltəbii mərtəbəsinə çatar. Bu hal xəttatın orijinal bir Bəsmələ kompozisiyasını meydana gətirməsinə səbəb olar”.

Ali Alparslanın “Besmele Bahçesi” kitabında da qeyd etdiyi kimi, İslamın uca peyğəmbəri (s.a.s.) “hər işi bəsmələ ilə başlayınız” – deyə buyurmuşdur. Məhz bu səbəblə “bəsmələ” İslam mədəniyyətinin sanki bir leytmotivi halına gəlmiş və həyatın hər səhifəsinə daxil olmuşdur.

“Bəsmələ ilə başlamayan hər iş bərəkətsizdir” – buyuran Hz. Peyğəmbərin səhih hədis kitablarında işlərindən əvvəl bəsmələ çəkdiyi və bunu ümmətinə tövsiyə etdiyini göstərən hədislər mövcuddur. Təfsir alimləri bəsmələnin əvvəlində məhzuf, yəni görünməyən bir felin olduğunu söyləyirlər. Əhməd Akgan qeyd edir ki, İslamın simvolu olan bəsmələ təfsir tədqiqatlarının müqəddimələrində geniş izahlarla şərh olunur. Həmçinin bir çox sufi cərəyanlarının gündəlik oxunulacaq dua kitablarında bəsmələ ilə bağlı mövzulara geniş yer verilmişdir.

Ziya Bilgiç qeyd edir ki, xəttatlar gözəllik timsalı olan tovuz quşunun, sülhün simvolu olan göyərçinin qanadından tutmuş cihadın simgəsi olan qılınc və silahlara qədər fərqli şəkillərdə, müxtəlif xətt növləri və istiflərlə seyrindən doyulmayan Bəsmələlər yazaraq xətt sənətinin ən gözəl nümunələrini ortaya qoymuşlar.

Bəsmələdəki “Rəhman” və “Rəhim” kəlmələri haqqında Quran şərhçiləri olan müfəssirlər qısaca olaraq deyirlər: Rəhman və Rərimin ikisi də “rəhmət” kökündən gəlir. Rəhmət qəlbəki mərhəmət duyğusudur. Bu duyğu sahibini yaxşılığa və bağışlamağa sövq edər. Rəhmandakı rəhmət, Rəhimdəkindən çoxdur.

Demək olar ki, tarix boyunca elə bir xəttat olmamışdır ki, bəsmələni gözəl xətt ilə yazaraq, dini-əxlaqi dəyərlərini, dini-estetik zövqünü bu kəlamın ətrafında formalaşdırmağa çalışmasın.

Xətt bir İslam sənətidir. Onun daxili ahəngində (dəruni ahəng) İslam düşüncəsi, iman və həyacanı hakimdir. Bu düşüncə əsalətini, xarakterini, estetikasını millətlərin zövqləri ilə bərabər İslam dinindən alır. İlahi bilgilər, hikmətli, gözəl və təsirli sözlər yazı ilə ortaya çıxar, görülən və qəlbən hiss edilən mərhələyə çatar. Hər f və sözlərdən geniş bir məna ələmi açılır. Ən gözəl şəkillərdə daim qaynaqdan su kimi axan, Allahın, rəsulunun və vəlilərinin insanlığa çatdırmaq istədiyi mənalər, yüksək həqiqətlər ortaya çıxır. Məna forma alır, hərflər və onu tamamlayan ünsürlər ilahi bir örtüyə bürünür, yazı ilahi bir məsaj ilə çulğalayıb, bütünləşir, müqəddəsləşir və onları sətirlərə düzən hünərli katibin (xəttatın) gözəllik həsrəti, ruhu yazıda öz əksini tapır, yazı büllurlaşır. Gözəl şəkil, söz və məna ahəngi içində axıb gedən bu sətirlərə xüsu ilə dalır, könüllər xəşyət ilə Allaha yönəlir.

Ədəb və əxlaqa əsaslanan İslam yazı sənəti ənənələrin və üslubların qəti qaydaları içərisində qalmaqla yanaşı, xəttatın şəxsiyyətinə də bağlı məqamları olan

məsələdir. Sənətkarın daxili dünyası yazıda öz əksini tapır. Xəttatın ruhi halı, iztirabları, keçirdiyi böhranları və malik olduğu kamalı yazıda sezilir. Yazıdakı camal, yumşaqılıq və ya sərtlik, rahatlıq və ya narahatlıq, kəskinlik, nizam, təmizlik, səliqə, əzəmət və təmkin kimi insanda heyranlıq hissi oyadan dəyərlər sənətkarın özüdür. Sənətkarın (xəttatın) ruhi halına görə yazı estetik bir dəyər qazanır. İslam tarixi boyunca ali mənəvi dəyərləri, ruhani eşqi, yüksək estetik zövqi ilə xətt sənətini yaşadan, onu inkişaf etdirən məşhur xəttatlar vardır ki, onlar yazını İslam sənətinin tacı etməyə müəssər olmuşlar. İslam tarixi boyunca Bəsmələni sevərək, Allaha ibadət düşüncəsiylə təkrar-təkrar gözəl xətlə onu yazaraq İslam xəttinin estetik baxımdan mükəmməlləşməsi, inkişaf etməsi, islam xəttatlığının sənət zirvəsinə ucılması yolunda xəttatların rolu, əməyi təkzibedilməzdir. Onlar bu sənətə Allaha ibadət kimi təmiz, içdən, mənəvi dəyərləri hifz edərək qulluq etmiş, İslamın etik və estetik anlayışlarını xətt nümunələrində kodlaşdırmış, gələcək nəsillərə ötürmüşlər.

BİR ƏRƏB-TÜRK MƏNZUM LÜĞƏTİ HAQQINDA

Mirzəzadə Çimnaz

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəşliq fakültəsi

Tarixin dərinliklərindən üzü bu yana ərəblərlə türklər ən azı min ildən çox bir müddətdə bir-birləri ilə yaxın təmasda olmuşlar. Bu təmas, istər ərəb-islam xilafətinin, istərsə də Osmanlı imperatorluğunun mövcudluğu dövründə çox böyük vüsət almışdır. Belə ki, tarixi şəraitin hökmü ilə əvvəlcə türk bilavasitə ərəb dili, sonra isə ərəb türk dilini öyrənmək zərurəti qarşısında qalmışdır. XV əsr alimi İbn Firiştənin mənzum lüğəti buna misal ola bilər.

Lüğətin müəllifi tərtib etdiyi lüğətin daha asan qavranıla bilməsi üçün onu nəzmlə, yəni, müəyyən qafiyə və vəznə məxsus bir şəkildə qələmə almışdır. Şübhəsiz ki, bu üsul o dövrdə nəslrlə yazılmış digər lüğətlərlə müqayisədə hər iki dili daha tez öyrənmək üçün yaxşı vasitə idi. Lakin deməliyə ki, belə bir lüğəti tərtib etmək heç də hər bir alimin hünəri deyildi. Çünki, belə lüğəti tərtib edən kəsin dilçiliyin, lüğətçiliyin prinsiplərini kamil bilməsi ilə yanaşı, poetik istedadı, sözləri müəyyən vəzn və qafiyədə, müəyyən tərkib və qəlibdə seçib işlətmək bacarığı, hər iki dilin incəliklərini mükəmməl bilmək səriştəsi olmalı idi. Məsələn, lüğətdən bir beytə nəzər salaq:

خبز اتمك قبلی ايمك ذرع اكك قول غلام
خلق يرتق خرق برتمق اولوكيشی در همام

Bu beytdə verilən sözlərin həm daxili, həm də xarici qafiyə ilə qafiyələndiyi dərhal nəzərə çarpır. İbn Firiştənin “ramal” bəhrində yazdığı birinci qitəsindən nümunə gətirilən bu beytlərdə həm hər bir sözün ərəb və türkcə mənası düzgün verilmiş, həm də şeirin qəlibinin ümumi strukturuna tam riayət edilmişdir. Ərəb dilinin incəliklərinə, sözlərin məna xüsusiyyətlərinə lazımi səviyyədə bələd olan, ərəb qəsidəsinin strukturu ilə yaxından tanış olan hər bir mütəxəssis təsdiqləyə bilər ki, bu üsulun, yəni, nəzmlə lüğət tərtib etməyin üstünlüyü böyükdür.

Məlumdur ki, şeiri əzbərləmək nəsrə əzbərləməkdən daha asandır və bu mənada nəzmlə yazılan lüğəti nəslrlə yazılan lüğətdən daha tez hifz etmək mümkündür.

Beytlərindən nümunə gətirdiyimiz birinci qitənin “rəvi”sini (şeirin, qəsidənin qafiyəsini təşkil edən sözün son samit hərfi) “mim” samiti təşkil edir. “rəvi” ərəb qəsidəsində ən aparıcı ünsürdür və ərəb şairləri çox vaxt bütöv qəsidəni eyni “rəvi” ilə tamamlamaq üçün yüzlərlə sözləri axtarıb aramalı olurlar. Və bu isə müəllifdən gərgin zəhmət tələb edir. Bu çətinliyi göstərmək üçün başqa bir misala müraciət edək:

شتم سوكمك كدس خرمن عدو يلمك غمد قين
طمث دوتمق بضع قوجمق فر قجمق والسلام

Beytdəki “vəssalam” sözünə fikir verək. Bu sözdəki sonuncu “m” ünsürü-
samiti onun rəvisidir. Görünür tərtibçi sonuncu sözün vəznə xələl gətirməməsi
üçün qitəni “vəssalam” sözü ilə qafiyələmişdir. Bu, İbn Firiştənin bir tərəfdən ərəb
şeyrinin, digər tərəfdən də türk dilinin incəliklərini kamil bilməsinə və onun yüksək
sənətkarlığa malik olmasına dəlalət edir.

Lüğətin girişində İbn Firiştə qeyd edir ki, o, bu lüğəti ərəb dilini öyrənmək
istəyən nəvəsinin xahişinə əsasən tərtib etmişdir. Lakin, lüğətin yazıya
alınmasından sonra üzünün dəftərlərə müxtəlif xəttatlar tərəfindən köçürülməsi
sübut edir ki, bu lüğətə sonrakı əsrlərdə də müraciət olunmuş və ondan neçə-neçə
nəsil istifadə etmişdir.

ƏNƏNƏVİ TƏSVİR SİSTEMİ VƏ İQBALIN YARADICLIQ ÜSLUBU

Aslanova Aygün

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Hər bir şairin üslubunda onun ideya-bədii konsepsiyası və poetikası, dünyagörüşü, dili və obrazlar sistemi kimi əsas məsələlər kəşifir. Müəllifin yaradıcılığında bütün bu amillərin üst-üstə düşməsinin nəticəsi olaraq onun əsərlərinin üslub xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Başqa sözlə, üslubun mahiyyəti əsərin məzmun və forma cəhətlərinin vəhdətində öz əksini tapır. "Üslub deyəndə, hər-hansı bir ədibin yaradıcılığına xas olub əsərlərində təkrar edilən əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərin məcmusu, onun dünyagörüşünü, əsərlərinin məzmunu təyin edən əsas ideyalar, təsvir etdiyi süjetlər və xarakterlər dairəsi, istifadə etdiyi forma və janrlar, onun üçün tipik olan bədii təsvir vasitələri, dil və s. nəzərdə tutulur.

Ona görə də, şairlərin üslub xüsusiyyətlərindən danışarkən biz istər-istəməz bütün bu amilləri nəzərə almalıyıq. Ancaq tədqiqat prosesində onların hamısını eyni zamanda şərh etmək mümkün deyildir. Lakin onların hər birini ayrı-ayrılıqda dissertasiyanın müxtəlif fəsil və bölmələrində yeri gəldikcə şərh etmişik. Bu bölümdə isə məqsəd yığcam halda İqbalın fərdi üslubunun aparıcı hallarını öyrənmək; onun əsərlərində özünü göstərən dil, vəzn, qafiyə, janr, mövzu və s. kimi poetik üslubi xüsusiyyətləri müxtəsər şəkildə araşdırmaqdır.

İqbalın poeziyası vəzn, qafiyə, forma və üslub baxımından olduqca zəngindir. Ancaq sözlər arasında ahəng yaratmağa, Şərq şeirinə məxsus ibarələrdən, pafoslu bədii üslubdan istifadəyə cəhd etməmiş, heç bunları qarşısına məqsəd də qoymamışdır. İqbal, bir şair kimi filosof, mütəfəkkir, müdrik elm adamı olduğundan, şeir sənətini birinci dərəcədə özünə məqsəd yox, fikrini ifadə tərzini kimi seçmişdir. Ahəngli və qafiyəli sözün, şeirin dinləyici və ya oxucuya daha çox təsir etmək qüdrətinə malik olduğunu bildiyindən, fikirlərini bu yolla çatdırmağa üstünlük vermiş və əsərlərindən çoxunu mənzum olaraq yazmışdır. İqbal 1935-ci ildə yazdığı bir məktubunda bu barədə fikrini belə bildirir: "Mən şeiri yalnız məlum qayələr üçün istifadə edirəm; ölkənin durumu və ənənələr üçün şeir yolunu seçdim.

Bu o demək deyildir ki, İqbal şeir və sənətə "rupor" gözü ilə baxır! Əslində, İqbal klassik fars lirikasının seirinin gücünü bilirdi və Hafiz Şirazi ilə XIV əsrdə təkamülünün zirvəsinə çatan bu şeir üsulunun yüz illər boyunca İran, Orta Asiya və Hind müsəlmanlarının ədəbiyyatını təsiri altında saxlamasını qismən qəbul etmir, bu üsulu "gülüstanın ətrafı bürüyən bihuşedicə ətri" hesab edir, "bu şeir üslubunu "eşq rəyası" adlandırır, bu poeziyanın qeyri-adi formalar və simvollarla mücərrəd

ruhi vəziyyətləri ifadə etməsini təhlükəli bir oyun sayırdı.

İqbal şeiri, sənəti həyatın ifadəsi forması kimi qəbul edirdi. O, "Peyğəmbərimizin çağdaş Ərəb şeirinin tənqidi" (1915) məqaləsində yazırdı: "Sənət həyatın əmrindədir. İnsan fəaliyyətinin ən yüksək qayəsi həyatdır: şanlı, heybətli, dolub-daşan həyat! İnsanın yaradığı bütün sənət əsərləri bu yüksək qayəyə tabe olmalıdır. Hər şeyin dəyəri yaşama qabiliyyətinə görə təsbit edilməlidir. Ən uca sənət gizli iradə qüvvətimizi oyandıran və həyat imtahanını uğurla qazanmamız üçün bizə qüvvət verən sənətdir... Sənətdə tiryək uyşduruculuğu olmamalıdır. "L'art pour l'art" ("Sənət sənət üçündür") nəzəriyyəsi həyat və güc məsələlərində bizi aldatmaq üçün ağıllı bir tapıntıdır.

İqbal sənəti həyata, gerçəkliyə, dövrün, zamanın problemlərinin həllinə köməyə çağırırdı, yuxarıdakı məqaləsindən 20 il sonra nəşr etdirdiyi "Musa vuruşu" kitabında "Həzrəti Musanın vuruşuna sahib olmayan bir sənət nəyə yarar?!" - deyirdi. O, kitabını da "Musa vuruşu" adlandırmışdı, yəni poeziyasının üslubunu mühitdə, cəmiyyətdə baş verən, insanlığa, müsəlmanlığa zərər gətirən hər bir şeyə qarşı Musa vuruşu hesab edirdi. Klassik poeziyada da, Həzrəti Musa Peyğəmbərin obrazından dəfələrlə istifadə ediləndir, onun kəlamı, möcüzələri, əsası təşbih və məcazlar sistemində möhkəm qərarlaşmışdır. Amma, İqbal bu obrazı tamamilə yeni bir mənada, tamamilə fərqli məzmununda işlədərək, ona ictimai, siyasi, sosial məzmun əsiləmişdir.

Klassik poeziyada aşıqın və məşuqun iztirablarını əks etdirmək üçün "ahuzar", "karvan", "ney", "karvan yolu" kimi obrazlardan, təsvir vasitələrində həmişə istifadə edilmişdir. İqbal da bu obrazlara müraciət edir, amma nə cür? İqbal həqiqi şairi canlandırmaqdan, onun obrazını yaratmaq üçün bu qədim obrazlara yanaşır.

İqbala görə şeirin mənası, mahiyyəti, deyim tərz, məzmun və mövzusu elə bir üslubda olmalıdır ki, o insanlığa xidmət eləsin, onun yaşam gücünü qüvvətləndirsin, gücünü itirmiş İslam dünyasının yenidən qurulması üçün yardımçı olsun. Onun xəyal ediyi, təsəvvüründə canlandığı şair, o şairdir ki, onun "sabah iniltiləri" bir gözəlin, bir pərinin yuxudan oyanmasına yox, uca bir həyata çağırən müjdələrə çevrilsin.

İBN SİNANIN “EYNIYYƏ” QƏSİDƏSİNİN TƏRCÜMƏSİ VƏ ŞƏRHİ

Əlizadə Aygün

AMEA akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqsənüaşlıq İnstitutunun
“Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri” şöbəsi

Yüksək yerdən sənə bir göyərçin
endi هَبَطْتُ إِلَيْكَ مِنَ الْمَحَلِّ الْأَرْفَعِ

O əzizlik və möhkəmliyə sahibidir. وَرَفَاءُ دَاثَ تَعَزَّرِ وَتَمَنَّعَ

(Sənə əzizlik və qüdrət sahibi olan bir göyərçin (ruh) nazil oldu.)

Hər bir arifin gözündən gizlidir مَحْجُوبَةٌ عَنْ مُقَلَّةِ كُلِّ عَارِفٍ

O özünü göstərmişdir və niqabı وَهِيَ الَّتِي سَفَرَتْ وَلَمْ تَتَبَرَّقِعْ
kənarlaşdırmışdır

(Ruhu bütün ariflərin gözlərindən gizlətməmişlər, o özü isə pərdəni üzündən elə çəkmişdir ki, ondan aydın heç bir şey yoxdur)

(O quş, yəni ruh) zorla sənə qovuşdu və ola bilsin وَصَلَّتْ عَلَى كُرْهِهِ إِلَيْكَ

Səndən ayrılmaq istəmir və o qəmlənir وَرَبِّمَا كَرِهَتْ فِرَاقَكَ وَهِيَ دَاثَ

تَفَجَّعَ

(Ruh bədənə ixtiyari olaraq yox, məcburən gəlmişdir və o, quş qəfəsə salınan kimi bədənə salındığı üçün ixtiyari yox, icbari olaraq dolanır).

(Əvvəl) nifrət duydu, ülfət bağlamadı, lakin qovuşan أَنْفَتُ وَمَا أَلْفَتُ فَلَمَّا

vaxt وَاصَلْتُ

Xarabalıq və boş bir çöllə qonşuluğa alışdı أُنِسْتُ مَجَاوِرَةَ

الْخَرَابِ الْبَلْقَعِ

(İlkin mərhələdə ruh bədəndə qalıb ona aid olmaqdan xəcalət çəkirdi. Amma onlar bir-birinə qovuşduğundan ruhla bədən arasında ülfət yarandı. Bədən boş səhraya bənzəyirdi ki, ruh ona nazil oldu. Ruh uca mələklər zümərəsindən, bədən isə aşağı torpaqdan idi).

Zənn edirəm ki, qorunduğu yerdəki günlərini وَأَظَنَّهَا نَسِيْتُ عُهُودًا

بِالْحِمَى

Və ayrılmasına inanmadığı mənzilləri unutdu. وَمَنْزِلًا لَمْ يَفِرَاقِهَا لَمْ تَقْنَعْ

(Mən belə güman edirəm ki, ruh öz vətəninədən ayrı qaldığından və bədən xarabasına aid olduğundan ilk enişində o yerlərin ayrılığına qane olsa da, əvvəl olduğu yeri unutdu).

Hətta enişinin “ha”sı ilə birləşərək حَتَّى إِذَا اتَّصَلْتُ بِهَا

هُبُوطِهَا

“Mərkəz”inin “mim”indən ayrılıb sərt yerə عَنِ مِيمٍ مَرَكَزَهَا بِذَاتِ الْأَجْرَعِ qovuşdu.

Sərt yer – cəsəd

(Məcburi şəkildə öz yerindən səfər etdiyinə görə qürbət dağına mübtəla oldu, yuxarı aləmdən aşağı aləmə endi, iradəsiz olaraq fələklərdən torpağa düşdü. “Ha” onun “hübutu”nun (enişinin) “ha”sı idi, “mim” ayrılıqdan əvvəlki mərkəzin “mim”idir. Çünki hələ bədən yox idi, ruh var idi.)

Ağırın (bədən) “sa”sına bağlanaraq

عَلَقَتْ بِهَا ثَاءُ الثَّقِيلِ
فَأَصْبَحَتْ

Əlamətlər və viranə qalmış yerlərə qarışdı

بَيْنَ الْمَعَالِمِ وَالطَّلُولِ الْخُضْعِ

(“Səqil”in “sa”sına aid oldu, yəni bədənə daxil oldu, əlamətlərə qarışdı, yəni bədənə ruh birləşdi. Ruh öz mərkəzindən, yəni öz əsas yerindən bədənə yönəldi. Ruh özündən asılı olmayaraq bu aləmə gəldi. Ruh lətif olduğuna görə təbiəti baxımından yuxarı meyl etməli olduğu halda aşağı endi. Atəş bütün ünsürlərdən yüngül olduğu üçün hər şeydən yuxarıda olur. Hava atəşdən ağır olduğuna görə ondan aşağı, sudan yuxarıdadır. Çünki hava sudan yüngüldür. Su torpaqdan yüngül olduğuna görə torpağın üzərindədir. İnsanlar isə torpaqla havanın arasındadırlar. Bədən ruha qovuşub yuxarı getməlidir.)

Qorunduğu yerdəki günlərini xatırladığında

تَبَيَّنِي إِذَا ذَكَرْتَ عُهْدًا

بِالْحِمَى

Göz yaşları axaraq kəsilmirdi

بِمَدَامِعِ تَهْمِي وَلَمَّا تَقْلَعِ

(Ruh əvvəl olduğu yeri unudub “hübut”un “ha”-sına çatanda öz “mərkəz”inin “mim”indən ayrı düşdü və “səqil”in “sa”sına qovuşdu. Yəni onun nurani çöhrəsi bədənin qaralığı ilə qaraldı və özünə zidd olanla bir araya gəldi. Öz əvvəlki mənzilləri yadına düşəndə ağlayırdı.)

Yurdun qalıqları üzərində davamlı quruldayır (göyərçin)

وَتَظَلُّ سَاجِعَةً عَلَى

الدُّمْنِ الَّتِي

O qalıqlar ki, dörd küləyin təkrarlanması ilə silinib getdi

دَرَسَتْ بِتَكَرُّارِ الرِّيَّاحِ

الْأَرْبَعِ

Yurdun qalıqları – yəni bədənin üzvləri və qüvvələri

(Ruh öz əsas yerindən ayrılarda öz təravətli günlərini xatırlayıb ağlamağa başlayırdı, həsrət göz yaşları kəsilmək bilmirdi.)

Möhkəm tələ ona mane oldu,

إِذْ عَاقَبَهَا الشَّرِيكُ الْكَثِيفُ وَصَدَّهَا

Qəfəs onu geniş yüksək yerə buraxmadı

فَقَصَّ عَنِ الْأَوْجِ الْفَسِيحِ الْمُرْبِعِ

(Ruh göz buludundan keçən günlərinin çöhrəsinə peşmanlıq yağışı yağdırırdı. Ruh bədənə salındığı üçün dünyaya göndərildi və bu bədən onunla yaxınlar arasında maneəyə çevrildi. Ülvi məqamdan aşağı dünyaya endi.)

Hətta yolu keçmiş məqamına yaxınlaşanda,   حَتَّىٰ إِذَا قَرَّبَ الْمَسِيرِ إِلَى
الْحَمِيِّ
Daha geniş fəzaya köç edir.   وَدَنَا الرَّحِيلِ إِلَى الْفُضَاءِ
الْأَوْسَعِ

(Ruh öz keçmiş günlərinin həsrətini çəkir və bədəndən ayrılmaq istəyir ki, Allaha qovuşa bilsin.)

O ayrıldı ona xilaf çıxan hər şeydən   وَوَعَدَتْ مُفَارِقَةً لِكُلِّ مَخْلُوفٍ

Onun ardınca gəlməyən torpağın   عَنْهَا حَلِيفِ التُّرْبِ غَيْرِ مُشِيعٍ
müttəfiqindən

(Ruhun getmək zamanı gələndə “Rəbbinə tərəf qayıt” səsi qulağına çatar, bəla tələsindən xilas olub geniş fəzaya çatar və köhnə dostlarının arasına daxil olar).

Yatmışdı və pərdə götürüldü   هَجَعَتْ وَقَدْ كُشِفَ الْعِطَاءُ فَأَبْصَرَتْ

Yuxulu gözlərlə görmədiklərini   مَا لَيْسَ يُدْرِكُ بِالْعُيُونِ الْهَجَّعِ
gördü.

(Ruh bədən zindanından xilas olub öz əsas mərkəzinə qayıdanda şəkk etdiyi hadisələri araşdırar elmül-yəqindən eynül-yəqinə çatar.)

Nəyə görə o ən uca yerdən   فَلَايَ شَيْءٍ أَهْبَطْتُ مِنْ شَامِخِ
Ən aşağı çuxura endi.   عَالٍ إِلَى قَعْرِ الْحَضِيضِ الْأَوْضَعِ

(Burada nəfsin uca ruhani aləmdən ən aşağı aləm olan yerə enməsinin səbəbini soruşur).

Uca zirvənin başında oxumağa başladı   وَوَعَدَتْ تَغْرُدُ فَوْقَ ذُرْوَةِ
شَاهِقِ

Yüksələ bilməyənlərin hamısını elm yüksəldər   وَالْعِلْمُ يَرْفَعُ كُلَّ مَنْ لَمْ
يَرْفَعِ

(Ruh öz əzəmətli məqamına çatanda tuti kimi ağacların budaqlarına qonar, xoş səslə Allahı təsbih edir. Elm alçaqda olanı yüksəldər. İnsan bilməlidir ki, ruhun qidası elmdir və iki dünyanın xoşbəxtliyi elm sərmayəsi ilə əldə olunur.)

Allah ona (bədənə) ruhu hikmət üçün   إِنَّ كَانِ أَهْبَطَهَا إِلَاهُ
göndərmişdirsə   لِحِكْمَةٍ

Və o dərrakəli zəkali insandan gizlidirə   طَوَيْتُ عَنْ الْفِطَنِ

التَّيْبِ الأَرْوَع

(Ruhun bədənə göndərilməsində hikmət vardır. Ağıllı insanın ağıllı bu hikməti dərk etməkdən acizdir. Ruh qazandığı elmlər vasitəsilə bu məqama çatmışdır. Ruh bu aləmə ona görə göndərilmişdir ki, bir müsafir kimi səfər etsin, elm qazanıb həqiqətləri bilsin).

Onun enişi lazım idi

فَهَبُوطُهَا إِنْ كَانَ صَرِيحًا لَأَرْبِ

Eşitmədiklərini eşitmək üçün

لِتَكُونَ سَامِعَةً بِمَا لَمْ تَسْمَعْ

(Onun göndərilməsi dini elmlərin qazanılması üçün lazım idi, bədənsiz bu elmləri bilmək düz gəlmirdi. Ruh dini elmləri bədən vasitəsilə qazana bilər. İlahi hikmət bunu tələb edirdi ki, ruhu bədənə yaxınlaşdırın, bədənə aid olan elmləri bədən vasitəsilə öyrənsin. Yəni Allahın ruhu göndərməsinin səbəbi onun eşitmədiklərini eşitməsi, hər iki aləmdə bütün sirlərə vəqif olmasındadır bu zəif səbəbdir. Çünki nəfis tam kamilliyə çatmadan bədəni tərk edir.)

Və hər iki aləmdə bütün sirləri bilmək üçün

وَتَعُوذُ عَالِمَةً بِكُلِّ حَقِيقَةٍ

Lakin onun yırtığını yamamaq olmur

فِي الْعَالَمِينَ فَخَرَقَهَا لَمْ

يُرْفَعُ

(Ruh bu dünyaya gələndə bütün külli və cüzi fəzilətləri qazandı, gizlin sirlərdən agah oldu, həqiqətləri bildi, bilmədiyi elmi də öyrəndi. Amma ayrılıq yırtığını heç bir şeylə birləşdirə bilmədi.)

O ruh ki, zaman yolunu kəsir

وَهِيَ الَّتِي قَطَعَ الزَّمَانُ طَرِيقَهَا

Tam öyrənmədən əlaqəsi kəsilir

حَتَّى لَقَدْ عَرَبَتْ بِغَيْرِ الْمَطْلَعِ

(Yəni ruh sirlərə tam yiyələnmədən bədəndən ayrılır. Bu dünyadan gedən ruh öz aləminə qayıdır, zaman onun yolunu kəsmişdir. Bədən zəiflədikcə onların arasında ayrılıq yaranar, bundan sonra ruh doğulduğu yerə qayıdır. Ruh yox olmaz, əksinə ruhla bədənin arasında ayrılıq yaranar. Bədən aradan getsə də, ruh canlıların zümrəsində olar.)

O sanki qorunduğu aləmdə bir parlayan qığılcım idi

فَكَانَتْهَا بَرَقٌ تَأَلَّقَ

Sonra söndü, sanki heç parlamamışdı.

ثُمَّ انْطَوَى فَكَانَتْهُ لَمْ

بِالْجَمِيِّ

يَلْمَعُ

(Ruh bədəndə olduğu müddətdə ona nur bəxş edər, sonra isə ondan ayrılır və bədəni qarlıq torpaqda qoyub gedər. Ruhun bədənə birliyi min il olsa da, ayrılıq gələnin kimi, ayrılıq acısını dadandan sonra az görünür.)

Mənim araşdırdığım məsələnin cavabını nemət bil

انعم برد جواب ما

انا فاحص

Elmin odu atəşin özüdür

عنه فنار العلم ذات

تشعشع

(Burada elmin parıltısı atəşə bənzədilmişdir. Lakin elmin parıltısı atəşin parıltısından daha çoxdur. Çünki atəşin işığı olsa da, yandırmaq təhlükəsi də var, elmin isə heç bir zərəri yoxdur. Atəşin işığı bu dünyada olduğu halda elmi işığı həm bu dünyada, həm də o biri dünyada vardır.)

ƏHMƏD NƏDİMİN YARADICILIĞINDA MƏDHIYYƏ

Yusubova Aygün

*AMEA akad. Z.M.Bünyadov Şərqsünaslıq İnstitutunun
"Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri" şöbəsi*

Şərq poeziyasında geniş yayılmış mədhiyyə, dövlət və din böyüklərini tərifləmək, alqışlamaq məqsədilə qələmə alınan şeir formasıdır. Klassik türk ədəbiyyatının demək olar ki, bütün mərhələlərində təsadüf edilən mədhiyyələr, əsasən qəsidə formasında yazılmışdır.

XVIII əsr türk klassik şeirinin görkəmli nümayəndəsi Əhməd Nədimin də yaradıcılığında mədhiyyə şeir formasına rast gəlirik. Nədimin "Divan"ı dövrün sədrəzəmi Əli Paşaya həsr etdiyi qəsidə ilə başlayır. Gənc yaşlarında şöhrətini məhz bu qəsidələri vasitəsilə əldə edən şair, ilk iki qəsidəsini Əli Paşanın sədrəzəm olması, üçüncü qəsidəsini isə vəzirin Mora yarımadasında qazandığı zəfəri münasibətilə qələmə almışdır. Nədim sədrəzəm Əli Paşadan necə himayə görmüş, sədrəzəm şairin şeirləri ilə nə dərəcədə maraqlanmış dəqiq məlum deyil. Onu deyə bilərik ki, şair arzuladığı dəstəyi ala bilmədən, vəzir Varadində şəhid olmuşdur. Şair, xeyallarındakı həyata onun yerinə təyin olunan Damad İbrahim Paşanın sədrəzəmliyi dövründə qovuşmuşdur. Bu səbəbdən də Nədim qəsidələrində ən çox mədh etdiyi şəxs sədrəzəm Damad İbrahim Paşa olmuşdur. O, yazdığı mədhiyyələrdə Damad İbrahim Paşanın dövlət işlərindəki səriştəsini, məharətini, müxtəlif sahələrdə apardığı islahatları, elm və sənət adamlarını qorumasını, səxavətli, tədbirli olmasını özünəməxsus şəkildə ifadə etmişdir. Nədim Damad İbrahim Paşaya iyirmi bir qəsidə həsr etmişdir. Bu qəsidələrin on doqquzunda yalnız İbrahim Paşanı, digər iki qəsidəsində isə Sultan III Əhməd ilə sədrəzəmi birlikdə mədh etmişdir. Buradan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, Nədimin mədhiyyələrinin əsasən iki qəhrəmanı vardır. Sultan III Əhməd və o dövrün vəziri Damad İbrahim Paşa. Şair incə zəkası və fitri istedadı sayəsində dövrünün digər dövlət adamlarına həsr etdiyi qəsidələrində öncə sultanı, sonra sədrəzəmi, daha sonra isə qəsidəni təqdim edəcəyi şəxsi mədh etmişdir. Hətta bəzi mədhiyyələrində III Əhməd və İbrahim Paşanı bir-birinin dilindən mədh etdirmişdir. Beləliklə, şair zəka və kəlmə oyunlarından bacarıqla istifadə edərək qəhrəmanları arasında heç bir incikliyə şərait yaratmamışdır.

Nədim mədhiyyələrində digər divan şairləri kimi klassik şeir ənənələrinə bağlı qalmış və mübaligəyə geniş yer vermişdir. Damad İbrahim Paşaya həsr etdiyi bir qəsidəsində (Hamamiyyə) aşırı mübaligəli ifadələrə rast gəlirik. "Sonsuz səma qədər uca sədrəzəm həzrətlərinə günəş, qızıl naxışlı dairəvi bir yastıq ola bilər.

Həzrəti İbrahimin adaşı olduğu üçün lütfündən dünyadakı bütün kədər, sıxıntı və qəm atəşləri gül bağçasına çevrilir. Onun səxavəti möhnət və sıxıntı xəstəliyinə (qızıl həb) çarə, lütfəri isə ümitsizlikdən əziyyət çəkənlərə şərbətdir. Gözü, paslanmış bir güzgüyə sataşarsa, o sarı paslar, yaşıl bir çəmən kimi göyərməyə, böyüməyə başlayar. Mirvari çıxarılan coşqun dəniz, onun səxavət ovcunun yanında kağıza çəkilmiş xəritə kimi həm dar, həm də quru bir şəkildən başqa bir şey deyildir. Baharın bərəkətli buludu, onun təmiz yaradılışına nisbətdə şərbət parıltısı kimi faydasızdır”.

Nədim Sultan III Əhmədə həsr etdiyi qəsidələrinin birində onu tarixi şəxsiyyətlərlə, əfsanəvi qəhrəmanlarla müqayisə edərək mədh edir. “III Əhməd dinin qoruyucusu, şəriət sultanıdır. Xosrovun əli onun qapıçısının ətəyinə belə çata bilməz. O, igidliyin, cəsərin, gücün, qələbənin, zəfərin rəmzidir. Onun hücumuna Qaf dağı belə tab gətirə bilməz. Nuşirəvan, sultanın şanlı, şərəfli sarayının uca qübbəsinə baxmağa çalışarsa, heç şübhəsiz, tacı başından düşər. Cəmşid, ancaq onun sarayının astanasına bir-iki dəfə üz sürtdükdən sonra divanına girməyə icazə ala bilər. Ənvərinin ruhu, sultanın təmiz və nurlu üzünü gördükdən sonra divanına baxıb Sultan Səncəri mədh etdiyi üçün yazdığı qəsidələrindən ötrü utanmazmı? Çövkən oyununda Hülakünün başı onun atının ayaqlarına düşərsə, zavallının kəlləsi qiyamətə qədər yuvarlanıb gedər. Ola bilməz ki, düşmənin barmağındakı ox üskükündən qurtulub bir yer tapa bilsin. Çünki fateh və zəfər onun ucan oxuna iki qanaddır”.

Nədimin mədhiyyələrini incələdiyimiz zaman ona hamillik edənlərin təntənəli üslubda mədhi ilə yanaşı tez-tez real həyata, xarici aləmə dönüşlər və nəhayət, bir an təqəzzül keçiş istəyi də nəzərdən yayınmır. Bu şeir nümunələri əsasən təqdim olunan şəxs adı ilə adlandırılmış və başlıqlar Fars dilində qələmə alınmışdır.

ƏRƏB DİLİNDƏ DİGƏR MÜƏYYƏNLİK ÜSULU.

Sadiqov Teymur

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Ərəb dilində sözün müəyyən hesab edilməsi onun istər cümlədə, istərsə də ayrılıqda işləndiyi zaman xüsusi məfhum bildirməsi deməkdir. Müəyyənliyin qeyri-müəyyənlikdən fərqli xüsusiyyəti də məhz onun müəyyən məna bildirməsi ilə bağlıdır. Qrammatik bir istilah olaraq müəyyənlik (التعريف) ərəb dilçiliyində sözün danışan və dinləyici arasında müxtəlif üsullarla dəqiqləşdirilməsi və ya müəyyənləşdirilməsidir. Ərəb dilində müəyyənlik vasitələrindən biri də işarə əvəzliləridir.

Ərəb dilində işarə əvəzliyi müəyyənlik yaradan vasitələrdən hesab olunur. Onunla müxtəlif cümlə növləri təyin oluna bilər. İşarə əvəzliləri tək müzəkkər üçün - ذا, tək müənnəs üçün - ذى، ذه، تى، ته، təsniyə müzəkkər üçün - دان - ذين، ذين، təsniyə müənnəs üçün - تان - تين، cəm müzəkkər və müənnəs üçün - اولاء-، yer bildirmək üçün - هنا işlənir. Bunlardan - هنا، تى، ذى، əvəzlilərinə ərəb baxımından dəyişməyən ك هاتيك، تيك، ذاك، هناك Məs: Lazım olduqda bu əvəzlilərə uzağı göstərmək üçün ل və ك əlavə olunur. Məs: هنالك، تلك، ذاك

Ərəb ədəbi dilində mövcud olan işarə əvəzliləri müxtəlif məqsədlərdən ötrü işlənir və ərəb dilçiləri onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar:

1) Zehinlərdə hər hansı bir mənənin mövcudluğunu təmin etmək üçün. Məsələn, Əl-Fərəzdəq Hüseyin ibn Əlini (ə.s) mədh etdiyi bir beytində deyir:

هذا ابن خير عباد الله كلهم   هذا التقي النقي الطاهر العلم

" Bu, Allah qullarının hamısından xeyirlisinin balasıdır.

Bu, Təqidir, Nəqidir, Tahirdir, Məşhurdur."

Həmin işarə əvəzliyi bu mənada işlənməklə yanaşı, eyni zamanda başqalarından seçmək məqsədilə təsbit və təqrir bildirir. Məsələn:

"قال هذه ناقة لها شرب ولكم شرب يوم معلوم" (الشعراء: ١٥)

"(Saleh) dedi: Bu, (Allahın möcüzəsi olan) dişi (maya) bir dərədir. Su içmək növbəsi bir gün onun, bir gün sizindir!" (Əş-Şüəra: 155)

2) Qarşı tərəfin görə bilmədiyi işi təkid və tərif vasitəsi ilə aydınlaşdırmaq. Bu məqsədlə Əl-Fərəzdəqin digər bir beytinə nəzər salmaq yerinə düşər:

"أولئك أبائي فجتني بمثلهم

إذا جمعنا يا جرير المجامع"

Bunlar mənim babalarımdır, Ey Cərir!

Toplanacağımız yerdə səndə onların bəzilərini gətirə bilərsənmi?

3) Həmin əvəzlilər yaxın (məs: هذا زيد), orta (məs: ذاك عمرو) və uzaqda olan (məs: ذلك خالد) varlıqlara işarə edir.

Bu əvəzlilər bəzən də təhqir və ya istehza məqsədilə işlənir. Məs:

"وإذا رآك الذين كفروا ان يتخذونك الا هزوا وهذا الذي يذكر المتكهم وهم يذكر الرحمن هم كافرون"
(الانبياء: ٣٦)

"(Ya Rəsulum!) Kafir olanlar səni gördükləri zaman (bir-birinə): "Sizin tanrılarınıza məsxərə edən bumudur? – deyərək, səni ancaq məsxərəyə qoydular. Halbuki onlar, məhz onlar Rəhmanın öyüd-nəsihətini (Quranı) inkar etdilər." (Əl-Ənbiyə: 36)

Bəzən də bu əvəzlilər hər hansı bir məfhumun ucalığını göstərmək, onu əzəmətli etmək üçün işlədilir. Məs:

"انما أمرت ان اليدررب هذه البلدة... (سورة النمل: ٩١)"

" (Ya Rəsulum! De:) Mənə ancaq bu şəhərin (Məkkənin) Rəbbinə ibadət etmək əmr olunmuşdur..." (Ən-Nəml: 91)

Bəzən də uzaqlıq dəlalət edən işarə əvəzliləri ilə təmyiz bildirir. Məs:

"اولئك على هدى من ربهم واولئك هم المملحون" (البقرة: ٥)

"Məhz onlar öz Rəbbi tərəfindən (göstərilmiş) doğru yoldadırlar. Nicat tapanlar (axirət əzabından qurtarıb Cənnətə qovuşanlar) da onlardır." (Əl-Bəqərə: 5)

Bəzən də bu əvəzlilər təzim məqsədilə işlənir. Məs:

"وتلك الجنة التي اورثتموها بما كنتم تعملون" (الزخرف: ٧٢)

"Bu sizin (dünyada) etdiyiniz (yaxşı) əməllər müqabilində varis olduğumuz Cənnətdir!" (Əz-Zuxruf: 72)

Bəzən də bu əvəzlilər müəyyən bir şəxsin mərtəbədə, dərəcədə olduğunu göstərmək üçün işlədilir. Məs:

"تلك الرسل فضلنا بعضهم على بعض... (البقرة: ٢٥٣)"

"(Ya Rəsulum!) Bu peyğəmbərlərin bəzisini digərindən üstün etdik...." (Əl-Bəqərə: 253)

Bəzən də bu əvəzlilər yuxarıda göstərilmiş mənaların tam əksinə olaraq alçalma və kiçiltmə bildirir. Məs:

"قالت فذاالكن الذي لمتتنني فيه... (يوسف: ٣٢)"

"(Züleyxa qadınların özlərinə gəldikdən sonra kəsilmiş əllərinin ağrısından ah-vay etdiklərini və bu hərəkətlərindən xəcalət çəkdiklərini görüb onlara) belə dedi: "Bu, (könlümü ona verdiyimə görə) məni qınadığınız (oğlandır)..." (Yusif: 32)

4) İşarə əvəzliləri sifət və ya hər hansı bir məfhumun təyinindən

(vəsfindən) sonra gəldikdə bütün həmin əlamətləri ehtiva edir. Biz Hatim ət-Tainin beytinə nəzər salsaq, bunun şahidi oluruq:

ولله صعلوك يساور همه
ويمضى على الاحداث والدهر مقدا
فتى طلبات لا يرى الخمص ترحة
ولا شبعة ان نالها عد مغنا

Allaha and olsun ki, oğru işlərimi gizlədir.

Sanki heç bir şey baş verməmiş kimi o cəsurdur.

O gənc axtardığı zaman bir şey tapıb yeməsə, fikir etməz.

Bir şey tapıb yeyib doysa da, onun üçün fərq etməz.

Bütün bunlardan sonra bir neçə beytdə onu vəsf etdikdən sonra şair deyir:

فذلك ان يهلك فحسن ثناؤه
وان عاش لم يقعد هبعيفا مذما

O öldükdən sonra yaxşı şəkildə xatırlanır

Yaşasa da, zəif və zəlil deyil, güclü, bacarıqlı olur.

Bundan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıda sadalanan bütün fikirlərdən sonra gələnlər əvəzliyi onların hamısını özündə ehtiva edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, işarə əvəzlilikləri yaxını, orta məsafəni və uzağı göstərməklə müxtəlif mənaları bildirir. Həmin əvəzliliklərin məhz hansı mənə daşması bəzən yalnız kontekstdə məlum olur. Bu da işarə əvəzliliklərinin bəlağətlə də bağlı olduğun göstərən amillərdəndir. Buna misal olaraq اولئك əvəzliyini göstərmək olar. Bu əvəzlik Qurani-Kərimdə insana aid olan xüsusiyyətlərin cəmini göstərmək üçün istifadə olunduğu kimi, məs:

"ولا تقف ما ليس لك به علم ان السمع والبصر والفؤاد كل اولئك كان عنه مسؤولا" (الاسراء:

۳۶)

"(Ey insan!) Bilmədiyin bir şeyin ardınca getmə (bacarmadığın bir işi görmə, bilmədiyin bir sözü də demə). Çünki qulaq, göz və ürək – bunların hamısı (sahibinin etdiyi əməl, dediyi söz barəsində) sorğu-sual olunacaqdır." (Əl-İsna: 36)

İnsandan başqa varlıqlara aid xüsusiyyətləri bildirmək üçün bəzən müənnəs təkdə (تلك) işlənir. Məs:

"...وتلك الايام نداولها بين الناس..." (ال عمران: ۱۴)

"...Biz bu günləri (bu hadisələri) insanlar arasında növbə ilə dəyişdiririk ki..." (Ali-İmrani 140).

“ƏL-FATİHƏ” SURƏSİ VƏ YENİ İFADƏ FORMALARI

Məmmədov Nəsrulla
Bakı Dövlət Universiteti, Şarqşünaslıq fakültəsi

İslamdan əvvəlki ərəb şair, yazıçı və xətiblərinin uzun dövrlər boyu öyrəşdikləri, yaradıcılıq nümunələrində istifadəsinə adət etdikləri ənənəvi dil qəlibləri və sabit formalar mövcud olmuşdur. Cahiliyyət dövrünün bədii yaradıcılıq nümunələrinin “bünövrəsini”, “ilk kərpiclərini” və “dil qəliblərini” təşkil edən həmin formalar uzun illər dəyişmədən dövrüyyədə olmuş, tənqidçilərin istinad etdikləri əsas konstruksiyalar olmaqda davam etmişdir.

Nüzulu ilə bəşər təfəkkürü, onun düşüncə tərzii və yaradıcılığına böyük təsir göstərmiş Qurani-Kərim istifadə etdiyi özünəməxsus dil qəlibləri və qeyri-adi ifadə tərzii ilə ərəblərin ənənəvi dil vahidlərini kölgədə qoydu. Bu məsələdən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, təkcə “Əl-Fatihə” surəsində ərəblərin o vaxta qədər eşitmədikləri beş yeni dil konstruksiyası və ya qəlibi yer almışdır.

1 - بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

Həzrət Peyğəmbərin (s) bəzi dualarında mövcudluğu belə deməyə əsas verir ki, İslam dini Cahiliyyət dönəmində geniş yayılmış (بِسْمِ اللّٰهِ) konstruksiyasının istifadəsinə qadağa qoymamışdır. Lakin buna baxmayaraq, Qurani-Kərim yeni bir konstruksiya olan (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ) formasını təqdim etmiş və həm də Uca Yaradanı vəsf etməkdən ötrü Allah kəlməsinə eyni kökdən (رَحْم) olan iki təyin əlavə etməklə tam yeni bir qəlib yaratmışdır.

Sözügedən tərkibdə təyinləri müxtəlif sifətlərlə dəyişməyə cəhd göstərsək belə, yəni onu (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ) şəklində səsləndirsək də, yenə də konstruksiyada bir dəyişiklik baş verməz və o, Qurani-Kərimə aid xüsusi bir qəlib olmaqda davam edəcəkdir. Yeri gəlmişkən, Cahiliyyətdə dönəmi ərəb bədii yaradıcılıq nümunələrinin təhlili belə deməyə əsas verir ki, həmin konstruksiyada yer almış eyni kökdən yaranmış iki ayrı-ayrı sifətlərlə ismin təyin edilməsi ənənəsi ərəblərə məlum olmamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dörd sözdən ibarət olub həm yazılışı, həm də qiraəti baxımından müsəlman cəmiyyətinin yaddaşlarında möhkəmlənən, insanların təfəkküründə qeyri-adi hisslər yaradan (بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ) tərkibi Qurani-Kərimə məxsus bir ifadə tərzii olmaqla bəşəri düşüncənin məhsulu olmadığını təsdiqləməkdə davam edir.

2 - الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ

Dörd sözdən ibarət bu ayə Qurani-Kərimin özünəməxsus qəliblərdən olmaqla

mübtədə (الحمد), xəbər (الله) və xəbəri təyin edən izafətdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir konstruksiya və qəlib Cahiliyyət dönəmi ərəb bədii yaradıcılıq nümunələrinə xass olmamış, ərəblər fikirlərinin ifadəsi zamanı sözügedən formadan istifadə etməmişlər.

Müasir dövrdə də hər hansı bir ərəb şairinin, yazıçısının və ya sadə bir dil daşıyıcısının öz fikrini aşağıdakı şəkildə ifadə etməsinə rast gəlmək mümkün deyil:

Qeyd etmək lazımdır ki, Cahiliyyət dövrü ərəblərinin bu üslubda danışmaları, öz fikirlərinin ifadəsi zamanı bu qəlibdən istifadə etmələrini qəti şəkildə inkar etmək doğru olmazdı. Lakin əldə olan yazılı mətələrin və folklor nümunələrinin təhlili bu qənaətə gəlməyimizə əsas verir. Bu məsələdə diqqəti cəlb edən və təəccübə səbəb olan odur ki, Qurani-Kərimin nüzulundan başlayaraq günümüze qədər davam edən bir dövr çərçivəsində də bədii yaradıcılıq nümunələrində həmin qəlibin istifadəsinə təşəbbüs göstərilməsinə təsadüf olunmur.

3 - إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

Ərəblərin Qurani-Kərimin nüzuluna qədər (إِيَّاكَ) əvəzliyinin bu şəkildə feldən əvvəl işlənməsi hadisəsi ilə tanış olmaları danılmaz həqiqətlərdəndir və o dövrün ərəbləri arasında (إِيَّاكَ أَعْنِي وَاسْمَعِي يَا جَارَةَ) məsələnin geniş yayılması dediklərimizə əyani sübut ola bilər. Lakin bu məsələdə fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, Qurani-Kərimdə yer alan sözügedən tərkib eyni bir ayənin daxilində iki hissədən ibarət olmaqla, hər birinin ayrı-ayrı fellərlə işlənməsi və bir-birini paralel şəkildə izləməsi və ahəngdarlığı ilə bəşəri düşüncənin məhsulu olan yaradıcılıq nümunələrindən fərqlənir. Belə ki, istər islamaqədərki və istərsə də sonrakı dövr ərəblərinin heç birinin mənəb etibarını ilə özündən yuxarı olan birinə aşağıdakı şəkildə müraciət etmələri ilə rastlaşa bilmirik:

- إِيَّاكَ أَحَبُّ وَإِيَّاكَ أَخْلَصُ -
- إِيَّاكَ أَحْتَرَمُ وَإِيَّاكَ أَفْتَخِرُ -

4 - اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ

“Əl-Fatihə” surəsinin altıncı ayəsini və sonrakı ayənin bir hissəsini ehtiva edən bu tərkibdə feil sifətdən ibarət təyini olan birinci və izafətdən ibarət ikinci tamamlığı təsirlik halda idarə etməklə ərəb bədii irsinə xass olmayan bir üslub seçmiş və Qurani-Kərim mətni daxilində sözügedən surəyə aid olması baxımından fərdi xarakterini ortaya qoymuşdur.

5 - الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

Altı sözdən ibarət bu tərkibdə (غَيْرِ) sözünün (لَا) və (لَيْسَ) ədatını əvəz etməsi baxımından ərəb ifadə tərzini üçün yeni bir hadisə olduğu kimi, Qurani-Kərimin “Əl-Fatihə” surəsində işlənməsi cəhətdən də xüsusi olub fərdi xarakterə malikdir. Burada özünün orijinallığı ilə seçilən digər bir məqam (أَنْعَمْتَ) felinin bircə dəfə

işlənməsinə baxmayaraq, ədatın bitişən əvəzliliklə işlənən variantının (عليهم) tərkibdə təkrarlanaraq həm sözügedən felə, həm də sonrakı ismi-məfula (المغضوب) aid olması ilə bağlıdır. Daha sonra (لا) inkar ədatı ilə (الضالين) sözünün gəlməsi ibarənin özünəməxsusluq və fərdiliyini bir qədər də artırır.

EŞQ ANLAYIŞI TƏSƏVVÜFİ VƏ FƏLSƏFİ-ESTETİK KONTEKSTDƏ

İsmayılzadə Nigar

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Əhli təsəvvüf düşüncəsinə və İslam fəlsəfəsinə görə insan iki varlıqdan meydana gəlmişdir: ruh və bədən. Ruh göylərə, bədən torpağa mənsubdur, ruh mənəvi, bədən maddidir, ruh insanı uralığa, bədənsə günahlara doğru çəkir. Uca Tanrı varlıqların ən kamilini və gözəlini insanın simasında yaratmışdır və insanın kamilləşməsi üçün dünya həyatını bütün başdan çıxarıcı nemətləri ilə bir imtahan meydanı kimi təqdim etmişdir. İnsanın dünyaya gəlməsində əsas məqsəd Allaha (cc) tanımaq, onun buyruqlarına əməl edərək kamilləşməkdir. Əbədi səadətə qovuşmaq üçün insan ona verilən ruhu kirlətməməli, sahib olduğu yaxşı qabiliyyətləri inkişaf etdirməli, Tanrını tanıyıb ona qovuşmaq eşqiylə kamilləşməlidir. Allaha yada salmaq, ona ibadət etmək qəlbəki ilahi eşqi inkişaf etdirir. Allah eşqi də öz növbəsində insanın ruhunu təmizləyir, onu pis əməllərdən uzaqlaşdırır, masuvanın günahlarından qoruyur və nəhayətində ruhu göylərə yüksəldir. Təbii ki, ruhun təmiz qalmasını saxlayan əsas şərt insanın Allaha olan təmənnəsiz eşqidir. Ona görə də eşqə mübtəla olanlar Tanrının və peyğəmbərin adlarını xatırladıqca qəlbləri eşqin atəşində yanıb bişir və gözlərində dünya nemətləri dəyərsizləşir.

Yenə əhli irfana görə eşq insanın həyatında əzəldən var olan həqiqi nemətdir. O baxımdan bəşəriyyət yaranandan bu günə qədər eşqə müxtəlif təriflər verilmişdir. Eşq "hədsiz sevgi" kimi ifadə edilməklə yanaşı insanın varlıq səbəbi kimi də xarakterizə olunur. Eyni zamanda eşq insanın daxilindəki xüsusi gücə malik olan bir qüvvədir. Varlığın var olma səbəbi, varlığın varlıqdakı qayəsi, mövcudluğun yaşama gücü də eşqlə bəlli olur. Həyat əvvəldən sona qədər sevgi, məhəbbət, eşq üzərində qurulmuşdur. Hər yaradılışın mayasında həyata qədəm qoyduğu andan eşq vardır. Eşq duyğusu varlıq silsiləsində sadəcə insana məxsus bir xüsusiyyətdir. İnsanın Yaradan ilə təmasa girməsi, hətta ona ulaşması da ancaq eşq yolu ilə mümkündür. Eşq insanla Rəbbi arasında alovdan tökülmüş bir vasitədir. Eşqin qaynağı sadəcə Allah Təaladır. İnsanın yaradılma qayəsinin seyr-i camal və kəsb-i kamal olduğu da irfan əhli tərəindən dəfələrlə qeyd edilmişdir. Kamil insan baxdığı hər yerdə bu ilahi hikməti və ülvi gözəlliyi görən şəxsdir. Bu hikmət isə eşqin özüdür. Eşq olmasaydı varlıq aləmi də olmazdı. Eşq bir şüur halıdır. Sevginin son mərtəbəsi, sevginin insanı tam olaraq hökmü altına almasıdır.

Filosoflara görə kainatı anlamaq üçün ağıl və məntiq kifayətdirsə, irfan əhlinə görə ağıl və məntiq, elm və düşüncə aləmin sirrinə vaqif olmada yetərsizdir.

Təbii ki, mütləq həqiqət olan Allaha (cc) qovuşmaq da eşq və ağıl vasitəsilə mümkündür. Ancaq ağılın müəyyən sərhədləri varsa, eşq sərhədsiz və sonsuzdur. Eşq mütəsəvvüflərin, ağıl isə elm əhlinin, alimlərin yoludur. Təsəvvüfdə əsas olan ağıl deyil, eşqdir. Ona görə də sufi ədəbiyyatında eşq ağıldan daha üstün və təsirli vasitə kimi təqdim edilir. Çünki mütləq həqiqətə də ancaq eşq sayəsində çatmaq mümkündür. Obrazlı dillə desək eşq Hz.Məhəmməd peyğəmbəri Allahın (cc) hüzuruna çıxaran qanadlı Burak kimi bir gücə malikdir. Həm klassik divan, həm də təkkə şeirində eşqi aşiqlər, ağıl isə zahidlər təmsil edir. Təbii ki, ədəbiyyatda zahid-aşiq ikili qarşılaşdırması da eşqə münasibətə görədir.

Əsli ərəbcə "ışk" olan bu söz lüğətlərdə şiddətlə, çılğıncasına və hətta dəlicəsinə sevmək; ürəkdən, canı-dildən sevmək, birinə köndən bağlanmaq, bir insana olan sevgidən ötrü onun hökmü altına girmək, insanın özünü yalnız sevdiyinə həsr etməsi və s. mənalarına gəlir. Bəzi təsəvvüf alimləri eşq sözünün eyni kökdən olan və sarmaşığı mənasına gələn "tığeka" ilə yaxın əlaqəsinin olduğunu bildirirlər. Yenə də eyni kökdən olan "sarmaşığı" mənasını ifadə edən "aşeka" da eşq sözü ilə bağlıdır. Çünki necə ki, sarmaşığı sarıldığı ağacın suyunu əmərək onu zəiflədir və bəzən də qurudur, məhv edir, sevgi də aşiqin məşuqundan başqasıyla olan əlaqəsinə kəsir, onu özünə bağlayır, saraldıb soldurur. Ona görə də belə bir sevgiyə eşq deyirlər. Eşq dərəcəsinin şiddətindən aşiqi dağa-daşa, səhralara salan, ağılın binasını yıxan ilahi bir dəliləkdir. Təsəvvüf ədəbiyyatı, divan şeiri məhz belə bir ilahi eşqin tərənnümündən bəhs edir. Həm də təkkə şeirinin əksəriyyəti ilahi eşqin anlam yükünün böyüklüyü, deyim tərzinin sadəliyi ilə seçilir.

Eşq sözünün ərəb mənşəli olduğu və əsasən Şərqə məxsusluğu düşüncəsinin doğruluğu da bunu sübut edir. Bu, xüsusilə ərəb dilinin zənginliyi və bu dilin eşqi zəngin mənə çalarları ilə əks etdirməsindən irəli gəlir. Böyük mütəsəvvüf İbnü'l Kayyum əl Cəvziyyəyə görə, ərəb dilində eşq anlayışını ifadə edən əlliyyə yaxın söz mövcuddur. Əl Cəvziyyənin türk dilinə tərcümə olunmuş "Aşiqlər kitabı"nda bu sözün mənası və işləndiyi yer haqqında geniş məlumat verilir və ilahi eşq dil və din baxımından izah edilir.

NİZAMİNİN ELMİ BAXIŞLARI - "NİZAMİ-ELMŞÜNAS"DA

Məmmədova Əsmətخانım
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Nizami Gəncəvi (1141-1209) ümumdünya ədəbiyyatına, mədəniyyətinə bəxş etdiyi misilsiz və nadir töhfələri ilə Şərq və dünya poeziyasının ən yüksək zirvəsini fəth etmiş az sayılı dühalardandır. Təsadüfi deyil ki, bütün dünyada ən çox əlyazması olan Nizami "Xəmsə"si sonrakı dövrlərdə çox sayda nəşr olunmuş, demək olar ki, dünyanın canlı dillərinin əksəriyyətinə tərcümə edilmiş, yüzlərlə şairin nəzirə mənbəyi olmuşdur.

Bir çox elmlərin bilicisi, tədqiqatçı, tərcüməçi universal alim Əhmədağa Əhmədov [1922-2008] çoxsaylı əsərləri ilə yanaşı yaradıcılığını dərinləndirən sevdikləri dahi Nizamının "Xəmsə"sini elmi cəhətdən araşdıraraq, orijinal elmi kosepsiyalı "Nizami-elmşünas" (1989) kitabını nizamisevərlərə hədiyyə edir.

Alim əsərində yüksək eridusiya, heyrətamiz bilik sahibi Nizami haqqında yazır: "O, bir şair adı ilə məşhur olmuşsa da əslində ona "alim-şair", bəlkə də "şair-alim" demək daha doğru olardı. Çünki o, öz dövrünün bütün elmlərinə vəqif olmaqla, hər bir elmi mətləbi şeir dilində verir; eləcə də onun adı həyat, məişət məsələlərindən yazdığı şeirləri belə müxtəlif elmi biliklərlə doludur. Nizamının əsərlərində təbiətşünaslıq, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, kosmologiya, fəlsəfə, əxlaq (etika), tibb, musiqi və digər elmlərə aid məlumatlara rast gəlirik. Onların bəzisi müstəqil elmi məsələ səviyyəsinə qədər genişlənir və müəllifin bu sahədəki bilik dərəcəsini aydın surətdə əks etdirir" [Əhmədov, 1992:4].

Ə. Əhmədov bu əsərini "Nizami-təbiətşünas", "Nizami-həndəsəşünas", "Nizami -səməşünas"; "Nizami-ulduzşünas"; "Nizami - aləmşünas (kosmoloq)"; "Nizami-musiqişünas"; "Nizami-rəvanşünas" (psixoloq); "Nizami-elşünas (etnoqraf)"; "Nizami-islamşünas"; "Nizami-Quraşünas"; "Nizamının meracnamələri"; "Nizami- sözsünas" kimi on iki fəslə bölmür. Elə bu fəsillərin adlarına diqqət yetir***dikdə Nizami dühasının böyüklüyü və tədqiqatçının konsepsiyası aydın görünür.

Təsadüfi deyil ki, Orta əsr Şərqində ağılın, biliyin göstəricisi kimi dəyərləndirilən əlahiddə savad, kamal sahibləri, üləmələrin daşdığı həkim ləqəbi elm, hikmət kamı Nizamiyə də şamil olunmuşdur. Nizami həm qədim, həm də öz dövründə mövcud olan bütün elmlərə vəqif və hər cəhətdən mükəmməl bir alim olduğunu "Xosrov və Şirin" əsərində məğrurcasına "Fələklərin sirrini məndən kim soruşdu ki?" ritorik sualı ilə bir daha təsdiqləyir. Fikrini davam etdirən mütəfəkkir şair deyir: – Əgər dinləsən, başdan-başa bu köhnə gülşenin sirrini sənə bildirərəm.

/ke posid əz mən əsrar-e fələk-ra
/ke mə`luməş nəkərdəm yek-beyek-ra?/

*(Haçan, kim sordu sirrin asimanın,
Ki məlum etmədim bir-bir bəyanın?)*

Müəllif əsərinin “Müqəddəmə”sində yazır ki, Nizami əruzun vəznlərinə kamil dərəcədə riayət edən, qafiyə elminin incəliklərində “tükü tükdən ayıran” və bu barədə özünə son dərəcə tələbkar olan nadir bir şairdir. Onun şeirlərində bədayədən məhrum olan beytlər tapmaq çətinidir.

Alimin Nizaminin söz dühası haqqındakı qeydi də maraq doğurur: “Adətən böyük şairlərə “ustadi-süxən”, yəni “söz ustası” deyirlər. Əgər Nizamiyə də bu ləqəbi versək, bu onun üçün çox az olar. Nizamiyə “xəllaği-süxən”, yəni “söz yaradan” desək, ona bu ad daha münasib olar. Doğrudan da, Nizami dilin ehtiyat köklərindən istifadə edərək bəzən (orijinal) sözlər yaradır, onların vasitəsilə də yeni ifadələr qurur. Bu sahədə Nizami nadir istedad sahibidir. Cəsarətlə demək olar ki, Nizami Azərbaycan ədəbi xəzinəsinə qiymətli gövhərlər bəxş etdiyi kimi, fars dilini də rəngarəng cavahir nümunələri ilə zینətləndirmiş, bu dilin rəvan, şirin, çevik və oynaq şeir dilinə çevrilməsində böyük əmək sərf etmişdir. Odur ki, bu barədə farslar bizim Nizamiyə çox borcludur” [Əhmədov, 1992: 256].

MÜASİR FARS POEZİYASINDA “YENİ DALĞA” ƏDƏBİ İSTİQAMƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədzadə Cavanşir
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

1962-ci ildə şair Əhmədrza Əhmədinin "طرح" ("Plan") əsərinin nəşri müasir fars poeziyasında "موج نو" ("Yeni dalğa") ədəbi istiqamətinin başlanması üçün bir signal oldu. "Nima şeiri"ndən qopan "Mouc-e nou" "bənövşəyi qışqırıq"ların anlaşılın və təkmilləşmiş şəkli, modernist şeirin zamanında ərsəyə gəlmiş bir forması idi. Huşəng İrani şeirinin davamı olan "Yeni dalğa" "romantik səsələr"dən və rəmzçilikdən usanmış cəmiyyətdə görünən boşluqda ideya-estetik tələbatın nəticəsi kimi meydana çıxmışdı. Həmin ədəbi istiqamətin aparıcı simalarından Yadulla Rəyayi, Bijən Cəlali, Bijən İlahi, Pərviz İslampur, Bəhram Ərdəbili, Məhəmmədəli Sepanlı, Məhəmmədrza Əslani, Əzim Xəlili, Şəhram Şahruxtaş, Həmid Ürfan və Məcid Nəfisinin "qəm ətri verən gecələr"dən, "dərilən ulduzlar"dan, "gecənin buzluğunda məhv olan qönçələr"dən, "bağın qəminin əritdiyi buz güllər"dən, "spirtli səmələr"da "rənglərin savaşı"ndan bəhs edən şeirlərinin mövzusu təbiətin və rəngli dünyanın gizli və aşkar cəlvələrinin təsviri idi.

Tənqidçi İsmayıl Nuri Əlanın "'xalis şeir"ə doğru qətiyyətli bir hərəkət..." [5, s.37] kimi dəyərləndirdiyi "Mouc-e nou", fikrimizcə, romantik düşüncənin fəlsəfi biçimdə yeni təqdimatına cəhd idi. Müasir Avropa şeirində bədii fikrin inikasını üçün musiqi, rəssamlıq, təsvirçilik kimi bir çox incəsənət üsullarından istifadə əsas şairlik fəndlərindən sayılırdı. "موج نو" təsviri ifadə üsulunun bir növü oldu. Belə ki, şeirin predmeti olan təsviri müxtəlif məzmunlu sözlərin məcmusu yaradırdı. Şairin fikri ayrı-ayrı kəlmələrlə deyil, kəlmələrdən hasil olan məna yüklü təsvirlərlə aşılınırdı. "... Burada həqiqətən təsvirlər şairin yerinə şeir deyir" [5, s.164], başqa sözlə, "Mouc-e nou" şeiri şairinə təfəkkürün təsviretmə yolu ilə bəyanı idi.

"Yeni dalğa"da şairin məqsəd və məramının ifadəçisi olan sözün şeirdə konkret yerini tapması həlledici sayılırdı. Bu növ şeirdə söz ilə əşya arasında zahirən gizli, daxilən aşkar məntiqi assosiasiya peyda olurdu. Ümumişlək hər hansı bir söz burada pərdələnirdi. Nəzmin bu növündə mədh, arqon və jarqon, vulqarizm və varvarizmlər işlənmirdi. "Yeni dalğa"nın gətirdiyi "پرنده های کاغذی" ("kağız quşlar"), "رنگ های صدا" ("səsin rəngləri"), "کتابان آرزو" ("arzunun kətanı"), "کاغذ سنگی" ("daş kağız") və s. leksik materiallarla hazırlanmış mövzunun eskizinə şairinə məzmun yüklənirdi. Bu növ nəzmdə müəllifin təfəkkürünün idrakiliyi üçün şeirin planının tərtibi böyük rol oynayır. Şeirin zehni şəklini təsvirin icad etdiyi hiss

və emosiyalar formalaşdırır. Hər hansı bir məsələnin şərhü düşüncələrə nüfuz etməklə, poetik zehni fəzanın icadı ilə reallaşır. Bədii təsvir və ifadə vasitələrsiz əsərdə mətləbin çözümlü geniş kontekstdə mümkün olurdu. Şeirün qeyri-bərabər misraları cəm halında fikirlərdən uzaq təsəvvürləri oxucuya məlum edirdi.

Mənim quşum kağızdan idi	پرندە ی من کاغذی بود
Uşaq idi	کودک بود
Oynayırdı	بازی می کرد
Hər rəngi tanıyırdı	هر رنگ را می شناخت
Mənə göstərirdi	به من نشان می داد
Hər rəng bir səhər sinəsi üzərində qonaq idi	هر رنگ یک صبحگاه روی سینۀ اش مهمان بود
Sabah gecə o rəngdən küsəcəkdü	شب فردا با آن رنگ قهر می کرد
Rənglər onunla qaçmaqdan, yeriməkdən, dayanmaqdan, uçmaqdan, barışmaqdan və küsməkdən xoşbəxt idilər.	رنگ ها از دویدن، رفتن، ایستادن، پریدن و آشتی و قهر کردنش خرسند بودند [5, s.49].

Vəznisiz, lakin məxsusi ahəng və musiqisi olan "Mouc-e nou" şeiri nəsr xüsusiyyəti daşıyırdı. 1964-cü ildən "طرفه" ("Nadir") antologiyasında "Yeni dalğaçılar"ın əsərlərinin nəşrinə başlanıldı. Onların poetikanın bütün element və vasitələrinə biganəliyi konservatorların töhmətinə səbəb olurdu. Qərb poeziyasından qidalanmış "موج نو" şeirinin özü isə modern estetik baxışın bir forması kimi "Qara romantizm"ün və simvolizmin əleyhinə idi.

1960-cı illərin ikinci yarısından kütləviləşən "موزیک ایران" ("İran musiqisi"), "تالەبە دانەنجو" ("Tələbə danəncju" ("Cənub incəsənəti və ədəbiyyatı"), "هنر و ادبیات جنوب" ("Part antologiyası") və s. "جنگ پارت" ("Part antologiyası") və s. "بازار ادبی" ("Ədəbi bazar"), "دریایی ها" ("Dənizə məxsus olanlar") toplusu fransız şairi Sen Jon Persin əsərlərindən iqtibas və hətta tərcümədir [5, s.232]; [4, s.78]. Yaxud da Əhməd Şamlunun adını belə iqtibas etdiyi "آیدا در آینه" ("Aida aynada") əsəri Lui

Araqonun "Eliza aynada" əsərini xatırladır [4, s.78]. Qeyd edək ki, iranlı şairlərin Pol Eluar, Şandor Petefi, Artur Rembo, Pier Luis və başqalarının əsərlərindəki motivləri, fikir və düşüncələri, vərdişləri milliləşdirmək istəkləri effektiv nəticə vermirdi. Əksinə, tənqidçilərin (Əbdüləli Dəstqeyb, İbrahim Səhba, Pərviz Natel Xanlari və b.) və milli poeziya təəssübkeşlərinin kəskin tənqidi və ciddi qınağı ilə üzləşirdi.

1960-cı illərin axırlarında ədəbi məkanda "Yeni dalğa" tərəfdarları üstünlüyü ələ aldılar. Genişlənən bu hərəkətdən bir neçə şaxə, o cümlədən bünövrəsini Huşəng Çalənginin qoyduğu və yarımçıq qalan "شعر ناب" ("Xalis şeir") və Yadulla Röyayinin "حجم سبز" ("Yaşıl həcm") və دلتنگی ها ("Qüssələr") əsərləri ilə ideya verdiyi "شعر حجم" ("Həcm şeiri") ayrılır. Formalizmə meyil İsmayıl Xoyi, Məhəmmədəli Sepanlu, Pərviz İslampur və Şəhram Şahruxtaşın bədii fəaliyyətində nəzərə çarpır. Bijən İlahi, Bəhram Ərdəbili, Sirus Atabay, Mahmud Şücai və Huşəng Azadivərin qələmi ilə fəlsəfi-irfani məzmun kəsb etmiş "Həcm şeiri"nin əsasında Qərb kubizm və dadizm cərəyanları ilə əlaqəli şəkildə formalaşmış subyektiv idealizm dururdu.

FARS DİLİNDƏ FEİL KÖKÜ İLƏ SİFƏTİN BİRLƏŞMƏSİNDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

Tarverdiyev Mehman
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Fars dilində feil kökünün iştirakı ilə yaranmış elə mürəkkəb sözlərə rast gəlinir ki, onların tərkibində feil kökü ayrı-ayrı nitq hissələri ilə birləşir. Bu cəhətdən feil kökünün söz yaradıcılığında rolunu tam aşkarlamaq üçün feil kökünün ayrı-ayrı nitq hissələri ilə birləşməsi yolu ilə əmələ gələn sözləri də tədqiqata cəlb etmək lazımdır. Feil kökünün sifətlə birləşməsindən yaranmış mürəkkəb sözlər say etibarilə ikinci yerdə gəlir. Misallara müraciət edək بدخواه (bədxah) - bədxah (pislik istəyən):

نبود آگه که شاهان جامه را
دگر گونه کنند از بیم بد خواه

O bilmirdi ki, şahlar yola çıxanda paltarlarını
Bədxah qorxusundan dəyişirlər.

نوخیز (nouxiz) - yeni yetişmiş, təzə qalxan

ده پستان چون دو سیمین نار نوخیز
بر آن پستان گل بستان دارم ریز

İki məməsi sanki yeni yetişmiş (yeni qalxan) iki gümüşü nardır
Bostandakı güllər o məmələrin üstünə şabaş tökür.

زبونگیر (zəbungir) - acizi tutan

ز معروفان این دام زبونگیر
برو گرد آمده یک دشت نخچیر

Acizi tutan bu torun məşhurlarından
Onun ətrafına bütün ovlaq boyu qoyulmuşdu.

سبک خیز (səbokxiz) - iti qapan, iti sürətli

بحکم آنکه گلگون سبک خیز
بدو بخشم ز همز ادان شبیدیز

İti qaçan (iti sürətli) Gülgünü,

Ona görə (o səbəbdən) ona bağışlayıram ki, Şəbdizin dölündəndir.

اگر در پادشاهی بنگری تیز
سبق برده است بر عزم سبک خیز

Əgər padşahlığa diqqətlə baxsan

(Görəcəksən ki,) əzmi iti (cəld) olan aparıb (oyunu udub).

Bütün bu misalların mətni məzmunu və qrammatik strukturundan görünür ki,

feil kökünün sifətə birləşməsindən yaranmış mürəkkəb sözlər sifət olaraq fəaliyyət göstərirlər. Bunlar sifət kimi aid olduqları ismin bu və ya digər əlamətini bildirməyə xidmət edir, cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirir.

Yuxarıdakı beytlərdə “sifət+feil kökü” quruluşlu *bədxah* sözü *bim* (qorxu) isminin, *nouxiz* sözü *nar* (nar) isminin, *zəbungir* sözü *dam* (tələ, tor) isminin, *səbokxiz* sözü *qolqun* (Gülgün) xüsusi isminin təyini. Müqayisə edin: *Bim-e bədxah*, *nar-e nouxiz*, *dam-e zəbungir*, *Qolqun-e səbokxiz*.

N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinə istinadən deyə bilərik ki, “sifət+feil kökü” quruluşlu sözlər sifət kimi həm morfoloji, həm də sintaktik vasitələrlə substantivləşə bilirlər. Bu halda onlar cümlədə isim kimi işlənilir. “Sifət+feil kökü” quruluşlu söz substantivləşdiyi üçün ان (an) cəm şəkilçisi qəbul edir. Yəni bu yolla ismə çevrilir və isim kimi cəmdə işlənir:

مراد یک باریک بینان
انیس خاطر خلوت نشینان

İncəliyi görənlərin gözünün muradı

Xəlvətdə əyləşənlərin xatirinin (qəlbinin) munisi (dir).

Burada *barik* “incə” sifətinə “görmək” mənası daşıyan “*didən*” felinin kökü “*bin*” ləkəsinin birləşməsindən *بین باریک* (barikbin) - “incə(liyi) görən” sifəti yaranmışdır. Məndə “an” cəm şəkilçisi qəbul etdiyi üçün isimləşmişdir.

Aşağıdakı beytdə “sifət+feil kökü” quruluşlu *بدخواه* (bədxah) sözü *به* (be) önqoşması ilə işlənərək isimləşmişdir:

بلی خیزم در آویزم ببدخواه
ولی آنگه که بیرون آیم از چاه

Bəli, duraram, bədxahla (düşmənlə) vuruşaram (əlbəyaxa olaram)

Amma **o** vaxt ki, quyudan çıxmış olum.

Bəzən elə faktlara da təsadüf olunur ki, “sifət+feil kökü” quruluşlu sözlər eyni vaxtda ismə xas olan iki qrammatik ünsürlə, həm – *an* cəm şəkilçisi, həm də önqoşma qəbul etməklə substantivləşir:

چو گشتم مست می گویی که بر خیز
به بدخواهان هیر اندر آویز

Mən sərxoş olandan sonra deyirsən ki, dur.

Ayıq bədxahlarla (düşmənlərlə) əlbəyaxa ol.

Burada “sifət+feil kökü” quruluşlu *بدخواه* sözü həm - *an* şəkilçisi qəbul etmiş, həm də *به* (be) önqoşması ilə işlənmişdir.

“Sifət+feil kökü” modeli üzrə yaranmış sözlərin bir məqamı onların cümlədə tamamlıq rolunda **ÇIXIŞ** etməsidir. Aşağıdakı beytlərdə *بداندیش* (bədəndiş) -pis

düşünən, بدساز (bədsaz) - pislik edən, بدخواه (bədxah)- pislik istəyən, bədxah sözləri cümlədə tamamlıq kimi işlənmişlər, yəni ismin sintaktik funksiyasım yerinə yetirmişlər:

بد آید فال چون باشی بد اندیش
چو گفתי نیک نیک آید فرا بیش

Əgər pis düşünən olsan (pis düşünsən), falda pis gələr
Yaxşı desən qarşına yaxşılıq çıxar.

کسی که با کسی بدساز گردد
بدو روزی همان بد باز گردد

Bir adam başqa birisinə pislik edən olsa,
Həmin pislik bir gün onun özünə qayıdar.

Fars dilində “sifət+feil kökü” quruluşlu sözlərin hamısında onların törəmə əsasını təşkil edən sifətlər quruluşca sadədir; müqayisə edin, *bədxah-bəd*, *nouxiz-nou*, *səbokxiz-səbok* və s. Onların hamısı əsli sifətlərdir.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göstərdiyimiz bu misallarda feil kökünün sifətlə birləşməsindən yaranmış mürəkkəb sözlər sırf sifət olaraq işlənirlər.

ƏRƏB ŞEİRİNDƏ “SURƏT” MƏFHUMU

Məmmədova Könül

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəşliq fakültəsi

Bədii surətlər istilahı özünün inkişaf tarixində iki məfhumla səciyyələnir. Qədimdə “bəlaği surət” təşbeh və məcazla kifayətləndiyi halda, müasir dövrdə alimlər ona “zehni surətlər” və “rəmzi surətlər” adlanan iki növü də əlavə etdilər. Müasir dövrdə olan bu surətlər yeni ədəbi tədqiqatlarda geniş şərh olunmağa başladı. Biz həmin tədqiqatlara nəzər yetirməmişdən əvvəl bu istilahların inkişaf mərhələlərini əvvəlcə fəlsəfə, gözəllik elmi, psixologiya və ədəbiyyat elmlərində öyrənməliyik. Qeyd etmək lazımdır ki, “surət” (الصورة) sözü ərəblərə yunan, xüsusilə Aristotelin fəlsəfəsindən gəlmişdir. Aristotelin “surət və maddə”nin bir-birindən ayırdığı qanunu buna aydın sübutdur. Ərəblərə sirayət edən bu fəlsəfəyə mötəzililərin Quranın təfsiri zamanı “söz və məna” məsələsində rast gəlirik. Tez bir zamanda “söz-məna arasındakı fərq” məsələsi şeir tədqiqatları meydanına daxil oldu və şeir Aristotelin məşhur “yazı stolu” misalının təsiri altında araşdırılmağa başladı. Aristotelin özünün “yazı stolu” misalı ilə surət və maddəni nəzərdə tutmuş, “surət”-stolun şəkli, “maddə” isə taxta və onun düzəldilməsində lazım olan ləvazimatları (məsələn, mismar və s.) nəzərdə tutmuşdur.

Bəlağətə dair kitablardan hesab olunan Əbu Hilal əl-Əsgərinin “Əs-Sınateyn” əsərində bildirilir ki, sözlər bədən, məna isə onun ruhudur. Əsərdə şeirin yazılması sirlərindən, oradakı mənalardan aydın olmasından danışılmış və xüsusilə də məna haqqında geniş şərhlər verilmişdir. Ədib bildirir ki, söz bir surətdir, məna isə ondan yaranmışdır. Şeir və ya nəsr olmasına baxmayaraq, sözün orada işlənməsinin heç bir fərqi yoxdur, çünki hər iki halda sənət növündə sözə mənadan sonra əhəmiyyət verilir. Beləliklə, ədiblər söz və onun mənasını ayrı-ayrılıqda araşdırmağa başladılar və sözün şeirdə və başqa söz sənətlərində rolunun eyni olduğu qənaətinə gəldilər. Daha sonra onlar mənanı estetika elminin tərkibində öyrənməyə çalışdılar və bu vaxt sözün məntiqi mənasına daha çox əhəmiyyət verməyə başladılar. Çünki bir söz müxtəlif mənalara verdiyinə görə bəlağətçilər onun məntiqi mənasını əsas götürdülər və bu da ərəb bəlağəti sahəsindəki tədqiqatlara mənfi təsir göstərdi. Bu baxımdan ədiblər ümumi tənqidi nəzəriyyələri əhatə edən Aristotelin “Poetika” əsərini araşdırmağa başladılar, lakin ondan istədikləri kimi faydalana bilmədilər. Bunun da bəzi səbəbləri var idi, belə ki, bir tərəfdən əsər ərəb dilinə yaxşı tərcümə olunmamış, digər tərəfdən isə əsərdə bəhs olunan şeirlər haqqında ərəblər məlumatsız idilər. Aristotelin əsərlərini şərh etməyə çalışan ərəb filosofları onun “Poetika” əsərində “təqlid”ə (المحاكاة), “Fantastika” əsərində isə “təxəyyül”ə (التخيل) daha çox əhəmiyyət vermişlər.

İSLAMIN ZÜHURU ZAMANI ƏRƏBİSTAN YARIMADASINDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ DURUM

İsmayılova Əzizə
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Ərəb filologiyası şöbəsi

Yeddinci əsr özünün gəlişi ilə Ərəbistan yarımadasına yeni ab-hava gətirdi. Əsasən Cahiliyyət erasının sona çatması barədə xəbərsiz olan, öz keçmiş adət-ənənələrinə, məişət tərzinə, büt-pərəstliyin hər yanda tuğyan edən hökmlərinə qeyri ixtiyari boyun əyən ərəb ictimaiyyəti - səhrada yaşayan bədəvilər, oturaq həyata qədəm qoyan şəhər əhli, eləcə də Məkkənin kübar camaatı birdən-birə yeni bir ideologiya ilə qarşılaşmalı oldular. Bu ideologiya əvvəlcə yarımadaanın ən uca dağı olan Hirə dağına, oradan isə qısa zamanda səhralara, yaşayış məntəqələrinə yayıldı və özünün atributları ilə bütün Ərəbistan millətini düşündürməyə başladı.

İslamdan öncə Ərəbistan yarımadasını büt-pərəstlik cənginə almışdı. Ərəb qəbilələri Kəbəyə gəlib çoxsaylı büt allahlarını ziyarət edərdi. Hirə dağında Məhəmməd peyğəmbərin gözlərinə görünən mələk isə bütlərdən deyil, tohiddən (təkallahlıq) danışır. Bəs, belə olan halda Ərəbistanda ictimai-siyasi vəziyyət necə idi? Bu elə bir dövr idi ki, ərəb xalqının istər bədəvisinin, istərsə də mədənisinin həyatında güclü təbəqələşmə baş vermişdi. Artıq iki əsrin qovşağında “Səalik”lər (yoxsul) adlı soyğunçu dəstələri yaranmışdı. Onlar varlıların dəvə karvanlarına, mülklərinə hücum edərək qarətçiliklə məşğul olurdular. Səaliklər – hər şeydən məhrum edilmiş bədəvi ərəbləri idilər.

Ölkədəki ədəbi-mədəni durum belə bir ictimai-siyasi vəziyyətdə öz istiqamətini müəyyənləşdirə bilmirdi. İstər məşhurlaşmış “muəlləqə” sahibləri, istər yeni ideologiyanın ziddinə gedən Məkkə müşriklərinin təhrikilə şeir yazan büt-pərəstlər, istərsə də “muxadramlar” (hər iki dövrdə yazıb-yaradan şairlər) artıq ənənəvi poeziyanın mədhiyyə, mərsiyyə növündən əl çəkib naümid şəkildə hansı tərəfə meyl etmək barədə hələ son qərarı verməmişdilər. O dövrdə çox cavan yaşlarında şəhid olan qardaşları Saxr və Əmr üçün söylədiyi ağular ilə tanınmış yeganə qadın şairə əl-Xənsa peyğəmbərlə islam dini barədə dəfələrlə söhbət etmiş və islamı qəbul etmişdir. Peyğəmbər şairi kimi tanınan mədinəli Həssan ibn Sabit də həm şeirlə, həm də əlində qılınc müşriklərlə vuruşaraq islam mücahidlərindən birinə çevrilir. Kəb ibn Zühərin peyğəmbərin hüzurunda oxuduğu “Bənət Suad” (Suad tərək etdi) qəsidəsi “əl-Burdə” (Əba) adı ilə böyük şöhrət qazandı. Qeyd etməliyik ki, peyğəmbərin vəfatı ərəfəsində şairlərin islama münasibəti hələ tam şəkildə qərarlaşmamışdı. İslama münasibətdə isə yalnız Həssan ibn Sabitin mövqeyi dəyişməz qalırdı və ona görə də ona “Şair ən-Nəbi” (Peyğəmbərin şairi)

adını vermişdilər.

Bir sözlə, Ərəbistan yarımadasında ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni durum Cahiliyyə dövrü ilə islam dininin bərqərar olduğu iki əsrin qovşağında keçməkeşli sınaqlardan keçmiş və tam şəkildə formalaşaraq bu gün bizə gəlib çatan nəhəng bir ədəbi-mədəni irsin əsasını qoymuşdur.

XX ƏSR KOREYA ƏDƏBİYYATI

Məmmədova Nəzrin
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Koreya iki yerə parçalanmış Azərbaycana oxşar tarixi olan qədim Uzaq Şərq ölkəsidir. Tarixən böyük imperiyaların maraq dairəsində olması onun bütün varlığına, eləcə də ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, incəsənətinə, dini inancına, ən əsası da insanına nüfuz edib. Müasir Koreya ədəbiyyatının ilk mərhələsi 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə feodal Coson cəmiyyəti dağlaraq yeni Qərb sivilizasiyasını qəbul edilməyə başladı. Həmçinin xalq xarici qüvvələrin işğalçı hədə-qorxusuna qarşı çıxaraq dövlətin müstəqilliyi uğrunda etiraz etdi. Ölkə öz ayaqları üzərində dayanmaq kimi fikirləri vurğulayan maarifçilik hərəkatı geniş yayıldı. Ədəbiyyatşünaslıqda bu dövrdə yaranmış yeni ədəbiyyata intibah, maarifçilik dövrü ədəbiyyatı deyilir. Koreya tarixində yaxın keçmişin maarifçiliyi 1900-cü ildən sonrakı dövrdən 1 mart (3.1) hərəkatının baş verdiyi 1919-cu ilə qədərki dövrü əhatə edir.

Bu dövr Koreyada müasir ədəbiyyat anlayışının meydana çıxdığı mərhələdir. Koreyada da müasir ədəbi meyillər Qərb ədəbiyyatının təsiri kimi dərk olunurdu. Belə ki, 1910-cu ildən forma və məzmun baxımından yeni təcrübələrin əldə olunmasına cəhd olunmuş və yavaş-yavaş müasir ədəbiyyat formalaşmışdı. Nəzmdə də və nəsrə də milli formadan kənarlaşaraq yeni ədəbiyyat yaradılmışdı. Bununla yanaşı əsərlərin mövzusu da fərqli idi. Maarifçilərin yaradıcılığında intibah düşüncələri əks olunur, xarici qəsbkarlar tənqid olunurdu.

İntibah dövrü ədəbiyyatı digər dövrlərdə olduğu kimi iki növə: lirik və epik növə bölünür. Maarifçilik dövründə nəzm ədəbiyyatında milli janrlara aid olan şico (시조), kasa (가사) janrlarından istifadə də olunurdu. Belə ki, bu janrların çərçivəsində yeni mövzular, yeni düşüncələr əks olunaraq intibah şicosu və intibah kasa kimi geniş yayıldı. İntibah kasaşının tipik əsəri İ Cunqvonun (이중원) “Donqşimqa” (동심가) nəğməsidir. Bu dövrdə meydana gələn nəzm ədəbiyyatının yeni janrı çanqqa (창가) və şinçesidir (신체시). Çanqqa əslində Qərb musiqi ritminə uyğun olaraq yaranan nəğməli şeirdir. Musiqi ritmində yarandığı üçün sabit formadadır. Çanqqanın başlanğıcında xalqı maariflənməyə çağırış və intibaha dəvət yer alırdı. Bu janrda tipik əsər Çöe Namsonun “Qyonqbu dəmiryolu nəğməsi”-dir (경부철도노래). Bu şeir yaxın keçmişin sivilizasiyanı qəbulla bağlı təbrik məzmunlu əsərdir. Bu əsərdə müasir dövrün real vəziyyəti haqqında tənqidi nöqtəyi-nəzər əvəzinə, yaxın keçmişin mənzərəsi yer almışdı.

Bu dövrün epik janrına İ İnciqin, İ Quansunun əsərlərini misal göstərmək olar.

Bu əsərlərə “Qanlı göz yaşı (혈의 누-1906)”, “Mərhəmətsiz (무정-1917)” və s. kimi romanları aid etmək olar. “Qanlı göz yaşı” romanı intibah dövrü ədəbiyyatının nümunəvi romanlarından biridir..

Nəticə olaraq onu söyləyə bilərik ki, Müasir Koreya ədəbiyyatının ilk mərhələsi 19-cu əsrin ortalarından 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü, Koreya tarixinin maarifçilik mərhələsi isə 1900-cü ildən “1 mart hərəkatı”nın baş verdiyi 1919-cu ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu keçid dövrü qədim ədəbiyyat və müasir ədəbiyyat ənənələri arasında ötürülmə mərhələsi kimi ədəbi əhəmiyyət daşıyır.

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA MAARİFÇİLİK HƏRƏKATININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məcidova Fatma

AMEA akad.Z.M.Büünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Ərəb Şərqi ölkələri sırasında siyasi, iqtisadi, mədəni inkişaf baxımından demək olar ki, ən qabaqcıl yerdə olan Misirin Avropanın təsir orbitində kapitalist regimi altında həyat tərzinə start verir. Uzun durğunluq dövrü yaşamış Ərəb dünyasında yeni bir dövr-“ən-Nahda”adlanan “Dirçəliş” əsri başlayır. Bu ilk növbədə ərəblərin əzəmətli, qüdrətli və şanlı tarixində bir oyanış idi, xalqın dirçəlişə gedən əsas yolda əsirlərdən gələn gerilik və istibdaddan qurtuluş, geniş miqyaslı iqtisadi islahatları, ticarət və kənd təsərrüfatında irəliləyişi, artım ideologiyasının ana xətti idi. Ərəb marifçilik ideologiyasının formalaşmasında Misirlə yanaşı Suriya ədəbiyyatının da rolu danılmazdır. Qərbin Suriyanın xristian əhalisi çoxluq təşkil edən şəhərləri ilə qədim mədəni əlaqələri, ölkədə maronit məktəblərin açılması, katolik kilsələrin açılması, gənclərin Roma və Parisə təhsil almaq məqsədilə göndəriməsi, Romada açılmış maronit məktəblərində təhsilini başa vurduqdan sonra ölkəsinə qayıdan ziyalı təbəqənin ölkənin mədəni inkişafında fəallığı maarifçilik hərəkatının genişlənməsində müsbət rol oynamışdır desək, əsla yanılmırıq.

Uzun müddətli tənəzzül dövründən sonra yaranan Yeni dövr ərəb ədəbiyyatının mədəni inkişafına xidmət edən ziyalı təbəqə XIX əsrin ortalarından “Suriya elmi cəmiyyəti”, “Şərq akademiyası” və s. cəmiyyətlər yaradaraq yazışmalar, diskussiyalar, çıxış və kütləvi nitqlər, mükəllimələr vasitəsilə milli şüurun oyanmasını, elm və incəsənətin yayılmasını qarşıya məqsəd qoymuşdu. Bu cəmiyyət və birliklərlərin yaradıcıları ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin çiçəklənməsində Qərblə mədəni, tarixi əlaqələrinin təsirinin güclü olmasında görürdülər. Əgər Qərb mədəniyyəti intibah dövründə antik mədəniyyətdən qaynaqlanmışdısa, Şərq mədəniyyətinin qaynaqlanma mənbəsi klassik ədəbiyyat, qədim mədəni irs və Qərb ədəbiyyatı olmuşdu.

Maarifçilik hərəkatına bir ictimai formasıyanın digərinə keçidi -feodalizmdən kapitalizmə keçid zəmin olmuşdur. Maarifçilik ideyasının əsas təbliğat silahı elm və təhsilin inkişafı idi. Avropada XVII, Amerikada XVIII əsrdən başlayan maarifçilik, Şərqdə XIX əsrdən etibarən intişar tapmışdır. Cəhəlat və gerilik, fanatizm və xurafata qarşı çıxaraq xalqı maarifləndirmək amalı güdən maarifçilik ideologiyası öz sələflərindən prinsip etibarı ilə bir o qədər də fərqlənmirdi.

Lakin ərəb dünyasının Qərbə olan münasibəti Qərb mədəniyyətindən də yan

keçmədi. O dövr bir çox müsəlman ölkələrinin , eləcə də iqtisadi cəhətdən. təbii sərvətlərinin zənginliyi baxımından seçilən ölkələrin Qərb müstəmləkəçi siyasətinin qurbanına çevrilməsi onları Qərbə düşmən gözü ilə baxmağa təhrik edirdi. Bu baxış acısından da maarifçilik hərəkatı ərəb ədəbiyyatında üç istiqamətdə özünü göstərirdi: Qərbin elmi, texniki, mədəni nəaliyyət və ugurlarını, əxlaqi davranış və yaşam tətziini əsla qəbul etməyən, onu bütün yenilikləri ilə birgə rədd edən mühafizəkarlar; Qərbi gözü bağlı, hərtərəfli qəbul edən, onu hər addımda təqlid etməyə hazır olan ifratçı qərbçilər; Qərbdən yalnız müsbət, yaxşı olan hər şeyi qəbul edib, pisləri, istər düşüncə, istər ssə də yaşam tərziində özünə nümunə etmədən seçib atan mütərəqqi qərbçilər.

Ərəb maarifçilik hərəkatında ümdə məsələlərdən biri də İslamda islahatlar idi. Qabaqcıl maarifçilərin amalı Qərbin qazandığı texnoloji nəaliyyətləri, mütərəqqi ideyaları İslam dininə uyğun şəkildə, islami baxımdan əsaslandırmaq, azadlıq, bərabərlik, demokratiya ideyalarının Müqəddəs Kitabın özündə mövcudluğunu vurğulamaq idi. Cəmaləddin Əfqani, Rifaa ət-Təhtəvi, Butrus əl-Bustani, Əli Mübarək kimi modernist maarifçilər islami dəyərlərə xələl gətirmədən dini tolerantlıq çərçivəsində savadsızlığın ləğvi, cəhalət və geriliyə, zülm və istibdada qarşı ərəb ədəbiyyatı tarixində böyük xidmətlərə malik fəal mübarizələr idilər.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “EŞQ KONSEPSİYASI” (ŞAIRİN ƏRƏBCƏ QƏSİDƏLƏRİ ƏSASINDA)

Cümşüdlü Ruhəngiz

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Füzulinin ərəbcə qəsidələrində eşqə verdiyi məzmun müxtəlif baxış bucaqlarından əhatəli və tutumludur. Bu eşqin mahiyyətinin açıqlanması nəinki onun fəlsəfi-irfani istiqamətini müəyyən edir, eyni zamanda bədii-estetik mündərəcəsinə də işıq salır. Eşq və məhəbbətə romantik mənə verərək onu ecazkar bir qüvvə kimi tərənnüm etmək Füzulinin ərəbcə qəsidələrinə xas olan bir xüsusiyyətdir.

Füzulinin ərəbcə qəsidələrinin bir sıra beytlərinin ifadə tərz, üslub və məzmun tutumunda ümumi bir cizginin şahidi oluruq; onlarda bu və ya digər dərəcədə rəmzi yozumlarla ifadə edilən arifanə bir yönüm var. Bu beytlərdə dünyəvi və arifanə anlamlar qovuşuq halda müxtəlif yozumlarla ifadə edilir. Yəni şair mərifət dünyası təsəvvüf və vəhdəti-vücuda bağlı qaynaqlardan, onların rəmz və ifadələrindən istifadə etməklə müəyyən məqamlarda məhəbbət konsepsiyasının açıqlanmasında irfana – təsəvvüfə meyl edir. Füzulinin eşq anlamının izahında və bu anlamın mənə çalarlarının ayırd edilməsində şairin yaşayıb-yaratdığı orta əsrlər düşüncə tərzinə əsaslanmağın vacibliyini vurğulamaq lazımdır. Füzulinin söz sənətinin ideya və məzmun qayəsinin onun yaşadığı ictimai-mədəni, əxlaqi-dini və əqli-mənəvi mühitlə bağlılığını və şairin öz dövrünün əsas bilgilərinə mükəmməl bələdliyini nəzərə alaraq qeyd etmək istəyirik ki, orta çağlarda bir çox şairlərin seçdiyi və bağlandığı özünü ifadə yolu eşq və mərifətdən ibarət idi. Burada geniş bədii düşüncələrə və arifanə çalarlara rast gəl-mək olardı: eşqin iki əsas qütbü var – dünyəvi və irfani. Arifanə şerlərin qayəsi bu iki məzmun qütbləri arasında münasibətlərin bədii rəmzi yozumlarla ifadəsi idi. İnsanın istər dünyəvi həyatı, istərsə də mənəvi-ruhani həyatı eşq ilə bağlı idi.

Bu baxımdan eşqi ilahiləşdirərək təqdim edən Füzuli də ərəbcə qəsidələrində irfan işığına meyl edir və öz beytlərinə bir fəlsəfi dərinlik və ilahi cazibədarlıq bəxş edirdi. Füzulinin bu kimi beytlərinin ideya-məzmununu açıqlamaq, onların mahiyyətinə varmaq üçün ilk növbədə şairimizin təsəvvüfə olan münasibətini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Məhəmməd Füzuli ərəbcə qəsidələrində təsəvvüf alleqoriyaları və şərti-metoforik obrazlarından istifadə etməklə eşqi ən yüksək, kamil, saf və ülvi bir amil kimi, bütün dünyanı qavramaq keyfiyyəti kimi tərənnüm edir. Bu qəsidələrin müxtəlif beytlərində eşq – dünyanı dərk etmək vasitəsi, lirik qəhrəman – aşıq isə

əsl idrak mücəssəməsi kimi meydana çıxır.

Beləliklə, Füzulinin ərəbcə beytlərindən aydın olur ki, məhz qəlb ünsiyyəti, aşiqi-arifi tükənməz bir qaynağa – eşq dünyasına aparır və nəticə etibarilə mərifət hasil olur, kamillik və əbədiyyət əldə edilir. Bu prinsip Füzulinin eşq konsepsiyasının dayaq mərkəzi və ana xəttidir.

TÜRK DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Hacıyeva Bənövşə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türk dili dünya dilləri arasında etimoloji baxımdan ən qədim, coğrafiyası baxımından ən geniş əraziyə yayılmış dildir. Türk dili dünya dilləri arasında bu dildə danışanlarının çox olması ilə yer alan dillərdən biridir. Türk dili 12 milyon km²-lik bir coğrafiyada ana dili olaraq danışılır. ("Yeni Türk Dili", prof. M.D.Erdem, Doç. M.Karataş, Doç. E.Hirik, 2015, s.143).

Türk dilinin müxtəlif tarixi mərhələlər boyunca geniş əraziyə yayılması ilə bir çox mədəniyyətlər küll, yəni ümumilik təşkil etmişdir. Bu baxımdan Türk dilinin geniş əraziyə yayılması, bir çox mədəniyyət elementlərini özündə təcəssüm etdirməsi nəticəsində bəzi problemlər meydana gəlmişdir ki, bu da olduqca təbii prosesdir. Türk dilinin aktual problemlərinə dilin xarici dillərin təsirinə məruz qalması, türk insanının bəzən öz mədəniyyətindən uzaqlaşması təsir edir. Türk dilinin aktual problemləri dedikdə "Əlifba problemi", "Fonetik məsələlər", "Şəkilçilərlə bağlı problemlər", "Sözyaratma prosesində meydana gələn problemlər", "Cümlə üzvləri ilə bağlı məsələlər", "Lüğət problemləri", "Dilçiliyin ümumi məsələləri", "Türk dünyasında ortaqlıq problemi", "Xarici dillərə hədsiz meyl göstərilməsi", "Türk dilinə yeni sözlərin qazandırılması prosesində əsas qaynaqlar", "Türk dilinin araşdırılması və öyrənilməsi məsələləri", "Türk dilinin gözəl və təsirli işlədilməsi məsələləri" və s. yer almaqdadır. Əlifba məsələlərinin həllində Türkiyə Türkçəsi və müasir Türk dilləri arasında vahid bir əlifbanın olması labüddür.

Fonetika sahəsindəki problemlər içərisində dilin orfoepik qaydalarının pozulması halları yer alır. Son zamanlarda bir qayda olaraq bəzi səslərin düzgün tələffüz edilməməsinə rast gəlinir. Məsələn, "teşekkür ederim" ifadəsində "ş" səsinin "s"lə əvəzlənməsi, ifadənin yanlış olaraq "tesekkür ederim" şəklində tələffüzü, o cümlədən indiki zaman şəkilçisi olan "yor" şəkilçisinin sonundakı "r" samitinin tələffüz edilməməsi, sözlərin [anlatıyo:] ; [konuşuyo:] şəklində yanlış tələffüz olunması fonetik problemlər sırasındadır. Təəssüf ki, bu hala bəzən televiziya verilişlərində təsadüf olunur. Televiziya və radiolarda çalışan xəbər diktorlarının və müxtəlif verilişlərin aparıcılarının Türk dilində gözəl danışa bilən əməkdaşlardan formalaşması olduqca vacibdir.

Şəkilçilərlə bağlı problemlər içərisində yenə də şəkilçilərin adlandırılması ilə bağlı terminlərin müxtəlifliyi yer almaqdadır. Burada da bəzən "-lar²" cəm şəkilçisinin yerinə ingilis dilindəki "s" şəkilçisinin işlədilməsi şifahi nitqdə olsa belə

yolverilməzdir.

Türk dilinin mövcud qrammatika kitablarında vahid terminologiyadan istifadə edilməsi əsas məsələlərdən biridir. Türk dilində feili bağlama “bağfiil, zarffiil, ulaç, gerundium” sözləriylə, feili sifətlər isə “sıfatfiil, ortaç, partisip” terminləri ilə ifadə oluna bilər. Bəzən terminlərdəki çoxvariantlılıq qarışıqlığa yol açır.

Leksikologiya ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Bəzən xarici dildən alınan bu sözlər türk dilində “qatil sözlər” olaraq da adlandırılır. Sintaktik problemlər arasında cümlə növlərinin adlandırılması və bölünməsi əsas problemlərdən biri olaraq yer alır. Sadə və mürəkkəb cümlələrin sərhədlərinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməməsi, tərkiblərin budaq cümlə olaraq qəbul edilməsi təhlillərdə kifayət qədər çətinlik yaratmaqdadır. Türk dilinin aktual problemlərindən ən əhəmiyyətli vahid imla qaydaları məsələsidir. Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ “Türk Dil Qurumu”nun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir. Türk Dil Qurumunun dövlət təşkilatları və qurumlarının istinad edəcəyi mərkəz kimi formalaşması, bu istiqamətdəki səlahiyyətlərinin artırılması və fəaliyyətinin genişləndirilməsi, türkdilli ölkələrin dilçi alimləriylə sıx əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi Türk dilinin aktual problemlərinin həlli prosesinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

ZƏRDÜŞTLİK TƏLİMİNİN AZƏRBAYCANIN DİNİ VƏ İCTİMAİ HƏYATINA TƏSİRİ

Şirəliyeva Aytac
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Sasanilər dövlətində, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi, siyasi və ictimai istismar burada əkinçilərin və maldarların rəsmi hakimiyyətə qarşı çoxsaylı dini-ictimai hərəkətlərinə səbəb olmuşdur. Bu etirazlar müxtəlif formalarda təzahür etsədə onların mahiyyəti eyni idi: ağır vergi sistemi, feodal istismarı, feodalların ara müharibələri, bu hallara qarşı ictimai narazılığa gətirib çıxarırdı.

Zərdüştilik təlimi, manilik, məzdəkilik ideologiyasının prinsipləri bir çox Şərq cəmiyyətlərinin ictimai-siyasi və dini həyatına ciddi təsir göstərmişdi. Azərbaycan da bu təsirdən, həmin təlimlərin xüsusiyyətlərinin və səciyyəvi cəhətlərinin nüfuz dairəsindən kənarında deyildi. Qeyd edək ki, dini təlimlərin təşəkkülü, təkamülü prosesinin tədqiqi həmişə ciddi tarixi tədqiqatların obyektinə olmuşdur.

Əbu Mənsur əs-Sə`əlibi Azərbaycanın zərdüştilik ənənəsində yerini erkən orta əsr mənbələrinə istinadən kifayət qədər ətraflı şəkildə göstərir. Əs-Sə`əlibi təsdiq edir ki, ən məşhur od məbədlərindən biri (Adurquşnasp) Azərbaycanda yerləşirdi. Bu məbəd ərəb coğrafiyaçıları və tarixçiləri tərəfindən dəfələrlə xatırlanır. Əsərdə “zərdüştilik təlimini yaşadıkları bölgələrdə yaymış çoxsaylı kahinlərin əslən Azərbaycandan olduğu” da qeyd edilir. Müəllif qeyd olunmuş ənənəyə əsaslanaraq onu da yazmışdır ki, “Zərdüşt əslən bu yerlərdən idi, Muğanda anadan olmuşdu, onun atası da Azərbaycandan idi”.

Sasani dövlətinin dini həyatında “Üç əsas od məbədi” xüsusi yer tuturdu: “Bundahişn”də təqdim olunan ənənəyə görə, Farroboq (“ilahi şölə”) odu bir vaxtlar Xarəzmdə - Xvarromand dağında; döyüşçülər zümrəsinin hamisi olan Adurquşnasp-Əsnavənd dağında; kəndlilərin himayəçisi Adur Burzen Mihr isə Rəvand dağında yerləşmişdi. Rus tarixçisi M.S.İvanov bu məbədlər haqqında məlumat verərək yazmışdır: “Üç əsas od məbədidən Adurbadaqanda (Azərbaycanda) hökmdarların və hərbiçilərin od məbədi, Farsda Kahinlərin od məbədi, Xorasanda əkinçilərin od məbədi yerləşirdi”.

Azərbaycanda həmin məbədlə sıx bağlı olmuş, Qərbi İranda (o cümlədən qonşu vilayətlərdə) zərdüştiliyin yayılmasında mühüm rol oynamış qədim Midiya “məcuslarının” (maqlarının) nəslinə bağlanan çoxsaylı və nüfuzlu ruhanilər (møbədlər və herbedlər) var idi. Zərdüştilik təliminin ənənəsi Zərdüştün təbliğatını da Azərbaycanla bağlayır.

Adurquşnasp atəşkədəsi Azərbaycanda, müasir “Təxt-e Süleyman”

şəhərgahında - Şizdə yerləşirdi. Ərəb coğrafi ədəbiyyatında Şiz şəhərinin və orada yerləşən Adurquşnasp məbədinin ən ətraflı təsvirini X əsrin görkəmli alimi və səyyahı Əbu Düləf vermişdir. O, Şizdən Xuzistanadək olan səyahətini "İkinci risalə" adlı əsərində göstərmişdir: "Şiz, Marağa, Zəncan, Şəhrəzur və Dinavər" qızıl, civə, qurğuşun, gümüş, sarı arsen və "əl-cəmast" adlanan daş mədənləri olan dağlar arasındadır... Şizin çox hörmət olunan bir atəşkədəsi var. Məşriq və məğrib məcuslarının od evləri bu atəşkədədən od alır. Onun qübbəsinin başında gümüş aypara var. Bu aypara onun tilsimidir. Bəzi əmirlər və fatehlər onu qoparmağa çalışmış, lakin buna qüdrətləri çatmamışdır. Həmin məbədin möcüzələrindən biri də odur ki, yeddi yüz ildən bəri yan*masına baxmayaraq, orada qətiyyəən kül yoxdur. Şiz şəhərini Hörmüz ibn Xosrovşir ibn Bəhram daşdan və əhəngdən tikdirmişdir. Bu məbədin yanında uca, əzəmətli saraylar, binalar var".

Ərəbdilli coğrafiyaçılar və tarixçilər tərəfindən dəfələrlə xatırlanan Adurquşnasp məbədi Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasının "Şərəfnamə" hissəsində də ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur.

Əbu Mənsur Əs-Sə`əlibinin "Ğurar əxbar muluk əl-furs va siyarihim" əsərində Zərdüşt və onun təlimi haqqında ətraflı məlumat verilir: "O, uzun illər ərzində peyğəmbər Yeremyaya (ona Allahın salamı olsun) xidmət etmiş, onun himayəsi və sevgisi daim Zərdüştün üzərində olmuşdur. Sonra o, Azərbaycana köçmüş, özünün "sehrbazlıq" təlimini yaymağa başlamışdı. O, Viştaspla yaxınlaşmışdı. O zaman Viştasp Bəlxin hakimi idi. Zərdüşt öz nəzəriyyəsini ona da izah etmişdi. Viştasp onu təqdirəlayiq hesab etmiş və xalqı məcbur etmiş ki, bu təlimə qoşulsunlar, ona iman gətirsinlər. Bu təlim çoxlu insanların ölümünə bais olmuş və nəticədə onların dininə çevrilmişdi".

Ümumiyyətlə, Zərdüşt təlimini erkən orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının dini və ictimai həyatında mühüm rol oynamış, çox geniş siyasi, coğrafi məkan və xalqları əhatə etmiş, dövrünə görə insanların həyat tərzini, dini inancını, mənəvi xüsusiyyətlərini, dövlət - insan münasibətlərini tənzimləmiş hüquqi baxışlar toplusu, politeist dinlərin ən mükəmməl şəkli kimi səciyyələndirmək olar.

URDU DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN CİNSİ

İbrahimov Eldost

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Məlum olduğu kimi, dilçilikdə olan qrammatik kateqoriyalardan biri də cins kateqoriyasıdır və bu kateqoriya dünyada mövcud olan dillərin heç də hamısında yoxdur. Hind dilləri ailəsinə mənsub olan urdu dilində isimlərin cins anlayışı leksik, morfoloji və sintaktik olmaqla üç üsulla meydana gəlir.

İsimplərin leksik yolla cins anlayışını bildirməsi onların leksik-semantik mənası ilə bağlı meydana çıxır. Leksik üsulla cins anlayışı, əsasən aşağıdakı qaydada ifadə olunur:

Qohumluq bildirən sözlərin mənasında cins anlayışı (kişi və ya qadın cinsi) ifadə olunur. Məsələn, پدر [pedər] – ata; مادر [madər] – ana; دختر [doxtər] – bacı; پسر [pesər] – oğul; خواهر [xahər] – qız; برادر [bərädər] qardaş; خاله [xale] – xala və s.

Heyvan adlarını bildiren isimplərdə cins anlayışı ifadə olunur. Məsələn: قوچ [qoç] – qoç, گوسفند [qusfənd] – qoyun, گاو [qav] – inək, نر [nər] – öküz və s.

Morfoloji üsulla cins anlayışının ifadəsində də əsas yeri isimlər tutur. Bu üsulla cins anlayışının ifadəsi aşağıdakı qaydalar üzrə özünü göstərir.

Peşə, sənət bildirən isimplərə ərəb dilindən keçmiş “-ə” şəkilçisini artırmaqla kişi cinsində olan sözdən qadın cinsində olan söz düzəldilir. Məsələn, müəllim – müəllimə, şair – şairə

Kişi adlarını bildiren xüsusi isimplərə ərəb mənşəli “-ə” şəkilçisini artırmaqla qadın adları düzəldir. Məsələn, Azad – Azadə; Firuz – Firuzə və s.

Sintaktik üsulla cins anlayışı əsasən izafət quruluşu ilə yaranır. Peşə, sənət bildirən sözlər cins anlayışını ifadə edən isimplərə qoşulur. Məsələn, həkim qız, mühəndis oğlan və s.

Maraqlı faktlardan biri də budur ki, ərəb dilində də cins kateqoriyası vardır və urdu dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlər urdu dilində fərqli cinslərdə olur. Ərəb dilində qadın cinsində olan söz urdu dilində kişi cinsindədir, yaxud da əksinə, ərəb dilində kişi cinsində olan söz urdu dilində qadın cinsindədir. Məsələn, ərəb dilində olan “şəms” (günəş) sözü qadın cinsindədir, urdu dilinə daxil olan bu söz kişi cinsindədir. İ.Cavid bu haqda yazaraq qeyd edir: “Urdu dilində “şəms” sözünün sinonimi olan “surac” sözü kişi cinsində olduğu üçün, “şəms” sözü də kişi cinsini qəbul etmişdir”.

Deməli, ərəb mənşəli isimlərin də cinsi də urdu dilində semantik uyğunluq prinsipinə əsaslanır. Lakin urdu dilində olan bütün ərəb mənşəli sözlər bu prinsipə

əsaslanmır. Belə ki, ərəb dilində sonu ت “te” ilə bitən sözlər ərəb dilində qadın cinsindədir və bu sözlər urdu dilində də qadın cinsindədir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, urdu dilində sonu ت “te” ilə bitən sözlər qadın cinsində olduğu üçün, ərəb mənşəli bu sözlərin cinsi urdu dilində dəyişməz olaraq qalır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, urdu dilində işlənən ərəb mənşəli isimlərin də urdu dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq bu və ya digər cinsə aid olmasını aşağıdakı prinsiplərə görə təsnif etmək olar:

Sonu “t” ilə bitən üç hərfli sözlər qadın cinsində olur. Məsələn, دعا [duā] – dua; صدا[sadā] – səs və s.

Mürəkkəb isimlərin cinsinə gəldikdə isə, komponentlərinin hər ikisi kişi cinsində olan mürəkkəb sözlər kişi cinsində, komponentlərinin hər ikisi qadın cinsində olan mürəkkəb sözlər isə qadın cinsində olur. Lakin əgər mürəkkəb sözün komponentlərindən biri kişi, digəri qadın cinsinə aiddirsə, onda həmin söz ikinci tərəfin cinsini qəbul edir.

YAŞAR KAMALIN “İNCƏ MƏMMƏD” ROMANINDA QADIN-SİLAHDAŞ OBRAZI: XƏDİCƏ

Məmmədova Həyat
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

XX əsrin ustad sənətkarı Yaşar Kamal bütün romanlarında qadın obrazlarını məhəbbətlə işləmişdir. Əksər əsərlərində qadın, ana obrazlarına yer verən yazıçı onları namuslu, mərd qeyrətli, hətta igidlərə silahdaş ola biləcək insanlar kimi xarakterizə edir. Yaşar Kamalın yaradıcılığında mühüm yer tutan, onu həm Türkiyədə, həm də beynəlxalq aləmdə tanıtıran dörd cildlik “İncə Məmməd” romanındaki Xədicə belə qadınlardandır.

“İncə Məmməd” romanının ideya-məzmununu Yaşar Kamalı dərinlən düşündürən və demək olar ki, bütün yaradıcılığının əsasında dayanan torpaq problemi təşkil edir. Yaşar Kamalın “İncə Məmməd” romanı ümumiyyətlə türk ədəbiyyatında kənddəki kəskin sinfi mübarizəni real şəkildə göstərən ilk irihəcmli əsərdir.

Romanın baş qəhrəmanı İncə Məmməd də ağaların mənafeyi uğrunda dağlarda qaçaqların bir-birini yediyi və Çuxurovada torpaqları zorla əllərindən alınmış kəndlilərin inim-inim inlədikləri dövrdə dağa çıxan, var gücü ilə xalqı qoruyub, ağalara qənim kəsilən məşhur qaçaqlardan biridir.

Romandakı digər surət, hadisə və epizodlar isə İncə Məmmədlə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bütün bunlar Məmmədin xarakterinin hərtərəfli açılmasına və romanın ideya-məzmununun dərinlən anlaşılmasına kömək edir. Məmmədin inkişaf yolu, doğulduğu şərait, uşaqlığı, böyüyüb yetkinləşməsi, nəhayət mübariz bir şəxsiyyət kimi təkmilləşərək xalq qəhrəmanına çevrilməsi romanın əsas ana xəttini təşkil edir.

İncə Məmmədin anası çox məsum, gözəl qəlbli bir qadın, eyni zamanda da mərd, namuslu bir xanım kimi təsvir olunur. Abdi ağa tərəfindən dözülməz işgəncələrə məruz qalan, aciz bir kənd qadını olan Döne eyni zamanda çox güclü, əzmkar ana obrazı kimi yadda qalır.

Sevgi, məhəbbət, eşq insana verilən ən gözəl, ən ülvi hiss hesab olunur. Sevgi müqəddəs hiss sayılır. Ustad yazıçının əsərlərindən sevgiyə necə önəm verdiyini sezmək olur. İncə Məmməd romanında da Xədicə və İncə Məmmədin sevgisindən söhbət açılır. Məmməd uşaqlıqdan bir yerdə böyüdüyü qonşuları, kəndin ən gözəl qızı Xədicəni dərin məhəbbətlə sevir. Gecələr gizli-gizli görüşən sevgililərin qarşılıqlı məhəbbətini kənddə hamı bilir. Bir-birlərinə olan sevgi, məhəbbət, sadiqlik oxucunu heyretləndirir. Məhz buna görədir ki, əsl mərd türk qızı obrazını

canlandıran Xədicə qəhrəmanın sevgilisi olmaqla yanaşı, həm də onun silahdaşı olur. Mərdliklə yanında durur, yeri gələndə döyüşür, bir gün belə onu tək buraxmamağa çalışır.

Abdi Ağa sevgiyə məhəl qoymayan zalım bir bəydir. O, Xədicəni qardaşı oğluna almaq istəyir. Bunu eşidən Məməd sevdiyi qızı qaçırır və qəsəbəyə gətirir. Xədicə sevdiyi insana görə hər şeyi gözə alır, anasına və Abdi ağaya qarşı çıxmaqdan çəkinmir, sevgisinə sahib çıxır. Onun bu hərəkəti oxucularda ona qarşı xüsusi rəğbət hissi yaradır və alqışlanır. Xədicə kənd qızı olmasına baxmayaraq çətinliklərə sinə gərməyi bacarır. Sevgisinə görə ac, susuz qalır, çöllərdə yaşamağa razı olur, daim sevdiyinin yanında olur. Qadının necə böyük qüvvə olduğunun və sevginin nələrə qadir olduğunun şahidi olur. Məhz bu sevgini, bu cür sədaqəti, sadiqliyi, vəfanı yazıçı bütün insanlara, gənclərə məsləhət görür. Sevgini yüksək qiymətləndirir. Ədib Məmməd və Xədicə obrazlarının münasibətlərindən gəncləri nümunə götürməyə çağırır. Xədicə sonuna qədər bir gün belə peşman olmadan eşqinə sadıq qalır, bu yolda hər çətinliyə səbr edir, dözürlü, mağarada belə yaşayır. Sonda bu yolda döyüşlərin birində həlak olur.

Yekun olaraq qeyd edək ki, türk qadınının bu cəsarəti, kişilərlə yeri gəlsə çiyin-çiyinə döyüşməsi, haqsızlığa qarşı mübarizə aparması, ailəsi və xalqı üçün özünü fəda etməyə hazır olması, ləyaqəti və namusu Yaşar Kamalın bütövlükdə qadına, anaya, ömür-gün yoldaşına vermiş olduğu müqəddəs dəyərin təcəssümüdür.

ŞƏHRİYAR POEZİYASINDA TƏKRARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fərgüzadova Adilə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Təkrar hadisəsi Şəhriyarın farsca "Divan"ında mətnin təşkilində mühüm rol oynayan vasitələrdən biridir. Əsərdə fonetik təkrar; 2) morfoloji təkrar; 3) leksik təkrar; 4) sintaktik təkrarın zəngin nümunələrini izləmək olur. Həm dil hadisəsi, həm stilistik vasitə kimi "Divan"dakı təkrarlar sistemi bəzi özəllikləri ilə seçilir. "Divan"ın mətninin strukturunda təkrarların yerləşməsi əsərin poetik dilinə ahəng verən amillərdən biridir. "Divan" üçün ən səciyyəvi olan təkrar nümunələri üzərində durmaq istərdik:

1. Fars dilində *هم آغزی* adlanan təkrar növü. Şəhriyar poeziyası üçün səciyyəvi olan təkrar növlərindən biridir. Yəni, beytin misralarının eyni sözlərlə başlanır. Misra əvvəlində təkrarlanan sözlər müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Şəhriyar şeirində bu növ təkrarda həm əsas nitq hissələri, həm də köməkçi nitq hissələri iştirak edir. Aşağıdakı beytdə "qəm" ismi misra əvvəlində işlənərək, xüsusi leksik vurğu yaradır.

غم روزگار گو رو پی کار خود که ما را غم یار بی خیال غم روزگار دارد (1, qəzəl 37).

Poetik tərcümədə "qəm" sözünün beytdəki mövqeyi başqadır.

(Qəmi-ruzigara söylə, məni öz halımda qoysun, Məni böylə qəm əsiri, qəmi-ruzigar edibdir) (2, s.160).

2. Beyt boyu paylanan mürəkkəb konstruksiyalı təkrar əsərdə çox müşahidə olunur. Belə təkrar zəncirvari semantik əlaqədə çıxış edir. Aşağıdakı nümunədə "səhər" sözünün beytdəki mövqeyi fikrimizi təsdiqləyir. Şair "səhər" leksemini həm nominativ şəkildə, həm mürəkkəb söz tərkibində, həm də fel komponenti kimi işlətməmişdir: [səhər], [səhərxizan], [səhər kərdi].

سحر چون آفتاب از آشیان من سفر کردی شبی را با من ای ماه سحر خیزان سحر کردی (qəzəl 130).

(Mənimlə bir gecə, aydan gözəl yarım, səhər etdin, Günəştək aşıyanımdan səhər vaxtı səfər etdin) (2, s. 143).

3. Semantik təkrar zənciri bir- birini izləyən iki beytə yer alır. Aşağıdakı beytdə [şəbab] və [şetab] sözünün mətndəki mövqeyi Şəhriyarın fərdi üslubunun özəlliklərindəndir.

شباب عمر عجب با شتاب می گذرد بدین شتاب خدایا شباب می گذرد

(1, qəzəl 40). شباب و شاهد و گل مغتنم بود ساقی شباب کن که جهان با شباب می گذرد

Beytdə[şəbab] sözü ilə yanaşı [şetab] sözünün işlənməsi xüsusi səs təkrarı yaradır. Şair “ş” səsini gücləndirən [şahed] sözünün işlənməklə beyt boyu ahəngi daha da gücləndirir.

4. Beytdə təkrarlanan sözlərinin əks istiqamətdə işlənməsi də “Divan” üçün səciyyəvidir. Xiazm poetik fiquruna uyğun gələn nümunələr aşağıdakı beytlərdə öz əksini tapmışdır.

(1, qəzəl 131). منم که جور و جفا دیدم و وفا کردم توئی که مهر و وفا دیدی و جفا کردی

(Mənəm ki əziyyət və cəfa çəkdim vəfa etdim

Sənsən ki məhəbbət və vəfa gördün və əziyyət verdin)

Birinci misrada işlənən [cəfa], [vəfa] sözləri, ikinci misrada əks sırada, yəni [vəfa], [cəfa] şəklində işlənir.

(1, qəzəl 91). که سیه باد بدین تجربه روی زر و سیم زر شد محک تجربه گوهر مرد

Birinci misrada işlənən [sim o zər] qoşalığı, ikinci misrada [zər o sim] şəklində əks istiqamətdə təkrarlanır.

Nümunələrdən göründüyü kimi, Şəhriyar poetik mənanı vurğulamaq üçün təkrarın müxtəlif növlərinə müraciət etmişdir.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSİM

Quliyeva Əfsanə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünashlıq fakültəsi

Dillərin müqayisəsi insanların düşüncə fəaliyyətində həmişə mühüm və mərkəzi yerlərdən birini tutmuşdur. «Homo comparans» bu anlayışın psixolinqvistik tərəfini təşkil etmişdir. İ.A.Boduen de Kurtunenin təbirincə desək, «biz dilləri müqayisə edirik, onların qohumluq dərəcəsiindən asılı olmayaraq, onlar arasında yüksək tarixi əlaqəni aşkar edirik». Müasir türk ədəbi dilləri dünya dilləri arasında ən zəngin dillərdəndir. Bunlar milli dil səviyyəsində inkişaf etmiş, qədim yazı ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Ən yüksək formada ümummilli xüsusiyyətlərə sahib çıxmışlar. Türk ədəbi dillərini həmin xalqların daşıyıcıları yaratmışlar. Həmin dillərin inkişafı prosesində onun normaları yaranmışdır. Müasir türk ədəbi dillərinin xronoloji sərhədləri onun fonetik, leksik və qrammatik quruluşunun qismən də olsa dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı, qrammatik quruluşu əhatə edən əsas kateqoriyalar

formalaşmış, tarixi normalar yeni dövrdə sabitləşmiş, bir nəsildən o biri nəslə ötürülmüşdür.

İsim leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik vəzifəsinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənən və morfologiyanın bel sütununu təşkil edən iki böyük nitq hissəsindən biridir. İsim əşya adı bildirir, cəmlənir, hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək dəyişir, konkret və mücərrəd, xüsusi və ümumi omaqla fərqlənir; lüğət ehtiyatının zənginliyi ilə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Maddi varlığı təşkil edən hər cür əşya və hadisələrin adları, mücərrəd məfhum bilərə bütüm sözlər, elmin, incəsənətin, təsərrüfatın bütüm sahələrinə məxsus terminlər, xüsusi sahə sözləri isimlərdən ibarət olmaqla lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini əhatə edir.

Zeynep Korkmaz "Türkçenin qrameri" kitabında ismə aşağıdakı kimi tərif verir: **"İsim, kainatdakı canlı və cansız bütün varlıqları, insan təsəvvüründəki konkret və mücərrəd bütün məfhumları, tək-tək və ya növ olaraq əhatə edən sözlərdir"**

Türk dillərində isim çox qədim tarixə malik nitq hissəsidir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində kifayət qədər inkişaf etmiş isimlərə, adlara rast gəlinir. Bir tərəfdən Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində isimlərin bu qədər inkişafı, digər tərəfdən, türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründən indiyədək isimlərin demək olar ki, dəyişməməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində isimlərin Orxon-Yenisey abidələrinin qoyulduğu V-VI əsrlərdə uzun

təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eranın V əsri üçün artıq formalaşmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi isimlər cəmiyyətdəki mövqeyinə və həmcinsliyinə görə ümumi və xüsusi olmaqla iki böyük qrupa ayrılır. Türk dilində isə bu qayda fərqli şəkildə ifadə olunur. Belə ki, **“Varlıqlara Verilişlerine Göre” isimlər özəl isimlər və cins (tür) isimlər olaraq ikiye ayrılır.**

İlk öncə Azərbaycan dili qrammatikasındakı izaha nəzər yetirək. Eyni cinsli əşyalara verilən ümumi adlara ümumi isimlər deyilir. Ümumi isimlər müəyyən bir qrupa daxil olan eyni cinsli əşyaların ümumi adını bildirir. Varlığına görə çox olan adlar ümumi isim hesab olunur. Ümumi isimlər eyni cinsli əşyaların hamısına birlikdə verilən adlardır. Məsələn dünyada 1000-dən çox *ağac* növü var. Ancaq bunların hamısında ümumi cəhət var, hamısı ağacdır. Ona görə də ağac sözü bunlara verilən ümumi addır, *Şəhər* dedikdə böyüklüyündən və kiçikliyindən, qədim və ya müasir olmasından, əhalisinin çox və ya az olmasından asılı olmayaraq, hər cür mədəni yaşayış yerləri nəzərdə tutulur. Xüsusi isimlər isə ayrı-ayrı şəxslərin və tək olması ilə fərqlənən digər varlıqların adlarıdır. Məsələn ad və soyadları, coğrafi və astronomik adlar, qəzet və jurnallara, müxtəlif əsərlərə, gəmilərə, kafelərə və s. verilən adlar, heyvanlara verilən xüsusi adlar və s.

Türk dilində də əslində bu izah çox da fərqli deyil. Cins İsimlər (Tür İsimləri) - Eyni növdən olan varlıqların və məfhumların ortaq isimləridir. Məsələn: ev, anne, sevgi, dergi, su, ceket, saat, mavi, daire, edebiyat və s. Özəl İsimlər -Tək olan, digər varlıqlara bənzəməyən varlıqları adlandıran isimlərdir. Bu isimlər, varlıqlara sonradan verilir. Verilən bu isim, özəl ismin verildiyi şəxs və ya varlıq tərəfindən tanındıqdan sonra qeyd olunan şəxs və ya varlığı zehnimizdə canlandırır və onunla uyğunlaşdırırıq. Türk dilində, həm də Azərbaycan dilində isim arasında oxşarlıqlar olduğu kimi fonetik və morfoloji cəhətdən fərqliliklər də vardır.

СЛОВΟΣЛОЖЕНИЕ ИМЁН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

İbrahimova Aytən

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəşliq fakültəsi

Имя прилагательное, как и другие, часть речи занимает немаловажное место в морфологии турецкого языка. Как и в азербайджанском языке, так и в турецком прилагательное обозначает качества, признак, присущей или приписываемой предмету. Грамматической категории степень сравнения является специфической для имени прилагательного и считается грамматическим признаком этой части речи. Это основной морфологический признак, который отличает имя прилагательное, как часть речи, от других имён. В обоих языках имена прилагательные делятся на качественные и относительные. Один из продуктивных типов образования имён прилагательных. Способов образования сложных имён прилагательных довольно много. По характеру синтаксических связи между членами сложного слова и по принадлежности их к определённой части речи сложные прилагательные представлены следующими типами.

1. Прилагательное И существительное в сочетании образуют лексическое словосочетание, обозначающие новые понятия: *açık göz*-Расторопный, смысленный ,(открытый глаз); *boşboğaz*-болтливый.

2. Прилагательные, Числительные, реже – глагольное. имя+существительное образуют синтаксическое словосочетание, превращающиеся в сложное имя прилагательное с помощью аффикса *-lı* -или *-sız*; *dört ayaklı*-четвероногий, *güler yüzlü*-весёлый, приветливый, *kolsuz*-без руки.

3. Существительное+существительное + *lı*-Образуют сложное прилагательное, синтаксический отношения между членами которого основывается на способе примыкания; *taşkafa+lı*-тупоголовый, *tahtasakka+lı*-Человек с длинной бородой ,лопатой, длиннобородый, *taş yürekli*-каменносердый.

4. Существительное+существительное<образуют определённую группу, синтаксические отношения между членами которой базируются на способе управления(изафет). Какая определённые группы превращается в сложные прилагательные с помощью аффикса *-lı*-и *-sız*-причём при присоединение этих аффиксов определённая группа утрачивает признак изафета (афф.принадлежности-Злицо): *harp uniforması*-военная форма, *derviş kıyafeti*-дервишская одежда, *aslan yüreği*- львиное сердце .

5. Существительное + существительное следующего значения :*ara-*

середина, arka-зад, спина, üst-вверх, dış-наружная сторона изафетируясь, образуют определённую группу, являющейся сложным именем прилагательным. Большая часть подобного рода сложных прилагательных возникла за последние примерно 20 лет ; часть из них, по-видимому является калькой с соответствующих арабских и западно -европейских прилагательных; ara-середина, uluslararası, milletlerarası, (beynemiler-)-международный, partilerarası-межпартийный,-(partilerarası münasibetler)-международные отношения. Слово -dış-в препозиционном положении встречается преимущественно в неологизмах ;dışbükey-выпуклые зеркало ,dışahlaksal-аморальный ,dışnormal-ненормальный.

6.Существительное + причастие ,отличающиеся, относящиеся друг другу как дополнение к сказуемому, в словосочетаниях сочетание образующие сложное имя прилагательное: uzgören-дальнозорких,uzgörür-дальновидный,öngören-предусмотрительный.

7.Существительное с аффиксом принадлежности третьего лица + прилагательное., подобное словосочетание, представляющий собой придаточные определительные предложения, часто лексикализуются , приобретая значения имён прилагательных, которые легко субстантивацивируются; -eli açık-щедрый,elisi-скупой. Иногда в качестве второго члена сложных прилагательных этого типа выступают и другие части речи :ağzı bir-единодушный ,sözü geçer-влиятельный ,eşi yok-бесподобный ,несравненный.(не имеется подобного). Имя существительное т. е. первый член сложного прилагательного этого типа ,в зависимости от семантика -синтаксических требований может стоять в дательном, местном или исходном падежах. Существительные в дательном, местным или исходном падежах + прилагательное = сложное имя прилагательное; Симпатичный близкий к душе, сердцу -cana yakın,yangına karşı tedbiler-противопожарные мероприятия, havaya karşı korunma-противовоздушная оборона.

ƏBU ABDULLAH ƏL-XARƏZMİNİN “MƏFATİHUL-ULUM” ƏSƏRİNDƏ NƏHV

Əbilova Zəkiyyə

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Elmlərin təsnifatından bəhs edən mötəbər əsərlərdən biri də Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Yusif əl-Xarəzmiyə məxsusdur (v.997m.). Alim elmləri “Ərəb” və “Əcəm”ə ayıraraq iki məqalədə tərtib etmişdir. Birinci məqalə altı bab və əlli iki fəsildən, ikinci isə doqquz bab və qırx bir fəsildən ibarətdir. Birinci məqalənin üçüncü babı “ən-Nəhv” adlanır və on iki fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil “Nəhvin başlanğıcı və yazı qaydaları ilə bağlı dilçilərin ümumi rəyləri” haqqındadır. Bu elm sahəsinin yunanca “Ğramatiqa”, ərəbcə “ən-Nəhv” adlandığını xatırladan müəllif əl-kəlamın (sözün) üç şey olduğunu qeyd edir: “**İsim** -Zeyd, Əmir, at; **Feil**-“darabə” (vurmaq), “yadribu” (vurur), “məşə” (getmək), “yəmşi” (gedir), “marıda” (xəstələnmək), “yəmridu” (xəstədir; **Hərif** –qoşma məna gətirir - “həl” (mı⁴). “qad” (artıq), “bəl” (lakin) kimi”. Müəllif həmçinin Kufə əhlinin məna qoşmalarını “əl-ədəvat”, məntiq əhlinin isə “ər-ribat” adlandırdığını da qeyd edir. Xarəzmi bu fəsildə uzlaşan təyini söz birləşməsi və bəsit cümlədə “ən-nə`t”in (sifət, təyin) funksiyasını da izah edir. Nümunəni belə verir: “Deyirsən ki, “Zeydu-t-tavilu”(uzun - ucaboşlu Zeyd), “tavilu” (uzun) sözü nə`tdir. Sifət adlanır. Əgər deyirsən ki, “Zeydun tavilun” (Zeyd uzundur-ucaboşludur), söylədiyin “uzundur” sözü xəbərdir”. Tənvirlərdən bəhs edərkən yazır:“Qiraət üçün sözlərin sonunda lazım olan hərəkələr üçdür:”rafun”- sözü adlıq hala salan (hərəkə), “nasbun”- yiyəlik hal; “xəfdun”- təsirlik halın əlamətləridir. Həmçinin “damma”, “fəthə” və “kəsrə” də adlandırılırlar”. əl-Xəfd” “cərrun” da adlanır”. Müəllif onu da qeyd edir ki, bəsrəlilər bu adlandırmada fərqlənirlər. Onlar “damma”nı üç hərəkənin qoyulması lazım olan dəyişən isimlərə aid etmişlər. Məsələn, “Zeydun”, “Əmirun” və “Abdullahi”. Söz əzəldən dammalı (hallanmayan) olduqda, damma işarəsi dəyişməyir. “Nahnu” (biz), “qattu” (qətiyyə), “heysu” (görə) sözlərində olduğu kimi. Üç hərəkə ilə dəyişməsi lazım gələn hallanan adlarda kəsrə işlədilir. Bünövrədən hallanmayan fəthəli olan “nəhva” (təxminən;...ərzində), “eynə” (harada), “keyfə” (necə) kimi sözlərdə fəthə yazılır. Yiyəlik halla bağlı davam edərək yazır:“ Yiyəlik hal üç halda dəyişməsi lazım gələn hallanan isimlərdə işlədilir. Kəsrə bünövrədən yiyəlik halda olan “həulə`i” (bunlar), “əmsi” (dünən) və “xeyri” (xeyir) kimi sözlərdə dəyişmədən işlədilir”. Sükun işarəsini də bu fəslə şərh edən Xarəzmi fikrini belə ifadə edir:“Eləcə də “cəzm”(ixtisar) və “vəqf”

(dayanmalar) də edilir. əl-Cəzm- ixtisar edilən feillər, “vəqf” isə bünövrədən sükunlu olan (sözlərdə), o cümlədən “ləm” (inkar ədatı). “qad” (artıq, mış⁴), “həl” (mı⁴) kimi ifadələrdə özünü biruzə verir.

Bir çox elm sahələri üçün, o cümlədən, müasir dilçilik elminin inkişafında çox faydalı olan “Məfatihul-ulum”un yalnız “ən-Nəhv” babının bir fəsli barədə məlumat verə bildik. Babın digər fəsillərinin başlıqlarını verməklə kifayətlənirik. Belə ki, ikinci fəsil hallanmanın növləri, üçüncü fəsil yunan filosofları məktəbinə görə yazı qaydaları, dördüncü fəsil isimlərin növləri və onların tələffüzü, beşinci fəsil İsimlərin adlıq halda olduğu yeddi şəkli, altıncı fəsil isimlərin təsirlik halda olmasını tələb edən şəkillər, yeddinci fəsil isimləri yiyəlik hala salan üsullar, səkkizinci fəsil ismin özündən əvvəlkinə tabe edilməsi üsulları və qrammatik təhlil yolları, doqquzuncu fəsil feillərin növləri, onuncu fəsil feili təsirli edən ədatlar, on birinci fəsil gələcək zaman feillərini əmr formasına salan ədatlar, on ikinci fəsil azlıqlar (köməkçi nitq hissələri) haqqındadır.

AZƏRBAYCANDA ƏRƏB DİLÇİLİK ELMİNİN İNKİŞAFINDA VASİM MƏMMƏDƏLİYEVİN ROLU

Bayramova Sevinc

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Azərbaycan elminin yetişdirdiyi alimlər arasında ensklopedik biliyə sahib olan Vasim Məmmədəliyevin çox önəmli yeri vardır. Alimin yaradıcılığına nəzər salarkən onun əsas elmi fəaliyyətinin ərəb dilçiliyi olduğu görülür. Onun klassik və müasir ərəb dilçiliyi sahəsində apardığı tədqiqatları nəticəsində hələ sovetlər dönməsində Azərbaycan ərəbsünaslığının ən qabaqcıl mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Vasim Məmmədəliyev Şərqi ölkələrində və Qərbdə görkəmli alim və şərqşünas kimi yüksək qiymətləndirilmiş, bir sıra universitet və ərəb dili qurumlarının fəxri doktoru və üzvü seçilmişdir. Alim ərəb dilçiliyi, ərəb dilinin nəzəri qrammatikası, dialektologiya və leksikologiya sahəsində dəyərli əsərlərin müəllifidir.

Vasim Məmmədəliyev də orta əsr ərəb filoloqlarının əksəriyyəti kimi ərəb dilçiliyinin yaranmasını Qurani-Kərimin qiraəti və mətninin öyrənilməsi zəminində meydana gəldiyini vurğulamış və Nəhv elminin yaranmasını Hz. Əli ibn Əbu Talib (r.a) (öl.661)in və onun ardıcıllarından olan Əbul Əsvəd əd-Düəlinin (605-688) adı ilə bağlamışdır. Alim Duəlinin bir ərəbin “Tövbə” surəsində keçən *أَنَّ رَسُولَهُ* [Inna Allahə bəriun minəl-muşrikinə va rasuləhu] “Allahın və onun peyğəmbərinin müşrüklərlə heç bir əlaqəsi yoxdur” ayəsindəki “رَسُولُهُ” “*rasuləhu*” əvəzinə “رَسُولِهِ” “*rasulih*” “Allah müşrüklərdən və Rasulundan uzaqdır” şəklində oxunmasından hiddətlənərək bu elmlə məşğul olduğunu da bildirmişdir.

Vasim Məmmədəliyev ərəb dilçiliyinin inkişafında Bəsrə, Kufə, Bağdad, Əndəlis və Misir qrammatika məktəblərinin rolu və nümayəndələri haqqında geniş araşdırma aparmış, bu məktəblərin bir-biri ilə qarşılıqlı müqayisəsini aparmışdır. Belə ki, alim Bəsrə məktəbinin sonrakı ərəb dilçiliyi üzərində böyük təsirinə olduğunu vurğulayır və buna nümunə olaraq Bağdad məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən Əbu Əli əl-Farisi və İbn Cinninin özlərini Bəsrə qrammatikləri adlandırmaqla yanaşı bəzi mübahisəli məsələlərin həllində üstünlüyü bəsrəli sələflərinə verdiyini qeyd edir.

O, Əndəlis dilçilərinin ilk zamanlar əsasən Qurani-Kərimin müxtəlif qiraət növləri ilə maraqlandıqlarını qeyd etmiş, onların əvvəllər Kufə məktəbinə bağlı olduqlarını daha sonralar Bəsrə məktəbinə meyl etdiyi qənaətinə gəlmişdir.

Alim Bəsrə qrammatika məktəbini ərəb dilçiliyinin on dörd əsrlik inkişaf tarixinin aparıcı istiqamətini müəyyən etdiyini, müasir ərəb dilçiliyinin bir çox

mühüm məsələlərin şərhində belə Bəsrə qrammatika məktəbinin təsirindən kənara çıxmadıqlarını bildirmişdir.

Vasim Məmmədəliyev Misir qrammatika məktəbinin nümayəndələrinin də Bəsrə və Kufə məktəblərinə meyl edərək onların fikirlərindən istifadə etdiyini bildirmişdir. Alim Misir məktəbinin nümayəndələrinin Bəsrə, Kufə, Bağdad və Əndəlis məktəblərinin fikirlərinə tənqidi şəkildə yanaşaraq özlərinə uyğun gələnlərini qəbul etdiyini, bəzi hallarda isə heç bir qrammatika məktəbində olmayan yeni-yeni müddəalar irəli surdüklərini bildirmişdir.

Vasim Məmmədəliyev ərəb dilçiliyinin inkişafında ilk dəfə Azərbaycan məktəbinin adını vurğulamaqla yanaşı bu sahədə fəaliyyət göstərən alimlər haqqında da dəyərli məlumatlar vermişdir. Alimin *“Ərəbşünas mütəxəssislərimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbinin yarandığı ictimai-iqtisadi şəraiti araşdırmaq, onların Bəsrə, Kufə, Bağdad, Əndəlis və Misir qrammatika məktəbləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini öyrəmək, ərəb qrammatika elminə gətirdikləri nəzəri-metadoloji yenilikləri öyrənməkdən ibarətdir”* ifadəsi bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün mühüm istiqamətdir.

ФИЛОСОФИЯ И РЕЛИГИЯ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

*İsrafilov Mahir, Mehdiyeva Səbinə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəshiq fakültəsi*

Среди различных сфер духовной жизни человека отдельно выделяются такие сферы, как философия и религия. Обе они существуют испокон веков, обе сопровождают человека. Обе они ищут ответы на вечные вопросы бытия и сосуществования, места человека в мире и о самом мире, а также на многие другие вопросы, на которые все еще не существует однозначных и неоспоримых ответов.

Одним из высших достижений человеческого знания является философия, которая стремится обобщить все результаты человеческого познания. Философия неразрывно связана с другими видами человеческой деятельности – искусством, наукой. Но, пожалуй, самая сложная связь – связь философии и религии.

Обычно философию определяют как форму мировоззрения, способ человеческого познания. Эта наука занимается разработкой взглядов на мир, пытается ответить на вопрос «каково место человека в этом мире?», изучает связь духовного и материального.

Как и философию, религию можно отнести к мировоззрению. Однако мировоззрение это специфично. Любая религия подразумевает веру в некое высшее начало. Обычно это Бог или несколько Богов. Исторически именно религия была первым способом познания мира. В дальнейшем, понятие «религия» стало включать в себя сложный комплекс признаков. Это не только особый способ познания, не только идея о существовании Бога, но и определенная система действий – культ, службы (в рамках особой, церковной организации). Бог, по определению религии, некий Абсолют, Высшее начало, которое не может быть познано в полной мере с помощью категорий человеческого мышления. Но в существовании Бога человек может убедиться на основе своего внутреннего опыта. Именно эта сфера особых, духовных, переживаний – самая главная особенность религии как таковой. Религия в мире может выполнять следующие функции: регулятивную (быть основой для поведения группы людей), мировоззренческую (наполнять смыслом жизнь конкретного человека), интегративную (быть основой для объединения людей), коммуникативную (позволяет верующим общаться друг с другом в рамках общих идей).

Самое главное, в чем схожи философия и религия - то, что каждая из них дает человеку некие общие представления, те основания, на которые человек опирается в своей жизни. В религии человек опирается на заповеди, данные Богом, в философии речь идет об этических ценностях. И в религии, и в философии одной из первостепенных задач является попытка дать ответ на вопрос: как произошел наш мир? Другие вопросы, общие для религии и философии – это вопрос о добре и зле, их происхождении, вопрос о происхождении человека, о том, каким он должен быть в этом мире. Другими словами, проблемы одни и те же, но решаются по-разному.

Стоит также заметить, что существует еще и наука, где главный упор делается на опыт, на доказательства. В некоторых философских системах (например, античных) первоначальные основания, аксиомы, должны приниматься на веру, и лишь затем можно начинать логические размышления. Это тоже сближает философию с религией, где вера-краеугольный камень. Различия, конечно же, тоже есть. Как уже было сказано, религия начинается с веры. Но верой всё и продолжается. Есть догматы, в которые просто необходимо верить. А сами догматы – это откровение, данное человеку Богом. Далее появляется культ, система обрядов. Обычному верующему человеку вовсе необязательно доказывать кому-то, что Бог есть. Такие идеи и не могут быть познаваемы обычным человеческим разумом. К тому же любая критика той или иной идеи будет рассматриваться, как отступление от религии, ересь. Но философ, даже, приняв, на веру главные постулаты, должен построить целую систему, защитить их с помощью разума, аргументировать их. Начиная, с Нового времени, философия идет рука об руку с наукой. Это ведет к тому, что и главные основания начинают отталкиваться от эмпирического опыта, а не от веры во что-то. Возникают и такие системы, где главным условием постижения истины является освобождение от всяческих авторитетов, догм. Философ должен сомневаться во всём, он вправе критиковать других философов, спорить с ними. В любом случае, мышление любого философа должно быть самостоятельным.

Попробуем подытожить: «философия» имеет много общего с наукой, так как рассматривает отношение мышления к бытию, и делает это рациональным путем. Религия- это выделение сверхъестественного, высшего начала, и возможность человека быть связанным с ним определенными действиями. Вывод, который можно сделать – философия, по своим функциям, имеет с религией больше различий, чем сходства. Так, только мировоззренческая функция, среди многих других, присутствует и у

религии, и у философии. Однако мировоззренческая функция является, пожалуй, самой главной. Что волнует человека больше всего? Понять, что такое мир, кто такой человек, как они связаны между собой, какой смысл жизни человека в этом мире. Попытка решения этих вопросов является главной задачей и философии, и религии. Главное же различие в том, что философия является более элитарной. Философ должен обладать исключительно развитым мышлением, уметь аргументировать, доказывать. Религия же доступна более широкому кругу людей, поскольку верить может почти каждый. Философия и наука довольно сильно взаимосвязаны, у них есть много общего, но есть и существенные различия. Поэтому философию нельзя однозначно причислять к науке и наоборот нельзя отрицать ее научность. Философия - отдельная форма познания, имеющая научные основы, проявляющая себя в те моменты и в тех областях научного знания, когда теоретический потенциал в этих областях либо мал, либо вообще отсутствует.

TÜRK XALQLARININ FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNİN TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ ZƏRURƏTİ

Aslanova Rəbiyyət

Bakı Dövlət Universiteti, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi

Türkdilli dövlətlər arasında son 30 ildə həyata keçirilən integrasiya proseslərinin nəticəsi elmi mədəni əməkdaşlıqlar qurulması, təsis edilməsi türkdilli fəlsəfinin tədqiqi və tədrisinin yeni səviyyəyə qaldırılmasını nikbinliklə baxmağa imkan və real əsaslar yaradır. Hazırkı reallıqda türk dünyası özünün malik olduğu möhtəşəm fəlsəfi-irsi zəmin götürərək yeni ideya-nəzəri paradigmaları irəli sürməyə təşəbbüs göstərməyə, dünyaya alternativ türk baxışının mövcud olduğunu çatdırmağa cəhd edir. Böyük dövlətçilik ənənələrinə, zəngin dini baxışlar sisteminə, milli kimliyi təmin edən mənəvi dəyərlərə sahib olan türk toplumunun tarixini, türk insanının etno-psixoloji portretini hər cür təhrifdən qorunaraq araşdırılması tarixi ədalətin bərpa olunması yolunda mühüm addım sayıla bilər.

Müstəqillik əldə etmiş Türk Cümhuriyyətlərinin filosofları, tarixçiləri qarşısında duran ən mühüm vəzifə türk xalqlarının ümumdünya tarixində yeri və rolunu daxili azadlığa əsaslanan düşüncə tərzini, ümumbəşəri mədəniyyətin zənginləşməsinə verdiyi töfhənin mahiyyətini yenidən tədqiq və təqdim etməkdir.

Fəlsəfə əsasən ümumbəşəri, universal ideyalar müstəvisi kimi qəbul edildiyi üçün nəzəri təlimlərin etnik-milləti özünəməxsusluğu(mənsubiyyəti) məsələsi ən həssas məsələlərdən sayılır.Bu sahədə çoxsaylı tədqiqatlar olsa da bitkin – ümumən qəbul edilmiş yanaşma və ya definisiya formalaşmayıb. Bu baxımdan “Türk dünyası, türkdilli dövlətlərin fəlsəfi irsi” ifadəsinin akademik-elmi məzmunu və mahiyyətinin müəyyənlişməsi üçün anlayışlar və meyarlar sistemi hazırlanmalıdır.

Tarixi minilliklərlə ölçülən Türkdilli xalqların fəlsəfəsinin universal və lokal statusu müəyyən edilməlidir. Dünya fəlsəfi irsinin tərkib hissəsi, milli və bəşəri halqa rolunu oynayan türk fəlsəfəsinin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən meyarlar önə çəkməlidir. Dünyada akademik-elmi dövriyyədə mövcud olan “Alman fəlsəfəsi”, “Anqlosakson fəlsəfəsi” və s. Analoji olaraq “türk fəlsəfi ” ifadəsinin müzakirə və statusu təhlillərin predimetinə çevrilməlidir. Bu baxımdan zəngin mədəni-mənəvi irsə sahib olan Türk xalqlarının hüquqi, siyasi nəzəriyyələrinin etik, estetik təlimlər sisteminin fəlsəfi düşüncə tarixinin tədqiqi və tədrisi müasir türk gəncliyinin dünyagörüşünün sosial-mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşmasını təmin edəcək, türk sivilizasiyasının dünya sivilizasiyalar təsnifatındakı yerini və dünya mədəniyyətinə verdiyi töfhəni yenidən dəyərləndirmək üçün şərait və imkanlar yaradacaq.

İŞTIQAQ DİL HADİSƏSİNİN DİGƏR SAMİ DİLLƏRDƏ TƏZAHÜRÜNƏ TARİXİ BAXIŞ

Gülnur Mahmud

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünaslıq fakültəsi

Danılmaz faktdır ki, ərəblər etnoloji baxımdan sami dildə danışan xalqlardan biri hesab olunur ki, bu qəbilə və qəbilə birliklərinin də ilk vətəni haqda dilçi alimlərin rəyləri olduqca fərqlidir. Alimlərin bir qrupu belə hesab edir ki, onların ilk vətəni İraqdakı Babil ərazisi olmuşdur. Ərəblərin vətəninin Şərqi Afrika olduğunu sübuta yetirən faktlar da yox deyildir, digər üçüncü qrup isə belə bir əqidədədir ki, ərəblərin vətəni məhz Ərəbistan yarımadasıdır.

Zənnimizcə, sonuncu fikir həqiqətə daha uyğundur, belə ki, hələ qədim zamanlardan bu yarımada münbit *hılal torpağını* özlərinə yurd seçmiş bu xalqların ardı-arası kəsilməyən axınlarının qaynaqlandığı bir yer olmuşdur. Biz bu ümmətlərdən Mesopotamiyanın şimalından gəlmiş assuriyalıları, aramiləri (siryaniyə), Fələstində məskunlaşmış ibranilər və Livan sahillərini özünə vətən seçmiş finikiyalıları misal gətirə bilərik.

Məlumdur ki, bu xalqlar tarixən, təxminən vahid bir dildə danışmışlar ki, bu da sami dili olmuşdur. Lakin onların ətraf mühitlərindəki mövcud regional, tarixi və məişət fərqlilikləri sonralar onların ləhcələrində də çoxsaylı ixtilaflara səbəb olmuş və çox sonralar inkişaf etmiş **ıştiqaq** dil hadisəsinin ilk rüşeymlərinin atmasına rəvac vermişdir. Lakin, buna baxmayaraq, bu millət və milliyətlərin arasında bir çox sözlərin, ışıqaqın ilkin təzahürlərinin və onların ifadə tərzinin oxşarlığına əsaslanan müştərək lüğəvi bir irsin əmələ gəlməsi də təsadüfi olmamışdır.

Araşdırmalarımız zamanı nəzərə çarpan ən bariz fərqlər, əsasən iki hissədən ibarətdir:

Ərəb dilinin digər bəzi sami dillərdə olmayan vəznələr üzrə ixtisaslaşması:

فاعل vəzninin Hubeys dilindən başqa, digər sami dillərində *bənzəri yoxdur* qənaəti, فعلة vəzni, *ismu təfdil*, rəng və fiziki nöqsan bildirən أفعال vəzninin digər sami dillərində qarşılığının olmaması ehtimalı. Bunların davamı olaraq، إفعال، إنفعال، إفعال

إفعال kimi qiyasi məsdər modellərini də misal göstərmək olar. Bundan əlavə ərəb dilində fel vəznləri məlum növdə 15-dir, məchul növdə də vəzn və qəliblər, təxminən məlum növə uyğun gələn sabit formalardır. Halbuki, digər qohum dillərdə o, məlum növdə üç, məchul növdə isə dördədən çox deyildir.

Bəzi başqa sami dillərin bugünkü ərəb dilində olmayan vəznələr üzrə

ixtisaslaşması. Məsələn siryani dilində شفعل، سفعل، akkad dilində شفعل, qədim kənanı dilində və bəzi arami ləhcələrində هفعل, ibri dilində هفعل fel qəliblərini misal gətirə bilərik. Bütün bunlar ərəb dilində أفعل vəzninə uyğun gəlir, lakin yuxarıda adı çəkilən nümunələrin heç birini ərəb dilində tapmaq mümkün deyildir.

Maraqlı burasıdır ki, Ərəbistan yarımadası təbiətinin də dildə və onun söz yaradıcılığında böyük izi olduğunu desək yanılmaz. Bu yarımadanın inkişaf edərək məskunlaşması, aralarında o qədər də fərq olmayan və bir tərəfdən bir-birinin ardınca tərəfdarlarına birləşdirməyə imkan verən, digər tərəfdən isə onlara qonşu olan qərb qəbilələrinə təsir sahəsi cəhətdən və nəzəri müddəalar baxımından bir-birinə yaxın olan müxtəlif ləhcələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, yarımadanın mərkəzində şimal və cənub ləhcələri və digər müxtəlif ləhcələr arasında müəyyən fərqlər nəzərə çarpırdı. Yarımadanın şimal və cənubu arasında yerləşən Əhfəq və Rub Əl- Xali səhraları isə əsasən, iki bir-birindən fərqlənən başlıca ləhcələrin vətəni hesab olunurdu. Bunlar, sonralar Qurani-Kərimin dilinə daha çox bənzəyən şimal ləhcəsi, digəri isə, Səba və Himyərlilərin dilinə bənzəyən cənub ləhcələri idi. Bu iki fərqli dil arasındakı müxtəlifliklər səs, qaydalar, üslublar, kəmiyyətçə tək isimlər kimi təzahürlərin çoxunu ifadə edən mühüm fərqlər idi.

Bu mənada görkəmli orta əsr ərəb ədibi Əbu Əmr ibn Əlanın öz əsərlərində dəfələrlə vurğuladığı “Himyərlilərin dili və Yəmən ləhcəsinin dil qanunauyğunluqları bizimkindən deyil və onların ərəbcəsi bizim ərəbcəmizdən deyildir” təbirini qeyd etmək, fikrimizcə, yerinə düşərdi.

ƏRƏB DİLİNDƏ FEİLİN ƏMR ŞƏKLİNİN ZAMAN FORMASI KİMİ İŞLƏDİLMƏSİ

Məlikova Şəkər

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Əmr feilləri indiki zaman formasının əsasında düzəlir. Salim feillərin əmr formasını düzəltmək üçün indiki zamanda olan feilin (müzare feil) ilk hərfi atılır, ikinci hərfin saiti varsa, heç bir dəyişiklik olmur. Əgər ikinci hərfin saiti yoxdursa, feilin əvvəlinə “əlif” artırılır. “Əlif”ə sait artırılarkən indiki zamanda olan feilin ikinci kök samitinin hərəkəsinə (tipik sait) baxılır. Əgər bu hərəkə dammadırsa, “əlif”in hərəkəsi damma, əgər fəthə və ya kəsredirsə, kəsre olacaq. Feilin sonuna gəlincə isə, o, cəzm edilir. Sonu “nun” hərfi ilə bitən şəxslərdə bu hərf atılır, yalnız cəm müənnəs formasında isə “nun” hərfi olduğu kimi qalır. Məsələn:

إجلس (إجلسي)، إجلسوا (إجلسن)، إجلسا

Feilləri üç yerə ayırılır:

1. الأمر الحاضر – Qarşımızdakı şəxsə verilən əmrdir.

1. كل (كلي)، كلوا (كلن)، كلا – Ye, siz yeyin, siz ikiniz yeyin.

2. الأمر الغائب – Qarşımızda olmayan şəxsə verilən əmrdir.

لياكل (لتاكل)، لياكلوا (لياكلن)، لياكلا (لتاكل) – O yesin, onlar yesinlər, onlar ikisi yesinlər.

3. الأمر المتكلم – Özümüzə verdiyimiz əmrdir.

لاكل، لناكل – Mən yeyim, biz yeyək.

Hər hansı bir işin qadağan edilməsi “nəhy” adlanır. Başqa sözlə desək, “nəhy”i əmrin inkarı kimi də qəbul etmək olar. Bunun üçün feilin qarşısına لن inkar ədatı artırmaq lazımdır. Məsələn:

لا تذهب – Sən getmə.

Bəsrə və Kufə qrammatika məktəbləri arasında olan ixtilafli məsələlərdən biri də əmr şəklinin feilin zaman forması olub-olmaması ilə bağlıdır. Belə ki, Bəsrə qrammatika məktəbinin nümayəndələri feilin keçmiş və indiki zaman formalarına əlavə olaraq əmr şəklinin də zaman forması olması fikrini irəli sürmüşlər. Kufə məktəbinin nümayəndələri isə əmr şəklini zaman forması olaraq qəbul etməmişlər. Bəsrə qrammatika məktəbinin nümayəndələrinin mülahizəsinin daha doğru və məşhur olduğunu nəzərə alsaq, ərəb dilində feilin 3 zaman formasının – keçmiş (الماضي), indiki (المضارع) və əmr (الأمر) olduğunu qeyd edə bilərik.

Əmr feili istifadə edildiyi yerə əsasən gələcək zaman, keçmiş zaman,

davamiyyət və ya mütləq zamanı ifadə edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, əmr feilləri daha çox gələcək zamanı ifadə edir. Məsələn:

اكتب رسالة لاختيك - Qardaşına məktub yaz.

Əmr feili bəzi hallarda keçmiş zamanı da ifadə edə bilər. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

فكر عما فعلت - Etdiyin barədə düşün.

Əgər əmr edilən iş əmr anında icra edilməkdədirsə, burada artıq gələcək zaman deyil, davamiyyət nəzərdə tutulur. Qurani-Kərimdən bir ayəyə nəzər yetirək: وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ - Namaz qılın, zəkat verin və rüku edənlərlə birlikdə rüku edin! (Bəqərə surəsi 43) ayəsində icra edilən işin davamlı olması istənilir.

Bəzi hallarda isə əvvəllər icra edilməyən bir işi icra etməyi əmr edib, sonra isə davam edilməsi tələb olunur. Məsələn:

لا تفقد كتابا ساعطيك - Sənə verəcəyim kitabı itirmə

Nümunədən göründüyü kimi əmr edilən iş gələcək zamana aid olur və davam edilməsi nəzərdə tutulur.

İSLAMDA TOLERANTLIQ VƏ DÖZÜMLÜLÜK NÜMUNƏLƏRİ

Babayev Əli, Ağayev Çingiz
*Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi,
İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi*

Tolerantlıq hər bir şəxsin fərqli ifadə tərzinə hörmətlə yanaşmaq, onun fikirlərinə ziddiyyət təşkil etməsinə baxmayaraq, dözümlü münasibət nümayiş etdirmək bacarığıdır. Tolerantlıq sənin kimi düşünməyənlərə qoşulmaq, öz dəyərlərindən uzaqlaşmaq deyil, əksinə onları olduğu kimi qəbul edərək, yaxşı davranmağı bacarmaqdır. Dözümsüzlük göstərmədən qarşısındakını olduğu kimi qəbul etmək prinsipidir. Tolerantlıq qarşı tərəfin konsepsiyasını anlamağı bacarmaq, din və vicdan azadlığıdır.

Azərbaycanda isə bu ənənənin kökləri daha qədimlərə uzanır. Belə ki, eramızdan əvvəl 586-cı ildə Babil hökmdarı II Novuxodonosurun Qüdsü işğal etməsi nəticəsində talan olmuş İudeya çarlığından qaçan yəhudi köçkünləri Azərbaycan ərazilərində özlərinə daha rahat hiss edə bildilər. I əsrin ortalarında Hz.İsa peyğəmbərin ardıcılıarı Azərbaycan ərazilərinə gələrək burada Alban aftokefal kilsəsinin əsasını qoydular. İslamın Azərbaycana gəlişi ilə dini dözümlülük, tolerantlıq ənənələri daha da möhkəmləndi. Tarixçilər həmin dövrlərdə müsəlmanların müsəlman olmayanlara, xüsusilə də yəhudilik, xristianlıq və zərdüştiliyin tərəfdarlarına qarşı hörmətlə yanaşdıqlarını qeyd edirlər. Bəs Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrinin daha da möhkəmlənməsinin səbəbi olan İslam dininin tolerantlığa yanaşma necədir?

İslama görə tolerantlıq fərqli inanlı insanlar arasında bir körpüdür. İslamın dözümlülük dini olduğu nümunələri Qurani-Kərimdə aydın göstərilib. Çünki İslamın təbliğində zor və məcburiyyətin olmaması Quranda aydın şəkildə öz əksini tapıb: "Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azgınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi. Allah (hər şeyi olduğu kimi) biləndir!" (Əl-Bəqərə, 256). Yaxud, Qurani-Kərimin başqa bir surəsində göstərilir ki, "Allahdan başqalarına tapınanları söyməyin. Yoxsa, onlar da (Allaha qarşı hörmət və ehtiram) bilmədikləri üzündən Allahı düşmencəsinə söyərlər"(Ənam, 108). Göründüyü kimi, burada İslamın digər səmavi dinlərə və dini konfessiyalara dözümlülük münasibəti aydın şəkildə özünü göstərir. Aydın olur ki, İslam istənilən əks fikrə qarşı zorakılığı istisna edir, insanlar arasında dözümlülük və sülh münasibətini önə çəkir. Quranda irəli sürülən bu fikirlər islamda dözümlülüüyün prioritet olduğunu göstərən ən mühüm faktlardır. İslam tarixində Məhəmməd peyğəmbərin özünün sülhpərvər və başqa millətlərə qarşı dözümlülük nümayiş etdirməsi haqda çox sayda faktlar var.

İslamın erkən çağlarında, Həzrəti Peyğəmbər qonşu dövlətlərin başçılarına (Sasani, Bizans, Həbəşistan) şahlarına bir sıra xüsusi məktublar göndərmiş. Həzrəti Peyğəmbərin Abdallah bin Hüzeyfə vasitəsilə Sasani şahına göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Allahın rəsulu Məhəmməddən Fars şahı Xosrova. Salami-sülh o kəsə ki, Hidayət yolunu tutub, Allaha və Onun rəsuluna iman gətirərək şəhadət edib ki, Vahid Allahdan başqa ilahi yoxdur. Səni Əziz və Qadir Allahın dininə çağırıram. Həqiqətən, mən Allahın bütün insanlara rəsuluyam ki, sağ olan hər kəsə öyüd verəm". Bu məktubdan da görünür ki, Məhəmməd peyğəmbər çox böyük təmkin və ləyaqətlə Xosrov şahı islam dininə sülh yolu ilə çağırır və islamın əsas prinsipini aydın şəkildə sayğı ilə şərh edir. Bu məktub Peyğəmbərin sülhpərvər olduğunu, islam dininin isə tolerant din olduğunu bir daha təsdiq edir. İslam dinində tolerantlıq dinin əsas ünsürü kimi qəbul edilir. İslamın birinci əsas mənbəyi olan Qurani-Kərimdə Uca Allah belə buyurur: "Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənə aiddir" ("Kafirun" surəsi, 6). Bu ayədən də insanların müxtəlif inamda və fikirdə ola biləcəyi, həmin insanlara qarşı münasibətin necə formalaşacağı aydın görünür. Eləcə də, Həzrət Əlinin Misirə vali göndərdiyi Malik Əştərə yazdığı məktubdan da İslamda tolerantlığa dair bir nümunə gətirə bilərik: "Ya Malik , unutma ki, müsəlmələr sənənlə dində, qeyri müsəlmənlər isə insanlıqda qardaşdır". 14 əsrdir ki, əbədi və insanpərvər bir yazı kimi qorunub saxlanılan bu məktub zaman və məkandan asılı olmayaraq bütün insanlara ünvanlanmışdır.

İSLAMŞÜNASLIQ AZƏRBAYCAN VƏ ÜMUMBƏŞƏR FƏLSƏFƏSİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Qurbanov Əsədulla
*Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi,
İslamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi*

Dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim və dövlət adamı olan Heydər Əliyev həqiqətən də müstəqil Azərbaycanda eyni zamanda İslamşünaslıq elminin banisidir. Bunu aşağıdakı çox dərin məna, məzmun və mündərəcə kəsb edən fikirlər, daha doğrusu, onun müddəalarından və konkret, inandırıcı, real faktlar da bir daha təsdiq edir.

Cənubi Qafqazda 3 müstəqil dövlət var. Bir Azərbaycan, ikincisi Gürcüstan və üçüncüsü Ermənistandır. Azərbaycan demək olarki, İslam dininə etiqad edir. Gürcüstanda 500 000-dən artıq azərbaycanlı - müsəlman yaşayır. Məlum olduğu kimi, Gürcüstanın bir hissəsində olan, Azərbaycan, Ermənistanda, Azərbaycanda İslama etiqad edən insanlar yaşayırlar. Hazırda Ermənistan ərazisindən müsəlmanlar zorla qovulublar. Bütün azərbaycanlılar İrəvan, Göyçə, Zəngibasar, Zəngəzur mahallarından zorla qovulublar. Onlar gələcəkdə mütləq o yerlərə qayıdacaqlar. Beləliklə, Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstermizmləri, erməni şovinizmi iflasa uğrayacaqdır. Ona görə də o yerləri İslamın xəritəsindən heç zaman silmək olmaz. Konkret olaraq Azərbaycana gəldikdə isə demək olar ki, ölkəmiz Qafqazda bir-biri ilə sıx mehriban qonşuluq əlaqələrində yaşadığı bir məmləkətdir. Biz belə hesab edirik ki, Azərbaycan Qafqazda islamşünaslığın, Qafqaz sivilizasiyasının mərkəzi hesab oluna bilər. Bu fikri ilk dəfə Ulu Öndər Heydər Əliyev 1998-ci il 9-10 dekabr Bakıda keçirilən **“İslam Siviliziyası Qafqazda”** mövzusunda beynəlxalq simpoziumda demişdir: **“Azərbaycan İslam mədəniyyətinin İslam milli-mənəvi ənənələrinin, ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə dialektik vəhdətindən doğulan bu günkü müasir Azərbaycandır”**. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan hüquqi, dünyəvi, demokratik dövlətdir. Bu tam mənasında əsas verir ki, müstəqillik Azərbaycan İslam mədəniyyətinin, İslam sivilizasiyasının və islamşünaslığın mərkəzinə çevrilsin. Azərbaycanda tarixi keçmişə çox böyük hörmət qoyur. Bunun mühüm əlamətlərindən biri də Azərbaycanda onun mərkəzi İslam mədəniyyəti paytaxtı Bakıdır. Tarixi şəxsiyyətlərə qoyulan onlarca əbədiləşdirilən heykəllər, abidələrdir. Azərbaycan daim İslam mədəniyyətinə, islam sivilizasiyasına xidmətlər göstərmişdir”.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 9-11 dekabr 1998-ci ildə Bakıda keçirilən

simpoziumda məruzəsinin bir yerində demişdir:

“... Azərbaycanda islamşünaslıq sahəsində XX əsr demək olar ki, tamamən itirilib. Bu işləri görmək üçün Azərbaycanda islamşünaslıq elmini inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Bakı Dövlət Universiteti və Elmi Tədqiqat İnstitutları bu sahə üçün xüsusi təşkilatlar, orqanlar, elmi mərkəzləri yaratmalıdırlar. Belə təşəbbüslər olsa mən onları dəstəkləyəcəm. Bunlar üçün şərait də yaradacağam buna əmin olun”. [2]

Göründüyü kimi, Ulu Öndər Heydər Əliyev burada müstəqil Azərbaycandan sözügedən sahədə fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, habelə orada çalışan mütəxəssislər qarşısında çox mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr qoyulmuşdur. Doğrudan da sözügedən sahədə qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirilməsi baxımından son illərdə respublikamızda bir sıra uğurlu işlər görülmüşdür. Belə ki, 1998-ci ildə BDU-da islamşünaslıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi yaradılmış və Dini Qurumlarla iş üzrə Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu açılmışdır. Lakin dövlət təhsil sistemindəki ali məktəblərdə **islamşünaslıq** fənninin tədris olunmaması çox təəccüb doğurur. Halbuki yuxarıda adı çəkilən fənn sovet dövründə, müstəqillik illərinin əvvəllərində tədris olunduğu halda, indi keçirilmir. Qarşıya çox haqlı və təbii sual çıxır. Görəsən, islamşünaslıq elmdirmi, bu fənn nəyi öyrədir, onun nə kimi əhəmiyyəti vardır? – Cavab: islamşünaslıq ümumbəşər, o cümlədən Şərq, eləcə də azərbaycan ictimai fəlsəfi fikrinin tərkib hissəsidir. Onun tərkib hissələrindən, onun aparıcı istiqamətlərindən biri, bəlkə də birincisidir. İslamşünaslıq fənni islam dininin və onun əsasını təşkil edən müqəddəs Quranın fəlsəfəsini, sosiologiyasını, psixologiyasını, fenomenologiyasını elmlilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımdan şərh edir. İslamşünaslıq fənni ümumiyyətlə dində, o cümlədən islamda olan köhnəlik qalıqlarının və zərərli meyllərin elmlilik, obyektivlik, məntiqilik və dünyəvilik baxımından aradan qaldırılmasının forma, üsul metodlar və yollarını müəyyən edir.

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİDƏ SIRA SAYLARINA DAİR

Süleymanov Dəmir
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünaslıq fakültəsi

Digər dillərdə olduğu kimi ərəb dilində də sıra sayları mövcuddur. Sıra sayları sifət xüsusiyyətinə malik olub hal, cins və kəmiyyətə görə aid olduğu isimlə uzlaşır. Ərəb dilində sıra sayları miqdar saylarından aşağıdakı qaydalar üzrə düzəlir:

1. 1-ci 10-cu sıra sayları miqdar saylarından فاعل modeli üzrə düzəlir.

2. 1-ci sözü müzəkkərdə اولی, müənnəsdə اولی ilə ifadə olunduğu halda, mürəkkəb sıra saylarında müzəkkərdə الحادی / حاد, müənnəsdə حادية / الحادية işlənir.

3. 2-ci sözündə əsasən ثنی kökü əsas götürülür فاعل modelinə salınır və müzəkkərdə ثانى / ثان, müənnəsdə ثانية / ثانية olur.

4. 6-cı sözü سدس kökündən düzəlir və سادس formasında olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sıra sayları sifət xüsusiyyətinə malik olur məhz buna görə də müənnəsdə “ة” qəbul edir. 1-10 cu sıra sayları aşağıdakı kimi yazılır.

Müzəkkər	Müənnəs
1-ci اول / الحادی / حاد	اولی حادية / الحادية
2-ci ثان / الثانى	ثانية الثانية /
3-cü ثالث	ثالثة
4-cü رابع	
رابعة	
5-ci خامس	خامسة
6-cı سادس	سادسة
7-ci سابع	سابعة
8-ci ثامن	ثامنة
9-cu تاسع	تاسعة
10-cu عاشر	عاشرة

اولی (اول cəm اولی), اولون (cəm اول) sözü başqa sami dillərdə olduğu kimi kəmiyyət saylarından fərqli olaraq başqa kökdən yaranıb. Birinci hissələr, əvvəlinci hissələr mənasında olan اوائل yəni cəmdə işlənən digər formalar da vardır.

احدى (احدى) sözü-isimdir. Buna görə də bir-birinə bağlanmış vəziyyətdə adın qabağında yiyəlik halın cəmində, onunla cinsdə uzlaşaraq qoyulur. Əsasən partitiv mənə daşıyır. Məsələn:

kişilərdən biri	احد الرجال
qadınlarda biri	احدى النساء

11-19 sıra sayıları düzələrkən onluq dəyişmədən qalır, təklik isə فاعل formasını alır. 11-19 miqdar saylarında olduğu kimi sıra saylarında da mürəkkəb sayın tərəfləri bütün hallarda “ ə ” saitiylə bitir və hallanmır. 11-19 sıra sayıları aşağıdakı kimi yazılır.

	Müzəkkər	Müənnəs
	11-ci حادى عشر	حادية عشرة
	12-ci ثانى عشر	عشرة
ثانية	13-cü ثالث عشر	ثالثة عشرة
	14-cü رابع عشر	رابعة عشرة
	15-ci خامس عشر	خامسة عشرة
	16-cı سادس عشر	سادسة عشرة
	17-ci سابع عشر	سابعة عشرة
	18-ci ثامن عشر	ثامنة عشرة
	19-cu تاسع عشر	تاسعة عشرة

İkinci onluğun sayı qeyri-müəyyən vəziyyətdə hallanır və dəyişməz olaraq qalır. Müəyyən vəziyyətdə isə tək, vahid, bir mənasını bildirən söz hallanır, on sözü isə dəyişməz olaraq qalır. Məsələn:

Adlıq hal	الخامس عشر
Yiyəlik hal	الخامس عشر
Təsirlik hal	الخامس عشر

Bu sıra sayları müəyyənlikdə olduğu zaman təkliklər artıqlı qəbul etsə də, onluqlar artıqlı qəbul etmir. Məsələn:

17-ci	السابع عشر
19-cu	التاسعة عشرة

20-dən başlayaraq bütün onluqlar, yüzlüklər və minliklər miqdar saylarında olduğu kimi qalır və sıra sayı kimi işlənir. Bütün bu sayların hamısı müəyyənlikdə ال artıqlı qəbul edir.

Mürəkkəb sıra saylarında yalnız təkliklər فاعل modeli formasını alır. Məsələn:

569-cu	خمسمئة و تاسع ستون و
341-ci	ثلاثمئة و حاد و اربعون

Onluq, yüzlük, minlik sıra saylarında artıqlı olmaları onları miqdar saylarından ayırır. Sıra saylarının isimlərlə işlənməsinə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar. Məsələn:

10-cu il	السنة العاشرة
----------	---------------

Mürəkkəb miqdar saylarında vahidlər uyğun sıra sayları ilə işarə olunur və

qalan sıra sayları miqdar sayları ilə işarə olunur. Təyin olunmuş artıql hər bir mürəkkəb saya artırıla bilər. Miqdar saylarında olduğu kimi sıra saylarında da “ و ” bağlayıcısından da istifadə olunur. Məsələn:

1556-cı   الف و خمسمئة و ست و خمسون
1789-cu   الف و سبعمئة و تسع و ثمانون

Mürəkkəb sıra say sisteminin ümumi təyinat xüsusiyyəti böyük sayların ötürülməsi xüsusən ili təyin etdikdə qabaqda sayılan ismin və sonra mürəkkəb sayın gəlməsindən ibarətdir. Məsələn:

1956-cı il   سنة الف و تسعمئة ست خمسين

Burada inversiyaya da rast gəlmək olar. Belə ki, “1956-cı il” birləşməsini *سنة خمسين و ست و تسعمئة الف و* formasında da yazmaq olar. Tarixin göstərilməsi zamanı bu axırıncı əməliyyat kiçik saylarda da göstərilir. Məsələn:

Sonra on üçüncü hicri ili gəldi.   ثم عشرة ثالثة سنة دخلت من الهجرة

Yaşın göstərilməsində də sıra saylarından istifadə olunur. Məsələn:

0, 21 yaşında evləndi.   تزوخ في السنة الحادية عشرين و من عمره

Zərflərin sadalanması zamanı, hadisələrin ardıcılığını bildirmək üçün zərflərdən istifadə olur. 1-10 sıra sayları zərf kimi də işlənir və sıra sayları təsirlilik halda olur. Bu zaman aşağıdakı şəkili alır. Məsələn:

Birincisi	اولا
İkincisi	ثانيا
Üçüncüsü	ثالثا
Dördüncüsü	رابعا
Beşincisi	خامسا
Altıncısı	سادسا
Yeddincisi	سابعاً
Sekkizincisi	ثامناً
Doqquzuncusu	تاسعاً
Onuncusu	عاشراً

BUDDİZMİ QƏBUL ETMİŞ QƏDİM TÜRK BOYLARI

Babayev Elvin

*Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünashlıq fakültəsi,
İslamsünashlıq Elmi Tədqiqat Mərkəzi*

Skif mənşəli ailəyə mənsub olan Budda b.e.ə. 560-cı ildə Şimali Hindistanın Karilavuttu şəhərində dünyaya gəlib. Buddizmin başlıca iki məzhəbi Hiyanaya və Mahayana türklərə təsir etmişdir. Türklər daha çox Mahayana məzhəbi ilə maraqlanmışdılar. Buddistlər fərdi kamilliyi əsas aldıkları üçün "kiçik gəmi" təlimini qəbul edirlər. Türklər isə əksinə, Mahayananı əsas alıblar və buna səbəb həmin məzhəbin universalizm anlayışı ilə yaxınlığıdır. Mahayana Buddizmi VII əsrdən etibarən köhnə parlaqlığını itirməyə başlamış və Orta Asiyada türklərin arasında X əsrdən etibarən İslamiyyətin sürətlə yayılması qarşısında silinmə yolunu tutmuşdur. Buna qarşılıq, Buddizmin birbaşa qolu olan Lamanizm, XIII və XVI əsrlərdə iki ayrı dalğa halında Monqolustanda iştirak etmiş və bu çərçivədə bəzi Türk boylarına təsir etməyi bacarmışdır, lakin təsirləri son dərəcə məhdud qalmışdır.

Təməlini tək Tanrı inancının meydana gətirdiyi Göy Tanrı dininə mənsub olan Hunların IV əsrdə bəzi boyları Buddizmi qəbul etmişdilər. Xüsusilə Şərqi Hunlar, Çin mədəniyyəti içində yox olmamaq məqsədi ilə Buddizmi mənimsəyir və yaymağa çalışırdı. Bu barədə ən çox səy göstərənlər, Çinlilərin "Chüch'ü" dediyi Hunlar və əksəriyyətini Türk olaraq bildiyimiz Tabğaclar idi. Hunların Buddizm ilə təmasa keçdiyi ilk ətraflardan birinin Hotan olduğu bilinməkdədir. Hunların şərqdəki boyları Buddizmi siyasi səbəblərlə və xüsusilə də Çinin mədəni təsirinə qarşı öz mədəniyyətlərini qorumaq üçün qəbul etmişlər. Çünki e.ə. II. əsrdə Hunlardan "Göy Tanrı" inancının olduğunu görürük. Tarixçi Harun Güngörün ehtimalına görə, hətta Oğuzxan (Mete – Modun, e.ə. 2-ci əsr) büt ibadətini baş düşməni idi. Bütlərə inananlara qarşı böyük mübarizə vermiş, bütperəstliyə dönən atasına qarşı cəbhə almış və onlardan təmizlik edərək köhnə dinini yenidən qurmuşdur. Metenin köhnə inancları ilə hökmranlıq etmə hərəkəti, öz dini inanclarına bağlılığın bir ifadəsidir. Müxtəlif dövrlərdə görülən xarici dinlərin qəbulunda isə yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, daha çox siyasi səbəblər rol oynamışdır. Göytürk xaqanları Muğan (553-572) və Tasparın (572-581) bu dini qəbul etdiyi qeyd edilir. Hətta Taspar xaqanın buddizmi öyrənmək məqsədilə "Nirvanasutra"nı türk dilinə tərcümə etdirdiyi bildirilir. Göytürklərin Bəlxədə yaranan Tiginlər dövləti buddizmi rəsmi din olaraq qəbul etmişdilər. Türklər vasitəsilə buddizm Xorasanda geniş yayılmışdı. Bundan əlavə Göy Türk dövləti

zamanından qaldığı aydın olan və 580-ci illərdə yazılmış olan Bugut yazılarındakı Buddizmi qoruma və yaymağa istiqamətli bu ifadənin Tabo Xaqan tərəfindən şəxsən verilən bir əmr olduğu təxmin edilməkdədir. "Böyük yeni bir Samgha qur". Bu əmrdən də aydın olacağı üzrə Tabo Xaqan xalq içində və bölgədə Buddizmi yaymaq üçün çox səy göstərmişdir.

Buddizmin hamisi vəziyyətinə gələn Tabqaçlar, bu dinin təsiri ilə Çinin köhnə və incə mədəniyyətinin cazibəsinə qapılmışlar. Milli hiss və duyğularını itirən Tabqaçlar, yerli Çin xalqının başlarına açdığı iqtisadi və ictimai problemlərdən səbəbilə getdikcə siyasi və iqtisadi gücünü itirmişlər. Buddizm Abar (avarlar) xaqanlığı dövründə (350-550) türklər arasında yayılmağa başladı. Mənbələrdə Göytürk ölkəsinə gələn buddist rahib Jinaquptanın fəaliyyətlərindən bəhs edilir. Çində yaranan türk dövləti Tabqaç xaqanlığı (350-550) buddizmi rəsmi din halına gətirdi. Çində buddizmi ilk olaraq kəndlilər qəbul etmişdirlər.

Türklərin İslam anlayışı üzərində buddizmin geniş təsirləri olmuşdur. Türk təsəvvüf anlayışında yer alan tənəsüh (reenkarnasiya), hülul (enkarnasiya), şəkil dəyişdirmək (metamarfoz), havada uçmaq (levitasiya) kimi mistik hallar birbaşa buddizmdən qaynaqlanır. Bununla birlikdə, Buddizm, Orta Asiyada türklərin arasında, İslamiyyət ilə rəqabət edə bilməmiş (*Təsadüfi deyildir ki, 751-ci ildə baş vermiş Talas döyüşündə Orta Asiya türkləri Çin hücumlarından qorunmaq üçün müsəlman ərəbləri köməyə çağırmışdılar. Məhz bu döyüşdən sonra türklər Abbasilərin güc mənbəyinə çevrildilər.*) və İslam dininin Türklərin arasında yayılmasına paralel olaraq, bəzi izlərin xaricində silinib getmişdir.

CAHİLİYYƏ DÖVRÜNDƏ TƏRCÜMƏÇİLİK

Əlizadə Aytən

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünashıq fakültəsi

Tarixi bəşər övladının ilkin mərhələlərinə aid edilən tərcüməçilik sənəti bir çox xalqların sosial-mədəni inkişafı ilə əlaqədar olaraq fərqli inkişaf dövrlərini yaşamışdır. Ərəblərin tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərin qeyd etdiyinə görə bu sənət növü ərəblərə hələ cahiliyyə dönəmində məlum olmuşdur. Belə ki, onlar ticarət karvanları ilə Qəzza və o zamanlar ərəblərin kütləvi şəkildə məskunlaşmadıqları Suriya ərazisinə səfər edərkən və ticarətlə məşğul olarkən tərcüməçilərin xidmətindən istifadə etmişlər. “Məhəmməd (s) peyğəmbərin fəlsəfəsi” əsərində qeyd edilir ki, O (s) mütəmadi olaraq Ukaz bazarında ticarətlə məşğul olan yəhudi və xristianlarla təmasda olar və onlardan Tövrat və İncil qissələri barədə danışar və bəzən də tərcüməçilərin xidmətindən istifadə edərdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, cahiliyyə dövrünə dair qaynaqlarda ilk tərcümələr haqqında yekdil fikir yoxdur.

Circi Zeydanın fikrincə, ərəb mədəniyyəti tarixində ilk yazılı tərcümə tibb elmi sahəsinə aiddir və bu tərcümə cahiliyyə dövrünün məşhur tibb alimi Ən-Nadr ibn Əl-Haris ibn Kəldə Əs-Saqafiyə məxsusdur. Ən-Nadr dövrünün məşhur təbiblərindən biri olmuş atası Əl-Harislə birlikdə İranda və Şamda olmuş, orada alimlərin yanında fəlsəfə və tibb elmlərinə yiyələnmişdir. Sıryani, yəhudi və pəhləvi dillərini gözəl bilən Ən-Nadr səfərlər zamanı aldığı təcrübədən faydalanaraq həmin dillərdə tibbə dair bir neçə əsəri ərəb dilinə tərcümə etmişdir. O, Bədr döyüşünə qədər olan mərhələnin ən qüdrətli həkimi olmuşdur. Lakin Bəni Səqif qəbiləsinə mənsub olan Ən-Nədr tezliklə Peyğəmbərin (s) düşmənlərinə qoşularaq islam dininə qarşı mübarizəyə başlamışdır. Bəni Üməyyə ordusunun kəşfiyyatçılarına qoşulan Ən-Nədr müsəlmanlara əsir düşmüş və törətdiyi əməllərin ağırlığına görə qətlə yetirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Circi Zeydan “Tərixu Ət-Təmədduni Əl-İsləmiyyi” kitabında Ən-Nadr Əs-Saqafini (اول من اشتغل بالترجمة) – “tərcümə ilə məşğul olmuş ilk şəxs” adlandırırsa da, onun tərcüməsinin itdiyini qeyd edir.

Məşhur filoloq Həsəneyn Heykəlin fikrinə görə Ən-Nadr tərcümə işinə girişməmiş, yalnız həmin dillərdə mövcud olan əsərləri oxuyaraq onlardan faydalanmaqla kifayətlənmişdir.

AĞDAŞLI ŞƏRQŞÜNAS ALİM MUXTAR ƏFƏNDİZADƏ

Çələbiyeva Nuranə
AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

İyirminci əsrin görkəmli şərqşünaslarından olan Muxtar Əfəndizadə 1880-ci ildə Ağdaş rayonunun Şəmsabad kəndində, müdərri ailəsində anadan olmuşdur. Altı yaşında ikən atası Hacı İsmayıl Əfəndini itirmiş, anası Zeynəb Kərim Əfəndi qızının himayəsində yaşamışdır.

Muxtar Əfəndizadə uzun müddət (1886-1904) Azərbaycanın müxtəlif mədrəsələrində (Ağdaş, Bakı, Şamaxı, Quba) təhsil almışdır. O, hələ 8 yaşında ikən hafiz adını alıb.

1904-1905-ci illərdə o, Qubada “Üsuli-cədid” məktəbi açmışdır. Bir il sonra isə 1906-cı ilin axırlarında maarifçilik fəaliyyətini davam etdirmək üçün öz vətəni Ağdaşa qayıdıb. Həmin dövrdə Muxtar Əfəndizadənin çox böyük zəhməti nəticəsində “Darül irfan məktəbi” (1906), Qiraətxana (1906), “Yaşlılar üçün kurs” (1906), “Nəşri-maarif” (1906), “Teatr” (1908), “Səadət” qız məktəbi (1909) yaranıb. 1909-1910-cu illərdə açılan və “Rus-tatar məktəbi” kimi məşhur olan qədim tədris ocağı da Muxtar Əfəndinin zəhmətinin bəhrəsi idi.

Muxtar Əfəndinin Azərbaycan mədəniyyəti və maarifçiliyinin inkişafındakı misilsiz xidmətlərindən biri də 1907-ci ildə davamlı təzyiqlərə məruz qalaraq, çox çətinliklə ucqar bir rayonda ilk teatr yaratmasıdır. Həmin ildə Zülfüqar Hacıbəyov Ağdaşa tərcüman vəzifəsində işləməyə gəlir və onlar ilk teatr yaratmaq qərarına gəlirlər. Bu fikir isə o vaxtlar üçün nadir hadisə kimi qəbul olunurdu. 1908-ci ildə təzə yaranmış ilk teatrda Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qan ocağı” əsərinin ilk tamaşası səhnəyə qoyulur. Maraqlısı budur ki, bu tamaşada səhnəyə ilk qadın çıxır. Ömrünün çoxunu Ağdaşda yaşamış artist Almaxanın və görkəmli yazıçı Maqsud Şeyxzadənin anası Fatma Şeyxzadə ilk dəfə səhnəyə çıxırlar. Muxtar Əfəndinin yaxın dostu, o illərin görkəmli sənətkarı Cəmil bəy Bağdatbəyov da bu teatrın yaranmasında, fəaliyyət göstərməsində yaxından köməklik göstərib.

Muxtar Əfəndinin maarifçilik fəaliyyətindən söhbət açarkən onun zəhməti ilə yaradılmış qiraətxana haqqında danışmaq mümkün deyil. Görkəmli maarifçi bunu belə xatırlayır: “Qiraətxana açmaq haqqında fikrimi Azərbaycan cəmiyyət iclaslarının birində üzvlərə eşitdirdim. Çox razılıqla mənim fikrimi bəyəndilər və açılmasına qərar verildi”. Az bir zamanda ərəbcə Misirdən, türkcə İstanbuldan, Krımdan, Bolqarıstandan, tatarca Orenburqdan, Kazandan və Astarxandan, gələn qəzet və məcmuələr qiraətxananı zənginləşdirir. Sonralar “Baku” qəzeti bu zəngin qiraətxana haqqında belə yazırdı: “1923-cü ildə kitabların sayına görə Ağdaş

qiraətxanası Bakıdan sonra ikinci yeri tutur”.

Muxtar Əfəndi 1906-1907-ci illərdə yalnız oğlan uşaqları üçün “Dərülirfan” məktəbləri adlanırdı. Bu beşillik məktəblərdə dünyəvi elmlər - tarix, ədəbiyyat, coğrafiya, nücum, həndəsə, rus dili, və s. kimi elmlərlə birgə şəriət elmi də öyrədilirdi. Məktəblərin xalq tərəfindən sevinclə qarşılanmasının başlıca səbəbi isə burada dərslərin sırf Azərbaycan dilində öyrədilməsi idi.

1958-ci ildə isə Muxtar Əfəndi Sədinin məşhur “Gülüstan” əsərinin Azərbaycan dilinə sətri tərcüməsini edir. 1947-ci ildə Muxtar Əfəndi professor İbadulla Qarayevin tapşırığı ilə “Miftahül lisan ül ərəb” (ərəb dilinin açarı) adlı dərslik yazır. Ali məktəblər üçün yazılmış bu dərslik nadir hadisə hesab edilirdi, dünya şöhrətli ərəb dili mütəxəssisi akademik Kraçkovski bu dərsliyə yüksək qiymət verərək Muxtar Əfəndizadəni ərəb və fars dillərinin mükəmməl bilicisi adlandırır. Muxtar Əfəndi “Ərəb dili” dərsliklərinin də müəllifi olmuşdur. Bu böyük şəxsiyyət bütün əziyyətlərə qatlanaraq Azərbaycanın torpaqlarını qarış-qarış gəzmiş, qədim əlyazmalarını, nadir kitabları toplamış, onları məhv olmaqdan xilas edərək AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna təqdim etmişdi. Görkəmli maarif xadimi Muxtar Əfəndizadə 1975-ci il 19 oktyabrda 95 yaşında vəfat etmişdir.

Ağdaş şəhərində Şəmsabad kənd orta məktəbinə və yaşadığı küçəyə adı verilib.

“MƏSABİH ƏS-SÜNNƏ” ƏSƏRİNƏ AZƏRBAYCANLI ALİMLƏRİN ŞƏRHİ

Şirinova Rübabə

AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Hədis alimlərindən biri olan İmam Bağavi Xorasanda yetişmişdir. Adı Hüseyn bin Məsud bin Muhəmməd, künyəsi isə Əbu Məhəmməddir. Ləqəbi Muhyissünnə və Ruknuddindir. Mənbələrdə haqqında verilmiş rəvayətə görə o, kürk hazırlayıb satmaqla məşğul olardı. Bu sənətlə məşğul olduğu üçün İmam Bağavi həm də “Əl-Fərra” (Kürk düzəldən və satan) kimi də tanınırdı. Rəvayətlərə görə atası da bu sənətlə məşğul olduğu üçün İbnul Fərra kimi də tanınırmış. Şafei məzhəbi alimlərindən olmuş İmam Bağavi 436/1044)-cı ildə Xorasanda Herat ilə Mərvə şəhərləri arasında yerləşən Bağ kəndində anadan olmuş və 516/1117) Şəvval ayında Mərvdə vəfat etmişdir. İmam Bağavi hədis, fiqh, təfsir və tarix mövzularında bir çox əsərlər yazmışdır: “Məalimut-tənzil”, “Şərhüs-sünnə”, “Məsabih əs-sünnə”, “Təhziib”, “Məcmuətül-fətəva”, “Əl-Ənvar fi şəmailil-muxtar”, “əl-Cəmə beynəs-səhiheyin”. Türk alimi Katib Çələbi (1067/1677) “Məsabih əs-sünnə” əsəri haqqında yazır: “Yığma mahiyyətində yazılan əsərlərin ən gözəli Bağavinin “Məsabih” adlı əsəridir. Çünki onun tərtibi çox gözəldir. Hədislər yerli yerində yığılmışdır. Bir başqası hər hansı bir babın yerini dəyişdirməyə çalışsa Bağavidən daha uyğun bir yerə qoymazdı deyərək əsəri tərifləyir”. Katib Çələbi “Kəşf əz-Zunun an Əsamil-Kutubi vəl-Funun” əsərində “Məsabih əs-sünnə” əsəri haqqında məlumat verərək yazır ki, bu əsərə bir çox alimlər şərhlər, haşiyələr, təliqlər və tərcümələr yazmışlar. Bunlardan: Hüseyn bin Mahmud bin əl-Həsən əz-Zeydani Muzhir əd-Din, Əli bin Übeyd Allah bin Əhməd Zeyn əl-Ərəb, Şihab əd-Din Fazil-Allah bin Hüseyn ət-Turbişi, Nəsrəddin Abdullah bin Ömər əl-Beyzavi, Məhəmməd bin İbrahim bin İshaq əs-Sülami əl-Munavi, Əbd əl-Lətifi bin Abd əl-Əziz bin Mələk Firiştə, Osman bin əl-Hacc Məhəmməd əl-Həravi, Əli bin Məhəmməd əs-Seyyid əş-Şərif əl-Curcani, Əli bin Sultan Məhəmməd əl-Qari, Qasim bin Qutluboga əl-Hənəfi, Şəhabəddin Fəzlullah bun Hüseyn ət-Turişti əl-Hənəfi və s. Azərbaycanlı alimlərdən: Əbu Abdullah İsmail bin Məhəmməd bin İsmail bin Əbd əl-Malik bin Ömər Əsrəf əd-Din əl-Fukkai ət-Tibrizi, Yahya bin Əli bin Məhəmməd bin əl-Hüseyn bin Bistami əş-Şeybani əl-Xətib ət-Təbrizi (Əbu Zəkəriyyə), Şəmsəddin Məhəmməd bin Müzəffər əl-Xalxali, Abdullah İbn Əhməd Zeyn Naxçıvani, Cəmaləddin Yusif bin İbrahim əl-Ərdəbili, Şeyx Əbul Nəcib Abdulqahir bin Abdullah əs-Suhraverdi, Abduləziz bin Məhəmməd bin Abduləziz əl-Əbhəri şərh yazmışlar.

Bəğavinin “Məsabih sünnə” əsərinin dünya kitabxanalarında, əlyazma xəzinələrində onlarla nüsxələri qorunub saxlanır. Həmçinin AMEA Məhəmməd

Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda bu məsərin XIII-XIX əsrlərdə köçürülmüş on nüsxəsini ilkin olaraq aşkarlamışıq. Həmçinin bu əsərə şərh yazan Azərbaycanlı alimlərdən Yahya bin Əli bin Məhəmməd bin əl-Hüseyn bin Bistami əş-Şeybani əl-Xətib ət-Təbrizi (Əbu Zəkəriyyə), Cəmaləddin Yusif bin İbrahim əl-Ərdəbili, Abdullah İbn Əhməd Zeyn Naxçıvanininin Əlyazmalar İnstitutunda əlyazma və çap kitablarını ilkin olaraq aşkarlamışam.

Dahi Azərbaycan alimi, ədəbiyyatşünas, dilçi, şair və şərh ustası, ərəb alimlərinin “ədəbiyyat, qrammatika və leksikoqrafiya elmlərinin başçısı”, “müdrək şeyx, ərəb elmlərinin rəhbəri, ədəbiyyatşünaslığın bayraqdarı, hikmət qaynağı”, “bütün ədəbiyyatşünasların rəhbəri” adlandırdığı, habelə akademik Həmid Araslı tərəfindən “XI əsrdə Azərbaycan türklərinin yetirdiyi ən böyük şəxsiyyət”- deyə yüksək qiymətləndirilən Yəhya bin Əli Xətib Təbrizi bu əsərə yazdığı şərh “Mişkətül-məsəbih” adlandırmışdır. O, yazdığı “Mişkətül-məsəbih” əsərinə hədislər əlavə etmiş, bəblərə ayırmış, səhabələrin adlarını qeyd etmiş, hədislərə çox yerdə hökm vermiş və hədislərin hansı əsərlərdə keçdiyini zikr etmiş, beləliklə də ortaya tam bir əsər qoymuşdur. “Mişkətül-məsəbih” əsərinin xəzinəmizdə bir çap nüsxəsini ilkin olaraq aşkarlamışıq. Bu əsər Bombay “əl-Məhəmmədi” mətbəəsində 1282/1865-ci ildə çap olunub. Çap kitabı mətnşünas alim Əbdülqəni əfəndi Nuxəvi Xalisəqarizadənin kitabxanasında mühafizə olunur. Əsər üzərində tədqiqatımızı davam etdiririk.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ ŞƏXSİ ARXIVİNİN TƏSVİRİ

Yarməmmədov Nazim

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində ərəb, fars və türk dillərində müxtəlif məzmunları əhatə edən 40 minə yaxın əlyazma, arxeoqrafik sənəd və şəxsi arxiv materialları qorunub saxlanılmaqdadır.

Burada zəngin yazılı abidələr kolleksiyası ilə yanaşı Azərbaycan mədəniyyət tarixinə öz töhfəsini vermiş xalqımızın ziyalı təbəqəsinin nümayəndələrinin şəxsi arxivləri də mühafizə edilir. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərindən 32-nin şəxsi arxivi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır ki, onların arasında "5 saylı Fond" adı altında Seyid Əzim Şirvaninin arxividir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılığını əhatə edən sənəd və materiallar şairin Şəxsi Fondunda toplanılıb. Seyid Əzim Şirvaninin həyat yolu, ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti tədqiqatçılar tərəfindən kifayət qədər araşdırılıb və elmi nəşrlərdə işıqlandırılıb. Ancaq onun şəxsi arxivi hələ indiyədək sistemli şəkildə təsvir olunmayıb.

Seyid Əzim Şirvani 10 iyul 1835-ci ildə Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Seyid Əzim kiçik yaşlarında ikən atası Seyid Məhəmməd vəfat etmiş, ana babası, Dağıstanın Yaqsay kəndində ruhanilik edən Molla Hüseyn ailənin qayğısına qalmışdır.

Babasından ilk ruhani təhsili alan Seyid Əzim, 10 il ərzində bilik və savadını təkmilləşdirdikdən sonra Şamaxıya qayıdır. Doğma şəhərində mədrəsədə oxuyaraq, orta ruhani təhsilini davam etdirmişdir.

Ali ruhani təhsili almaq niyyəti ilə o, 1856-cı ildə əvvəl Nəcəf və Bağdada, sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə yola düşür.

1869-cu ildə Şamaxıya qayıdaraq yeni üsul üzrə məktəb açır və ömrünün sonunadək burada müəllimlik edir. Bu müddətdə pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur.

Zəngin ədəbi irsinə toxunaraq sadəcə onu qeyd edək ki, o, biri azərbaycan, digəri isə fars dilində olan iki böyük külliyyatın müəllifidir.

Seyid Əzim Şirvani 1875 ildən başlayaraq dövrü mətbuatda çıxış etməsinə baxmayaraq sağlığında əsərləri tam həcmdə çap olunmayıb.

Seyid Əzimin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri Füzuli ənənəsini davam etdirməklə yanaşı onun qəzəl janrına gətirdiyi yeni çalarlar ilə müəyyən edilə bilər.

Bədii yaradıcılığı ilə yanaşı Seyid Əzim müxtəlif Şərq müəlliflərin əsərlərinə müraciət etmiş, bəzilərinin tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur. Rus ədəbiyyatı da Seyid

Əzimin diqqətindən kənarda qalmamış, belə ki, İ.Krlovun bir neçə təmsilini tərcümə etmişdir. O, eyni zamanda Sədi Şirazi, Hafiz, Məhəmməd Füzuli şeirlərinə nəzirələr yazmışdır.

Zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan S.Ə.Şirvani 1888-ci il iyunun 1-də Şamaxıda 52 yaşında vəfat etmişdir.

Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən Seyid Əzim Şirvani şəxsi fondu 80 saxlama vahidindən ibarətdir. Bu arxivə 960 ədəd adi vərəq və kartoçkalara yazılmış 2 bağlama şəklində olan izahlı qeydlər də daxildir. Mühüm sənəd və materiallarla zəngin olmasına baxmayaraq bu günə qədər S.Ə.Şirvani arxivi təsvir edilməmişdir. Bunun səbəblərindən biri yuxarıda adı çəkilən vərəqlərin dağınıq vəziyyətdə olması, digəri isə xəttin oxunaqlı olmamasıdır.

Seyid Əzimin mədrəsə şagirdləri üçün hazırladığı "Rəbiül-ətfal" adlı dərsliyinin aftoqraf nüsxəsi Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunmaqdadır. Bu vaxta qədər çap olunmamış nüsxənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu transfonoliterasiyasını hazırlayıb kitaba əlavə edilməsini məqsəduyğun bildik.

Qeyd etdiyimiz materiallardan əlavə, Seyid Əzim Külliyyatının mətnində rast gəlinən çətin sözlərin izahı naməlum müəllif tərəfindən kartoçkalara yazılmışdır. Biz həmin lüğətin mətnini də geniş oxucu kütləsinin tanış olması üçün kitaba əlavə etdik.

Təsvir edərkən Seyid Əzim Şirvaninin Şəxsi Fondunda saxlanılan arxiv materiallarının 80 saxlama vahidinin ardıcılığı gözlənilmişdir.

QƏDİM İBRİ ƏDƏBİYYATININ SƏYYAR OBRAZ VƏ SÜJETLƏRİNİN DÜNYA ƏSƏBİYYATINDA YERİ

Hüseynbalayeva Təranə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Dövrün bütün folklor nümunələrini - əfsanə, əsatir, dastanlarını, o cümlədən də dini ayinlərini və böyük bir ərazinin tarixi salnaməsini əhatə edən, eyni zamanda geniş ərazidə yayılmış fərqli tayfa birliklərinin adət-ənənəsinin məcmusundan ibarət Əhdi-Ətiq qədim ibri və arami dilində yazılmış ən mükəmməl ədəbi abidə hesab oluna bilər.

Bu tarixi ədəbiyyat nümunəsi həm dövrünün, həm də ona qədərki bütün faktların məcmusundan ibarət ensiklopedik bir mənbə olduğuna görə istər tarix, ədəbiyyat, istərsə də dilçi, ruhani alimlərin müraciət etdiyi əsas mənbə kimi bəşəriyyətin ən dəyərli xəzinəsi hesab oluna bilər.

Məlumdur ki, dünya ədəbiyyatının həcmi zamanla durmadan zənginləşib, daha da mürəkkəbləşsə də, mahiyyət baxımından dəyişiklik izlənmir - insanların əsas həyat hekayələrini əks etdirən süjetlərdən təkrar istifadə olunur. Lakin tam təkrardan da söhbət gedə bilməz. Məzmun və mahiyyət eyni qalsa da, dövrə xas cəhətlər və kiçik üslubi dəyişikliklər süjet xəttinə əlavə olunur.

Bir çox obraz və süjetlər qədim ibridilli mənbələrdən əvvəlki dövrə aid digər xalqların folklorunda fərqli çalarlarla xatırlandığı kimi, həmin mənbələrin yarandığı dövrdən sonra da əsrlər boyu bir sıra xalqların ədəbiyyatında biz həmin obrazlarla artıq yenilənmiş şəkildə, lakin təkrar məzmununda rastlaşırıq. Bu obrazlar tarixin müxtəlif qatlarından eldən elə, dildən-dilə keçərək dolaşmış, dondandona düşərək hər bir xalqın öz milli dünyagörüşünə, mentalitetinə uyğun forma almışdır. Qədim ibridilli səyyar süjet və obrazların tədqiqi istər dünya xalqlarının folklorşünaslığının müxtəlif janrlarında onların mənşəyini, tarixi və regional özünəməxsusluğunu şərh etmək, dünya ədəbiyyatında yerini və mövqeyini göstərmək, müxtəlif və ya bir-birinə yaxın adlarla təzahür etmələri faktına əsaslanaraq onların ümumbəşəri kontekstdə dünya folklor qəhrəmanı, ya məhz Əhdi-Ətiqdən qaynaqlanan obraz olmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Məqsədimiz qədim ibri mənbələrindəki bu obrazların sonrakı dövr ədəbiyyatında hansı şəkildə təzahür etməsi, Yaxın Şərqdə və uzaq Avropada hansı üslub dəyişikliyi ilə ədəbiyyatın səhifələrini dolaşdığını nəzərdən keçirməkdir. Qədim ibri mənbələrindəki obraz və süjetlər ilkin mərhələdə Əhdi-Ətiqin qədim tərcümələri vasitəsilə yunan, latın dillərindən avropadilli və rusdilli ədəbiyyata, siryani, qədim fars, ərəb dili vasitəsilə isə bütün şərq ədəbiyyatına, o cümlədən də

türk ədəbi dünyasına daxil olmuşdur. Əlbəttə ki, bu təmas Azərbaycan ədəbiyyatından da yan keçməmişdir. Bu obrazlar Azərbaycan ədəbiyyatına qədim fars dili, əsasən isə Qurani-Kərim yolu ilə daxil olsa da, müəyyən anlayışların təsvirində məhz Əhdi-Ətiq mənbələrinin təsiri danılmaz bir faktdır.

Azərbaycanın ticarət yolları üzərində yerləşməsi onun mədəniyyətinə, incəsənətinə, ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir. Bu karvan yolu ilə Qərbdə, eləcə də Şərqdə baş verən bir çox yeniliklər bizim ədəbiyyatımızda da öz əksini tapmışdır. Əhdi-Ətiq isə tarixin bütün mərhələlərində hər hansı bir ziyalı insanın stolüstü kitabı olmuşdur. Bu o deməkdir ki, hərtərəfli dünyagörüşünə malik olan bir sıra ədəbiyyatçılarımız bu geniş ədəbiyyatdan xəbərsiz olmamış, öz əsərlərində müəyyən məqamlarda bənzər obraz və motivlərə müraciət etmişlər.

Qədim ibridilli ədəbiyyata məxsus obraz və süjetlər Əhdi-Ətiqdən sonrakı dövrdə qələmə alınmış apokriflər, Talmud və Mişnada daha da genişlənmiş, yeniləri ilə əvəz edilmiş və ya əlavə edilmiş nümunələrlə daha da zənginləşmiş, dünya ədəbiyyatına öz mövzu və üslub töhfəsini bəxş etmişdir. Bu obrazlar nəinki ədəbiyyatda, eyni zamanda incəsənətdə də öz təsirini göstərməkdədir.

ƏRƏBCƏDƏ KANONLAŞMIŞ LEKSEMLƏRİN MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ SEMANTİK YÜKÜ

Məlikov Tərlan
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Ərəb mənşəli sözlərin dilimizdə işlədilməsinin, yəni Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə külli miqdarda ərəb sözlərinin daxil olmasının bir sıra tarixi, dini, mədəni, ictimai-siyasi səbəbləri vardır. İslam dininin meydana gəlməsi və sonrakı dövrlərdə ərəb istilaları nəticəsində bir çox ərəzələrdə yaşayan xalqların dilinə ərəbizmlərin keçdiyi kimi, Azərbaycan xalqının həm ümumxalq danışığı dilində, həm də yazılı dilində ərəb sözləri işlənmişdir. Belə ki, həmin ərəb sözlərinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq mənimsənilmişdir. Zaman keçdikcə həmin sözlər dilimizin müvafiq sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək istifadə edilir. Vaxtilə Azərbaycan dilinə daxil olmuş ərəbizmlərin lüğəvi taleyi haqqında onu deyə bilərik ki, bəzi ərəb alınmaları müasir dilimizin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçərək arxaizmə çevrilmişdir. Lakin, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlədilən sözlərin müəyyən bir hissəsi ərəb mənşəli sözlərdən ibarətdir.

Hal-hazırda ərəb dilinin lüğət tərkibində qanunlaşmış leksik vahidlərin bir hissəsi Azərbaycan dilində də istifadə edilməkdədir. Lakin, semantik cəhətdən ərəbizmlərin Azərbaycan dilində ifadə etdiyi məna müxtəlifdir. Belə ki, bu gün ərəbcədə kanonlaşmış Azərbaycan dilində işlənən leksemlərin semantik dəyişmələrini aşağıdakı qaydada ümumiləşdirmək olar:

Azərbaycan dilində mənası tamamilə dəyişmiş ərəb mənşəli sözlər

Leksik mənası genişlənmiş ərəb mənşəli sözlər

Leksik mənası daralmış ərəb mənşəli sözlər

Semantik cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramamış ərəb mənşəli sözlər

Ərəbcədə kanonlaşmış leksemlərin müasir Azərbaycan dilində tamamilə mənası dəyişmiş formada işlədilməsinə aşağıdakı nümunələrdə nəzərdən keçirək:

Ərəbcə	Transkripsiya	Tərcümə	Azərbaycan dilində işlədilən məna
جريمة	[cəri:mətun]	cinayət	pulla ödənilən cəza növü
انكشاف	[inkişə:fun]	Açılma, aşkar olma	Tərəqqi, yüksəliş, irəliləyiş
دبديبة	[dəbdəbətun]	taqqıltı	Təmtəraq,

			təntənə, cah-cəlal; zahiri gözəllik
قيام	[qiyə:mun]	Durma, dayanma	Qeyri- mütəşəkkil üsyan, bunt
دقة	[diqqatun]	Dəqiqlik	Qayğı, əhəmiyyət vermə, fikri cəmləmə
هوائي	[həva:i]	Atmosferlə bağlı	Pulsuz; faydasız; zəhmətsiz
خصيص	[xəsi:sun]	Alçaq, rəzil	Simic, ifrat qənaətcil
اجلاس	[iclə:sun]	əyləşdirmə	Yığıncaq, toplantı
كاسب	[kə:sibun]	Tapan, əldə edən	Yoxsul, ehtiyac içində yaşayan
إقليم	[iqli:mun]	Məntəqə, rayon	Ölkənin metereoloji şəraiti

Azərbaycan dilində leksik mənası genişlənmiş ərəb mənşəli sözlər də mövcuddur ki, həmin sözlər ərəb dilində ifadə etdiyi mənanı qorumaqla əlavə olaraq dilimizdə başqa mənaları özündə əks etdirə bilər. Azərbaycanca meydana gələn yenimənalı söz adətən frazeoloji söz və ya məcazdan doğan mənanı ifadə edir. Məsələn:

بديعي [bədiyyun] sözü ərəb dilində “bəlağət elminə aid olan, üslub və poeziyaya aid” mənalarını ifadə edən leksemdir. Azərbaycan dilində də bu sifətin mənasını özündə daşımaqla yanaşı, “gözəl, qəşəng, estetik, incəsənət tələblərinə cavab verən” mənalarını da bildirir.

جاهل [ca:hilun] sözü ərəb dilində I babın ismi-faili olaraq “nadan, oxumamış, savadsız, və s.” mənalarında işlənir. Bununla yanaşı bu söz Azərbaycan dilində “cavan, gənc” mənasını da əlavə olaraq özündə ehtiva edir.

عصر [asr] sözünün ərəb dilində ifadə etdiyi “əsər, tarix, zaman, axşam, günortadan sonrakı zaman” mənalarını özündə saxlamaqla Azərbaycan dilində “yüz illik dövr” mənası da mövcuddur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ərəb mənşəli leksemlərin Azərbaycan dilində semantik cəhətdən yenimənalı sözlər əmələ gətirdiyi kimi, bəzi ərəb dilində çoxmənalı leksik vahidlər ifadə etdiyi mənasına görə daralaraq dilimizdə daha az mənə ifadə edir. Məsələn üçün ərəb dilində دستور [dustu:r] sözünün “1) konstitutsiya,

əsas qanun; 2) icazə, rüxsət; 3) nizam intizam, qayda, və s.” mənaları olsa da Azərbaycan dilində semantik yükü azalaraq “qayda, əsas, üsul, formul” mənasını ifadə edir. Digər bir misal olaraq دستور [istiqa:lun] sözünü qeyd etmək olar ki, ərəb dilində “1) qəbul, qənaqların qəbulu; 2) gələcək; 3) qarşıdurma (astronomiyaya aid)” mənalarını bildirir. Azərbaycan dilində isə bu söz semantik cəhətdən daralaraq “gələcək” mənasını verir.

Azərbaycan dilində işlənən elə ərəb mənşəli sözlər də vardır ki semantik cəhətdən heç bir dəyişikliyə məruz qalmayaraq Azərbaycan və ərəb dillərində eyni mənanı ifadə edir. Məsələn: كتاب [kitə:bun] “kitab”, اساس [əsə:sun] “əsas”, تاريخ [tə:ri:xun] “tarix”, ترجمة [tərcəmətun] “tərcümə”, مبلغ [məbləğun] “məbləğ”, جنایة [cinə:yətun] “cinayət”, حساب [hisə:bun] “hesab”, محترم [muhtəramun] “möhtərəm, hörmətli”, حاکم [ha:kimun] “hakim”, خبر [xəbərun] “xəbər”, və s.

Ərəbcədə kanonlaşmış leksemlərin müasir Azərbaycan dilində semantik yükünün və həmin ərəb sözlərinin Azərbaycan pozeiyasına retrospeksiyanın tədqiqi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələlərinin öyrənilməsinə xidmət edir. Dilimizdə bir çox orfoqrafik və orfoepik məsələlərin dəqiqləşdirilməsində, ana dilin tədrisi zamanı meydana çıxan praktiki çətinliklərin aradan götürülməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

TABELİLİK VƏ TABESİZLİK ƏLAQƏLƏRİNİN DİFFERENSASIYA MEYARLARI HAQQINDA

Rzayeva Nigar

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Dilçilik elmində tabesizlik və tabelilik əlaqələrini differensasiyası həm “məna meyarı”na, həm də “formal meyar” a istinadən aparılır.

Məna meyarı ənənəvi xarakter daşıyır və bağlayıcıların tarixi bölgüsünə istinad edir. Bu bölgü formal xarakterə malik deyil, çünki bağlayıcıların özlərində onların bir qisminin tabelilik, digər qisminin tabesizlik əlaqəsi yaratmasına işarə edən göstərici yoxdur. Ənənəvi olaraq cümlələrin tabeliliyi və tabesizliyi haqqında təlim sırf məna fərqlərinə və tabesiz mürəkkəb cümlə tərkibində komponentlərin bərabərhüquqlu, tabeli mürəkkəb cümlədə isə bir komponentin müstəqil, digərinin asılı olması haqqında təsəvvürə əsaslanır. Tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələri ilə sadə cümlənin üzvləri arasında analogiyanın mövcudluğu belə bir təsəvvürün möhkəmlənməsi üçün zəmin olmuşdur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinə isə bu analogiyanın şamil edilməsi mümkün deyil.

Məna meyarı müasir dilçilər tərəfindən tam inkar edilmir. Lakin onun yetərli olmaması da qeyd edilir. Mürəkkəb cümlənin ilkin tabesiz və tabeli bölgüsü, habelə hər tipin özünün daxili, daha müfəssəl təsnifatı yalnız bağlayıcılara ənənəvi olaraq şamil edilən semantikaya istinad etməməlidir. Bunun nəticəsində koordinativ münasibətin göstəricisi olan tabelisizlik bağlayıcısı ilə qurulan mürəkkəb cümlədə subordinativ münasibətin qeyd edildiyi cümlələr tədqiqat sahəsindən kənar qala bilər. Məhz bu tip mürəkkəb cümlələrin mövcudluğu “məna meyarı”nın həlledici olmasını şübhə altına alır.

Rus dilçisi A.M. Peşkovski tərəfindən təklif edilmiş formal meyar daha konkret linqvistik göstəricilərə əsaslanır. Burada əsasən iki üsul təklif edilir: mürəkkəb cümlənin komponentlərinin yerdəyişmə (*обратимость компонентов*) imkanına malik olub-olmaması və komponentlər arasında mövcud bağlayıcı ilə yanaşı tabesizlik bağlayıcısının əlavəsi yolu ilə mürəkkəb cümləni genişləndirməyin (*сегментное развертывание*) mümkün olub-olmaması. Formal meyara görə, morfemlər tərkibində olduqları sözün ayrılmaz bir hissəsinə çevrildikləri kimi, tabelilik bağlayıcıları da budaq cümlələrlə üzvi vəhdət təşkil edir. Onların budaq cümlələrdən qopması mümkünsüzdür: budaq cümlənin bağlayıcıdan ayrılıb baş cümlənin yerinə keçməsi və baş cümlənin budaq cümlənin əvəzinə bağlayıcıdan sonrakı mövqeni tutması mürəkkəb cümlənin mənasını tamamilə dəyişər.

Tabesizlik bağlayıcıları isə, əlaqələndirdikləri cümlələrə münasibətdə eyni

dərəcədə yad və eyni dərəcədə ümumidirlər. Tabesiz mürəkkəb cümlənin hissələri dönə bilən, çevrilə biləndir (*обратимы*): yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin ümumi mənasına heç bir xələl gətirmədən birinci komponent ikincinin yerinə və əksinə qoyula bilər.

Tabesizlik bağlayıcılarını çevricilik xüsusiyyəti vasitəsilə fərqləndirməsi ideyası müəyyən tip mürəkkəb konstruksiyalara tətbiq edilsə də, sonrakı araşdırmalar bu meyarın da universal olmadığını aşkara çıxarmışdır. Məlum olmuşdur ki, bəzi tabelilik bağlayıcıları tabesizlik bağlayıcıları kimi həmişə yalnız postpozitiv mövqedə işlənir. Həmçinin istənilən mürəkkəb quruluşlu (ikili) bağlayıcının tabeli və ya tabesiz əlaqə yarada bilməsini aydınlaşdırmaq üçün bu meyar tam yetərli deyil.

Bunlardan əlavə, S.Y.Kartsevskinin təklif etdiyi nöqtəyi nəzər də mövcuddur: tabesizlik və tabelilik əlaqələrinin hər biri dialoqun iki müxtəlif formasına uyğundur. tabesizlik əlaqəsinin oppozitiv dialoqa (replikalar mübadiləsinə) bənzəyir, çünki belə dialoq gah bu, gah da digər nöqtəyi-nəzərin ifadə edilməsindən ibarətdir. Tabelilik əlaqəsinə isə informativ tipli sual-cavab birliyinə bənzərlik səciyyəvidir. Belə dialoq qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı vəziyyətdə olan işarə və sual əvəzliliklərinin ardıcıl əvəzlənməsindən ibarətdir.

MÜASİR TÜRK VƏ İSPAN DİLLƏRİNDƏKİ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ VARIANTLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədova Nərminə
Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

İnsanın xarici aləmdəki əşya və hadisələrə münasibətinin təzahürü olan daxili hissləri və əhval-ruhiyyəsi müvafiq dil vasitələri ilə realizə olunur. Həmin dil vasitələrini dilçilik ədəbiyyatında “ekspressivlik” termini ilə adlandırırlar. Bununla belə bir çox elmi əsərlərdə “emosionallıq” və “ekspressivlik” terminləri uzun müddət yanaşı, eyni mənada işlədilmişdir. Ədəbi dilin bir çox üslublarından fərqli olaraq, ümumxalq danışığı dili həmişə emosionallıqla, ekspressiv tautologiya elementləri ilə zəngindir. Ümumxalqdanışıq dilində buna ehtiyac duyulur ki, bu ehtiyacı ödəməyin ən yaxşı vasitələrindən biri də, məhz, frazeologizmlərdən istifadədir.

Frazeologizmlərdə emosionallıq bəzən o qədər güclü olur ki, hətta ifadənin məntiqi məzmununu sıxışdırıb aradan çıxara bilir. Bəzi hallarda nitqin müəyyən dərəcədə təhrifinə, daha doğrusu, normalaşdırılmış nitq mədəniyyəti qaydalarının pozulmasını müşahidə edirik və belə nitqdə işlədilən frazeoloji vahidlər də bəzən dəyişikliklər məruz qalır; komponentlərin yeri səhv salınır, xalq etimologiyasının təsiri ilə frazemənin komponentləri təhriflə yozulur, birləşməyə artıq sözlər əlavə edilir; komponentlər əvəzlənir, ixtisar olunur və s. Bütün bunlar tez-tez təkrar edildikcə, frazeoloji vahidin zahiri variantlaşması baş verir.

Frazeologizmlərin nitq prosesində aşağıdakı şəkildə mütəhərriqliyi müşahidə olunur:

1. Frazeoloji vahidin tərkib elementləri fonetik cəhətdən modifikasiyaya məruz qalır; bu, dildə frazeoloji variantların meydana çıxmasına səbəb ola bilər.
2. Frazeoloji vahidin tərkib elementləri leksik cəhətdən modernləşir; bu zaman dildə frazeoloji sinonimlik meydana çıxır.
3. Frazeoloji vahidin tərkib hissələri qrammatik cəhətdən dəyişikliklərə uğraya bilər; dildə frazeoloji variantlıq yarana bilər.

Qeyd edək ki, frazeologiya nitqdə tautologiya üçün ən münasib şərait yaratdığı kimi, onun özünün də tərkibinə komponentlə uyuşan sözlər artırıla bilər və bu bütün dillərdə mümkündür. Burada frazeoloji vahidin strukturunda baş verən yeniləşmələri bir “daxili mütəhərriqlik”, onların mətnin başqa komponentlərini idarə etmə bacarığını isə, “xarici mütəhərriqlik” hesab etməli oluruq. Daxili mütəhərriqlik istər sinonimlik, istərsə də variasiya cəhətdən frazeoloji sistemin

zənginləşməsinə xidmət edir.

Müasir türk və ispan dillərində də bu hadisəyə aid çoxlu misal göstərmək olar: məsələn, ispan dilində: "***poner las cartas sobre la mesa/oponer las cartas boca arriba; venir/llegar/nacer con un (el) pan bajo el brazo; venir/llegar/nacer con un (el)pan debajo del brazo; al perro no lo capan dos veces/al perro no lo capan sino una vez***"

türk dilində: ***birine kara sürmek/çalmak; al/kırmızı gömlek gizlenemez; eli yordamlı/çabuk***

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində müşahidə edilmişdir ki, frazeoloji vahidin zahiri variantlaşması baş verərkən, onun mənasına ziyan dəymiş və sonralar müəyyən dərəcədə tarixi inkişafda təhrif olmuş frazeologizmlərin həqiqi variantını bütöv mənə əsasında leksik-qrammatik cəhətdən bərpa etmək mümkün olur. Bəzən bərpa reallaşsa da, dildə meydana çıxmış ikinci variant yaşamaqda davam edir.

SAİB TƏBRİZİ YARADICILIĞINDA OYUNLARLA BAĞLI LEXSEMLƏR

Şahin Yusifli

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəşliq fakültəsi

Farsdilli klassik poeziyanın müxtəlif dövrlərini tədqiq etdikcə qədim bir linqvopoetik sahənin daim müşayiət olunduğunun, xüsusi sistem yaratdığı, təkrarlandığının, habelə yeni leksik vahidlər, birləşmələr formalaşdırdığının şahidi oluruq. Bu linqvopoetik sahənin yaranmasının tarixi məlum olmasa da, ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərində öz istifadə imkanları baxımından fərqlənmiş, oyun ad və atributlarının dəfələrlə yad edilməsi ilə seçilmişdir. Klassik oyunlardan şahmat, nərd kimi stolüstü, çövkən kimi meydan oyun adlarının daha çox müşayiət olunduğunu qeyd etmək yerinə düşər. Azərbaycan üslubundan Nizami, Xaqani, Əvhədi kimi görkəmli şairlərin yaradıcılığına diqqət etsək bu cür vahidlərin böyük bir sistem təşkil etdiyini qeyd etmək olar. Azərbaycan və İraq üslubları şairlərinin ardınca hind üslubunun farsdilli ədəbiyyatda mövqə qazanması ilə bu üslubda yazan şairlərin yaradıcılığı da bu cür vahidlərin işlənməsi baxımından yenidən diqqəti cəlb edir. Hind üslubunun Azərbaycanlı nümayəndəsi Saib Təbrizinin yaradıcılığı da bu baxımdan unikallıq təşkil edir. Saib Təbrizi özündən əvvəlki klassik şairlərin işlətdiyi texnikanı istifadə etməklə yanaşı, oyun adları hesabına bənzərsiz bədii ifadə vasitələri yaratmışdır. Oyunların səmasına müraciət etməklə həyatı prosesi oyun prosesi ilə müqayisə etmiş, həyatda baş verən hadisələrə yeni yanaşma sərgiləmişdir. Bu zaman adlarını sadaladığımız oyunların adları, atributları, müxtəlif predmet adlarını qeyd etmiş, məzmun baxımından daha dərin mətləblərə işarə edə bilmişdir. Onun divanına daxil olan onlarla şeirlərdə oyun adları ilə bağlı leksemlərə rast gəlmək mümkündür. Divana daxil olan 2029-cu qəzəldən olan beytdə nəzərdə tutulan leksik-semantik sahəsinin vahidlərinə toxunulmuşdur:

خلقتد جمله آلت شطرنج، زنده کیست؟

هر کس که هست باخته اینجا برنده کیست؟

(Hər kəs şahmat fiquru kimi yaradılmışdırsa, bəs diri kimdir?

Hər kəs əgər məğlub olacaqs, bəs qalib kimdir?)

Nümunədən görüldüyü kimi Saib həyatdakı faniliyi, hər kəsin dünyadan köçəcəyini oyunların səması daxilinə gətirmişdir. İnsanların oyun fiqurları tək yaranmasını nəzərə çatdıran şair, əgər sonda hər kəs məğlub kimi dünyadan köçəksə, qalib tərəfin kim olacağı barədə olan fəlsəfi sual diqqəti cəlb etmişdir. Gətirilən misaldan görüldüyü kimi Saib daxil olmaqla bir çox şairlər yeni tipli məzmun yaratmaq, öz yaradıcılıqlarını digərlərin fərqləndirmək üçün bu cür

maraqlı linqvopoetik sahəyə müraciət edirdilər. Bu sahə qədimliyi ilə seçilsə də, hər bir şairin istifadə etdiyi dövrdə qeyri-müəyyənlik, xüsusi ilə sanbal yaratdığı üçün diqqətəlayiq olmuşdur. Saib də bu leksemlərdən məharətlə istifadə etmiş, bəzi mətləblərə məhz oyunların dili fonunda aydınlıq gətirmişdir. Saib dilində daha çox şahmat və çövkənlə bağlı ad və atributlara yer verilmişdir. Saib bəzən şahmatdakı olan gedişləri həyatdakı hərəkətlərlə eyniləşdirmiş, məhəbbət, ictimai, tarixi motivləri məhz bu fəndlər hesabına dilə gətirmişdir. Bu vahidlər öz istifadəsi baxımından müxtəlif formalarda diqqəti cəlb etmişdir. Bir çox beytlərdə oyun ad və atributları bir-biri ilə həmqafiyədə, bəzi yerlərdə hər misrada bir neçə oyun ad və atributu, bəzənsə hər beytdə müxtəlif adlar qeyd olunmaqla şeirin tərcüməsi oyun yatağına uyğunlaşdırılmış, məhz oyundakı proses dərk edildikdən, həyatı proseslə müqayisə edildikdən sonra nəticə əldə etmək mümkün olmuşdur. Saibdən sonra leksik sahə öz inkişafını davam etdirmiş Səfəvilər dövrü şairi Möhtəşəm Kaşani, Ədibülməmalik Fərahani kimi şairlərin yaradıcılığında da diqqəti cəlb etmişdir.

ƏRƏBŞÜNASLARIN UĞURU: ƏDƏBİYYAT TARİXİNİN QARANLIQ SƏHİFƏLƏRİNƏ İŞIQ SALINIR

Həmidov İmamverdi

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ortaq başlanğıc və intibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyi onun yaradanların sənətkarlıq qüdrəti ilə şifahi xalq yaradıcılığına əsaslanma və Azərbaycanın tarixən təmasda olduğu xalqlarla qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrdən bəhrələnmə ilə bağlıdır. Dünya şöhrətli bu sənətkarlar tarixi-ictimai zərurətə görə əsərlərini ərəb və fars dillərində də yazmışlar. Onların ərəb dilində yaratdığı irsin ortalığa çıxarılması və öyrənilməsinə yalnız son yarım əsrdə başlanmışdır ki, bu da ölkəmizdə kamilləşən ərəbşünaslar nəslinin yetişməsindən sonra baş vermişdir.

XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünası şərhçi alim Xətib Təbrizi və ərəb dilindən yazıb-yaratmış şair və ədəblər haqqında ümumi məlumatlar verən təzkirələrin (“Əş-şir vaş-şuara”, “Kitabul-əğani”, “Yətimətud-dəhr”, “Dumyətul-qasr...”, “Mucəmul-udəbai” və b.) materialları əsasında axtarışlar aparmış prof. Malik Mahmudovun araşdırmalara yaxşı nəticələr vermişdir. Onun və müxbir üzv Zakir Məmmədovun araşdırmaları və bu işi davam etdirən prof. İmamverdi Həmidov, fil.e.d. Qaley Allahverdiyev, fil.e.d. Fəridə Əzizova, f.e.d. Ülkər Məmmədova, fil.ü.f.d. Ruhəngiz Cümşüdlü, fil.ü.f.d. Akif Əliyev, f.ü.f.d. Nailə Tağıyeva, fil.ü.f.d. Elnarə Zeynalova ədəbiyyat tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrinə işıq saldılar.

Ərəbşünasların gərgin əməyi nəticəsində artıq “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (6 cildə) və çoxcildli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (10 cildə) kitablarında azərbaycanlı məvali şairlər Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yəsar, Əbul-Abbas əl-Əma, habelə ərəbcə yazmış Bərakəveyh Zəncani, Əbul-Abbas Maragayi, Ömər Gənci, Xətib Təbrizi, Təntərani kimi şairləri ədəbi-bədii irsi elmi nəzəri təhlildən keçirilmiş və onlar haqqında portret oçerklər verilmişdir. Bu dünya şöhrətli sənətkarlar Xaqani Şirvani, Məhəmməd Füzulinin ərəbcə irsi tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Bu iş hazırda da davam etdirilir.

Azərbaycan ərəbşünaslarının XX əsrin ikinci yarısında yetişmiş nəslə və sonrakı nəsillər tərəfindən xalqımızın zəngin ədəbi-bədii irsinin toplanması və öyrənilməsi əhatəli ədəbiyyat tarixinin yazılması sahəsində əhəmiyyətli işlərdir.

AZƏRBAYCANDA SEVİLƏN SƏNƏTKAR – RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİN

Rüstəmovə Aygün

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünəşliq fakültəsi

Türkiyə- Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin qədim tarixə malik olan dərin, çoxşaxəli kökləri vardır. Bu köklər qarşılıqlı folklor əlaqələri və ədəbi-bədii əsərlərin rolu ilə şərtlənir. Sözsüz ki, əlaqələrin təşəkkülü və geniş tarixi miqyas almasında ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq ənənələri də öz müsbət təsirini göstərmiş olur. Türkiyə- Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin daha canlı inkişaf tarixi XX yüzilliyin ilk illəri hesab edilir. Bu, eyni zamanda, Türkiyə ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlıdır.

Həmin yönümdə, şöhrət qazanmış, publisist, nasir və dramaturq kimi tanınan Rəşad Nuri Güntəkinin yaradıcılığı diqqət mərkəzində dayanır. Maraqlıdır ki, onun Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələr tarixi ilə ilk bağlılığı da teatr tənqidi ilə başlamışdır. Bu əlaqə 1919-cu ilə aiddir. Belə ki, həmin il Azərbaycan teatr truppası İstanbula qastrol səfərinə getmişdi. Truppa qardaş ölkədə bir sıra opera və operetta tamaşaları göstərmişdir. Tamaşalar “Millət”, “Odean”, “Quşdili” kimi teatrların səhnəsində qoyulmuşdur. Bu tamaşalar barədə “Tamaşa”, “Böyük mecmua” jurnallarında və “Nedim” qəzetində xəbərlərlə yanaşı, resenziyalar da dərc olunmuşdur. Bu resenziyalardan birini də o illərdə daha çox teatr tamaşalarından yazan Rəşad Nuri Güntəkin dərc etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan teatrları” adlı bu resenziya “Böyük mecmua” jurnalının 1919-cu il 1-ci sayında dərc olunmuşdur. Yazar Azərbaycan teatrları barədə öz fikirlərini belə şərh edirdi. İki aya yaxındır ki, şəhərimizdə qonaq olan Azərbaycan teatrlarını, xüsusilə iki baxımdan əhəmiyyətə layiq bilirik; bu kampaniya, əvvəla, qonşuluqda yaşayan və son illərdə böyük bir mənəvi inkişaf istedadı göstərən... bir millətin yaşam tarixi haqqında bizə bilgilər verəcəkdir. Bir millətin mədəni səviyyəsini, kamalını, istedadını təyin etmək üçün ən gözəl meyar-mədəni və bədii müəssisələrin olduğu bir qayda kimi qəbul edilmişdir. Buna görə də, biz Azərbaycanın teatrları haqqında məlumat almaq, oradakı həyatın digər səhifələri içində gözəl bir istiqlal vasitəsi əldə etmiş olacağıq ki, bu teatrların ikinci əhəmiyyəti də bundadır...

Elə həmin illərdən başlayaraq, Rəşad Nuri Güntəkin daha çox bir dramaturq kimi tanınmağa başladı. İllər keçdikcə bu yaradıcılıq öz yönümünü dəyişmiş, paralel olaraq epik nəsr təzahürünü üstələmişdir. Artıq 20-ci illərin sonlarında yazar maraqlı zamanlar müəllifi olaraq böyük şöhrət qazanmışdır. Prof. Dr. Birol Emil “Rəşad Nuri Güntəkin” adlı çox dəyərli əsərində onun yaradıcılığını belə şərh edir: “Cümhuriyyət devri türk edebiyatının ən sevilen, ən çox okunan, eserləri ən

fazla baskı yapan romançı, hikayəçi və teatra yazarı Rəşad Nuri Güntekindir. Onun kadar yaygın və haklı bir şöhrətə kavuşmuş başqa bir romançımız yoxdur. Bunda Rəşad Nurinin hiç bir yabançı modaya kapılmadan Türk insanının və Türk cəmiyyətinin şahis tiplerini, meselelərini, buhran və saadətlerini daima iyimser, müsəmahalı və mərhəmətli bir baxış tarziylə ele alması katar süzölmüş, berrak bir dil və üslubda sahib olmasının da rolu vardır...”

Bütün bunlarla yanaşı, vurğulamaq lazım gəlir ki, Rəşad Nuri Güntəkinin yaradıcılığının ilk çağlarında ən önəmli yeri onun geniş populyarlıq qazanmış “Çalıquşu” romanı tutur. Maraqlıdır ki, müəllif ilk variantda onu “İstanbul qızı” adı ilə pyes kimi qələmə almışdır. Lakin ilk yaranma çağından bir neçə il sonra, yazar onu zaman şəklində işləmiş, 1922-ci ildə “Vakit” qəzetində hissə-hissə dərc etdirmişdir. Həm də bu əsər onun ilk romanıdır. Göstərməliyik ki, “Çalıquşu” romanı, eyni zamanda, Türkiyə-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin yaranmasının ilk qaranquşlarındanır. Əsər 20-ci illərdə dörd dəfə (1922, 1923, 1924, 1928) nəşr olunmuşdur. Belə geniş yayım Azərbaycanda da böyük maraq oyatmaya bilməzdi. Bu illərdə hər iki xalqın ədəbiyyatından araşdırmalar aparılır, dövrü mətbuat səhifələrində dəyərli məqalələr dərc olunurdu. Türkiyədən olan bəzi sənətkarların da əsərləri nəşr edilməyə başlamışdı; məsələn, 1923-cü ildə tanınmış şair Tofiq Fikrətin, 1928-ci ildə isə yaradıcılıqda ilk addımlarını atan Nazim Hikmətin şeir kitabları nəşr olunmuşdu. Bu baxımdan, tanınmış tədqiqatçı-alim İsmayıl Hikmətin nəşr olunan dördcildlik (1926) və ikicildlik (1928) nəzəri əsərləri də böyük maraq doğururdu.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Rəşad Nuri Güntəkinin qələmə aldığı, öz sağlığında və sonralar təkrar-təkrar nəşr olunan 20 romanından, yalnız beşi; “Çalıquşu”, “Damğa”, “Dodaqdan qəlbə”, “Yarpaq tökümü” və “Dəyirman” əsərləri Azərbaycan oxucularına çatdırılmış, geniş populyarlıq qazanmışdır. Şübhə yoxdur ki, ədibin o biri əsərləri də nəşr olunsaydı, Türkiyə - Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin zənginləşməsində mühüm rol oynaya bilər.

MÜNDƏRİCAT

Yunusov Arif

TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ ORFOQRAFİYA PROBLEMLƏRİ 3

Rüstəmovə Cəmilə

TÜRK DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ – “DOLAYI NİTQ” AKTİNİN
REPREZENTANTIV VAHİDİ KİMİ 7

Babazadə Nigar

СИМВОЛИКА ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В ГАЗЕЛЯХ АЛИ РЕЗА ГАЗВЕ..... 9

Ramazan Sirac oğlu

QUL NƏSİMİNİN TƏSƏVVÜF ŞEİRLƏRİNDƏ BƏDİİ SÖZ SƏNƏTİ 10

Mütəllimovə Çinarə

AIDA İMANQULİYEVANIN ELMİ FƏALİYYƏTİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ 12

Rzayeva Fidan

ƏRƏB DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR 14

Həsənovə Gülüstan

MODERN TÜRK ŞEİRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ 15

Əkbərovə Təranə

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ AD QRUPLU FRAZEOLÖGİYANIN YARANMA YOLLARI ... 17

Əbdürrəhimovə Mehriban

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HƏRBİ LEKSİKANIN NOMİNASİYA
PRİNSİPLƏRİ VƏ VASİTƏLƏRİ 19

Məmmədovə Ziyafət

Yəhyayev Adil

KLASSİK FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRİN YARANMA ZƏRURƏTİ..... 22

Aydan Xəndan

NAMİQ KAMALIN MƏQALƏLƏRİ HAQQINDA..... 24

Mirzəyevə Səbinə

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ 26

Əlibəyli Şəfəq

MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİNİN “MƏSNƏVİYE - MƏNƏVİ” ƏSƏRİNDƏ
PERSEPTİV LEKSİKA. (FUNKSIONAL-SEMANTİK ASPEKT)..... 27

Rüstəmovə Nərgiz

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ “BAŞ” KOMPONENTLİ BİR PSIXOSOMATİK
FRAZEOLÖGİZM HAQQINDA..... 29

Abdullayeva Gulnarə	
FORMATİVE İNFLUENCES İN MODERN HEBREW LİTERATURE	31
Ələkbərova Xumar	
YUSUF ZEYDANIN “AZAZEL” ƏSƏRİNİN DİNİ-FƏLSƏFİ İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	33
Gövhər xanım Nağiyeva	
QƏTRAN TƏBRİZİNİN “DİVAN”INDA İŞLƏNMİŞ RƏNG ADLARININ QURULUŞCA NÖVLƏRİ	35
Mustafayeva Xəyalə	
ƏRƏB DİLÇİLİYİ DÜNƏN VƏ BU GÜN	37
Məmmədəli Babashlı	
ƏRƏB DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ƏXLAQİ PRİNSİPLƏRİ	39
Məmmədov İntiqam	
XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB DİLÇİLİYİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİ	41
Musayeva Kəmalə	
Əbu Bəkr bin Abdullah bin Aybək əl-Dəvadarinin yazı üslubu	43
Hüseynova Aynur	
QURANİ-KƏRİMİN XVIII – XX ƏSRLƏRDƏ RUS DİLİNƏ EDİLMİŞ TƏRCÜMƏLƏRİ	46
Ağavərdiyev Mais	
QURANİ-KƏRİMDƏ CƏNUBİ ƏRƏBİSTAN LƏHCƏSİNDƏN ALINMIŞ SÖZLƏR	48
Qasımoğlu Gülər	
ORTA ƏSRLƏRDƏ İBRİ LÜĞƏTLƏRİNİN TƏRTİBİNDƏ BAŞLIQA MEYARLAR	50
Heybətov Heybət	
ŞAHİD BEYTLƏRDƏ وسط KÖKÜNÜN İŞLƏDİLMƏSİ	52
Mirqədirova Şəbnəm	
YAPON DİLİNDƏ FƏLİN ŞƏRT FORMASI	53
Eyvazova Könül	
ƏRƏB YAZISININ YARANMASI İLƏ BAĞLI RƏVAYƏTLƏR HAQQINDA	55
Əhmədova Nailə	
YAPON DİLİNDƏ FƏİL ŞƏKİLLƏRİNİN STRUKTUR-QRAMMATİK KATEQORİYALARININ ARAŞDIRILMASI	57
Nemətzadə Səbinə	
Nemətzadə Səbirə	
İSLAM KALLİQRAFİYASINDA BƏSMƏLƏ	60

Mirzəzadə Çimnaz	
BİR ƏRƏB-TÜRK MƏNZUM LÜĞƏTİ HAQQINDA.....	63
Aslanova Aygün	
ƏNƏNƏVİ TƏSVİR SİSTEMİ VƏ İQBALIN YARADICLIQ ÜSLUBU	65
Əlizadə Aygün	
İBN SİNANIN “EYNIYYƏ” QƏSİDƏSİNİN TƏRCÜMƏSİ VƏ ŞƏRHİ	67
Yusubova Aygün	
ƏHMƏD NƏDIMİN YARADICILIĞINDA MƏDHIYYƏ.....	72
Sadiqov Teymur	
ƏRƏB DİLİNDƏ DİGƏR MÜƏYYƏNLİK ÜSULU.....	74
Məmmədov Nəsrulla	
“ƏL-FATİHƏ” SURƏSİ VƏ YENİ İFADƏ FORMALARI	77
İsmayılzadə Nigar	
EŞQ ANLAYIŞI TƏSƏVVÜF VƏ FƏLSƏFİ-ESTETİK KONTEKSTDƏ.....	80
Məmmədova Əsmətخانım	
NİZAMİNİN ELMİ BAXIŞLARI - “NİZAMİ-ELMŞÜNAS”DA.....	82
Məmmədzadə Cavanşir	
MÜASİR FARS POEZİYASINDA “YENİ DALĞA” ƏDƏBİ İSTİQAMƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	84
Tarverdiyev Mehman	
FARS DİLİNDƏ FEİL KÖKÜ İLƏ SİFƏTİN BİRLƏŞMƏSİNDƏN ƏMƏLƏ GƏLƏN MÜRƏKKƏB SÖZLƏR.....	87
Məmmədova Könül	
ƏRƏB ŞEİRİNDƏ “SURƏT” MƏFHUMU.....	90
İsmayılova Əzizə	
İSLAMIN ZÜHURU ZAMANI ƏRƏBİSTAN YARIMADASINDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ DURUM.....	91
Məmmədova Nəzrin	
XX ƏSR KOREYA ƏDƏBİYYATI	93
Məcidova Fatma	
ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA MAARİFÇİLİK HƏRƏKATININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ ...	95
Cümşüdlü Ruhəngiz	
MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “EŞQ KONSEPSİYASI” (ŞAİRİN ƏRƏBCƏ QƏSİDƏLƏRİ ƏSASINDA).....	97

Hacıyeva Bənövşə	
TÜRK DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ	99
Şirəliyeva Aytac	
ZƏRDÜŞTLİK TƏLİMİNİN AZƏRBAYCANIN DİNİ VƏ İCTİMAİ HƏYATINA TƏSİRİ	101
İbrahimov Eldost	
URDU DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN CİNSİ	103
Məmmədova Həyat	
YAŞAR KAMALIN “İNCƏ MƏMMƏD” ROMANINDA QADIN-SİLAHDAŞ OBRAZI: XƏDİCƏ	105
Fərgüzadova Adilə	
ŞƏHRİYAR POEZİYASINDA TƏKRARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	107
Quliyeva Əfsanə	
TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSİM	109
İbrahimova Aytən	
СЛОВОСЛОЖЕНИЕ ИМЁН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ	111
Əbilova Zəkiyyə	
ƏBU ABDULLAH ƏL-XARƏZMİNİN “MƏFATİHUL-ULUM” ƏSƏRİNDƏ NƏHV	113
Bayramova Sevinc	
AZƏRBAYCANDA ƏRƏB DİLÇİLİK ELMİNİN İNKİŞAFINDA VASİM MƏMMƏDƏLİYEVİN ROLU	115
İsrafilov Mahir	
Mehdiyeva Səbinə	
ФИЛОСОФИЯ И РЕЛИГИЯ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ	117
Aslanova Rəbiyyə	
TÜRK XALQLARININ FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNİN TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ ZƏRURƏTİ	120
Gülnur Mahmud	
İŞTİQAQ DİL HADİSƏSİNİN DİGƏR SAMİ DİLLƏRDƏ TƏZAHÜRÜNƏ TARİXİ BAXIŞ	121
Məlikova Şəkər	
ƏRƏB DİLİNDƏ FEİLİN ƏMR ŞƏKLİNİN ZAMAN FORMASI KİMİ İŞLƏDİLMƏSİ	123
Babayev Əli	
Ağayev Çingiz	
İSLAMDA TOLERANTLIQ VƏ DÖZÜMLÜLÜK NÜMUNƏLƏRİ	125

Qurbanov Əsədulla

İSLAMŞÜNASLIQ AZƏRBAYCAN VƏ ÜMUMBƏŞƏR FƏLSƏFƏSİNİN
TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ.....127

Süleymanov Dəmir

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİDƏ SIRA SAYLARINA DAİR.....129

Babayev Elvin

BUDDİZMİ QƏBUL ETMİŞ QƏDİM TÜRK BOYLARI 132

Əlizadə Aytən

CAHİLİYYƏ DÖVRÜNDƏ TƏRCÜMƏÇİLİK.....134

Çələbiyeva Nuranə

AĞDAŞLI ŞƏRQŞÜNAS ALİM MUXTAR ƏFƏNDİZADƏ.....135

Şirinova Rübabə

“MƏSABİH ƏS-SÜNNƏ” ƏSƏRİNƏ AZƏRBAYCANLI ALİMLƏRİN ŞƏRHİ 137

Yarməmmədov Nazim

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN ŞƏXSİ ARXİVİNİN TƏSVİRİ.....139

Hüseynbalayeva Təranə

QƏDİM İBRİ ƏDƏBİYYATININ SƏYYAR OBRAZ VƏ SÜJETLƏRİNİN
DÜNYA ƏSƏBİYYATINDA YERİ 141

Məlikov Tərən

ƏRƏBCƏDƏ KANONLAŞMIŞ LEKSEMLƏRİN MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ
DİLİNDƏ SEMANTİK YÜKÜ.....143

Rzayeva Nigar

TABELİLİK VƏ TABESİZLİK ƏLAQƏLƏRİNİN DİFFERENSASIYA
MEYARLARI HAQQINDA.....146

Məmmədova Nərminə

MÜASİR TÜRK VƏ İSPAN DİLLƏRİNDƏKİ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ
VARIANTLIQ MƏSƏLƏLƏRİ.....148

Yusifli Şahin

SAİB TƏBRİZİ YARADICILIĞINDA OYUNLARLA BAĞLI LEKSEMLƏR.....150

İmamverdi Həmidov

ƏRƏBŞÜNASLARIN UĞURU: ƏDƏBİYYAT TARİXİNİN
QARANLIQ SƏHİFƏLƏRİNƏ İŞIQ SALINIR 152

Rüstəmovaya Aygün

AZƏRBAYCANDA SEVİLƏN SƏNƏTKAR – RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİN 153

Çapa imzalanıb: 25.04.2023
Format 60x84 1/16. Ofset kağızı.
Həcmi 10 ç.v.. Sayı 100

Bakı Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı şəh., ak. Z. Xəlilov küç. 33
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az